

QUVCHINING KJTOB JAVONI

Abu Nasr Forobiy

**FOZIL ODAMLAR
SHAHRI**

Abu Nasr Forobiy.
 F84 **Fozil odamlar shahri.** Nodir va dono fikrlar. — T.: “ zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. — 160 b.

BBK 84<5U)1

Ushbu kitobda Sharqning buyuk mutafakkirlaridan biri, z davrining yorqin yulduzi Abu Nasr Forobiyning ayrim risolalari rin olgan.

Allomaning “Fozil odamlar shahri”, “Aflotun qonunlari mohiyati” (Talxisu navomisi Aflotun), “Arastu falsafasi” (Falsafatu Aristutolis) kabi asarlari bu muhtaram zot haqidagi tasavurimizni birmuncha kengaytirishga xizmat qilishi shubhasiz.

Majmua Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti tomonidan 1993-yilda nashr etilgan “Fozil odamlar shahri” tanlangan . asarlari asosida qayta tartiblandi.

F 4702620202-2
 358-2004

© " zbekiston milliy ensiklopediyasi"
 Davlat ilmiy nashriyoti, 2004.

ABU NASR FOROBIY

Forobiy (taxallusi; t liq nomi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlu Tarxon Forobiy) (873, Forob sh. — 950, Damashq) — jahon madaniyatiga katta hissa q shgan mutafakkir, rta Osiyolik mashhur faylasuf, ensikiopedist olim. rta asrning bir qancha ilmiy yutuqlari, umuman Yaqin va rta Sharq mamlakatlarida taraqqiyparvar ijtimoiy-falsafiy tafakkur taraqqiyoti uning nomi bilan bo liq. Forobiy z zamonasi ilmlarining barcha sohasini mukammal bilganligi va bu iimlar rivojiga katta hissa q shganligi, yunon falsafasini sharhlab, dunyoga keng tanitgantigi tufayli Sharq mamlakatlarida ulu lanib, “Al-Muallim as-soniy” (“Ikkinchi muallim”, Aristoteldan keyin), “Sharq Arastusi” deb yuritilgan.

Boshlan ich ma'lumotini ona yunida oldi, Toshkent (Shosh) da b ldi, Buxoro, Samarqandda qidi. Keyinroq o'z ma'lumotini oshirish uchun arab xalifaligining madaniy markazi b lgan Ba dodga qarab yo'l oidi. Ba dodda bu davrda musulmon dunyosining turli o'lkalaridan, xususan rta Osiyodan kelgan ko'p ilm ahllari t planishgan edi.

U bu yerda rta asr fani va tilining turli sohaslarini rganishga kirishdi, yunon falsafiy maktablari bilan chuqur tanishdi. Turli diniy e'tiqod va falsafiy fikrdagi kishilar bilan ilmiy muloqotda bo'ldi. Ayrim ma'lurnotlarga qaraganda, u 70 dan ortiq tilni bilgan.

Taxminan 94i-yi!dan Forobiy Damashqda yashagan, kamtar va aribona kun kechirgan, asosan ilm bilan shu uliangan. S nggi yillar u Xalab (Aleppo)da turib ijod qilgan, tadqiqotchilar uning bu davrdagi hayotini eng samarali davr deb hisoblaydilar.

Forobiy 949-950 yillarda Misrga borgan, so'ng Damashqda yashab, shu yerda vafot etgan. Damashqdagi "Bob as-sa'ir" qabristoniga dafn qilingan.

Forobiy rta asr davri tabiiy-ilmiy va ijtimoiy bilimlarining qariyb barcha sohalarida 160 dan ortiq asar yaratgan. U turli bilimlarning nazariy tomonlari, falsafiy mazmuni bilan k proq qiziqqan.

Forobiy yunon mutafakkirlari — Platon, Aristotel, Evklid, Ptolemey, Porfiriy va boshqalar asarlariga sharhlar yozgan.

Forobiy rta asrlar sharoitida birinchi b lib jamiyatning kelib chiqishi, maqsad va vazifalari haqida izchil ta'limot yaratdi. Bu ta'limotda ijtimoiy hayotning k p masalalari — davlatni boshqarish, ta'lim-tarbiya, axloq, ma'rifat, diniy e'tiqod, urush va yarash, mehnat va boshqalarni qamrab olgan.

Bu borada uning "Fozil odamlar shahri" asari alohida ahamiyatga ega. Unda jamiyat ("inson jarnoasi")ning keiib chiqishi haqida shunday yozadi; "Har bir inson tabiatan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun k p narsalarga rnuhtoj b ladi, u bir zi bunday narsalarni q lga kirita olmaydi, ularga ega b lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tu iladi... Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishuv uchun zarur b lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun inson shaxslari k paydilar va yerning aholi yashaydigan qismiga o'rnashdilar, natijada inson jamoasi vujudga keldi".

Forobiy shaharni ijtimoiy uyushishning yetuk shakli, insoniyat kamolatga erishishining zaruriy vositasi, deb hisoblaydi. Butun insonlarni zaro hamkorlikka, xalqlarni tinchlikka chaqiradi, dunyoda yagona inson jamoasini tuzish haqida orzu qiladi. Mutafakkir inson qadr-qimmatini kamsituvchi jamiyatga qarshi chiqadi. Doimiy urushlar va bosqinchilikka asoslanuvchi jamiyatni adolatsiz, johiljamiyat sifatida qoralaydi.

FOZIL ODAMLAR SHAHRI

Abu Nasr al-Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asari boblari ta'rifi:

1. Alloh Taolo nima va unga qanday e'tiqod qilish kerakligi haqida s z; u qanday tavsif etilishi kerak, qaysi vajhdan u boshqa mavjudotga sabab b lib qoldi; bu undan qanday qilib yuz beradi; ularni qanday yuzaga keltiradi; u bilan bog'liqligi qanday; u qanday qilib bilinadi va qanday qilib aq! yuritilishi kerak; uni qaysi nom bilan atash lozim bo'ladi; bu ismlar nimalarga dalolat qilishi kerak b ladi.

2. FarishtaSar deb e'tiqod qilinishi kerak b lgan mavjudot haqida s z. Ularning har birining mohiyati nima, ular qanday, ularning paydo b lish sabablari, darajalari, bir-biriga b lgan martabalari, ularning har blrida nimalar yuz berishi mumkmljgi, qanday qilib ulardan yuz beradigan narsa (boshqa) har bir narsaga sabab b lgan, ularning choralari haqida; chindan ham ularning har biri osmon jismlaridan b lgan jismning sabablaridir, uni idora qilish unga topshirilgan.

3. Osmon jismlarining zaro bo liqligi haqida s z; Ularning har biri alohida-alohida ikkinchisi bilan bo liqligi haqida; ularning har biri ikkinchisi unga bo liq b lgan osmon jismlarini idora qilishi haqida;

4. Osmon ostida bo'lgan jismlar haqida so'z; ular hayulloniy —modda jismlardir; uning borligi qanday yuz berdi, u qancha, ularning har birining javhari — substansiyasi nimada; oldin aytib tilgan mavjudotdan uning farqi nimada — shular haqida.

5. Modda va suvrat haqida s z; ularning har biri aihoda olganda nimadan iborat; u'ar ikkalovi jismlarning

k rinishimi, ularning har birining boshqasidan farqi, darajasi nimada; ular bilan zohir bo'ladigan moddalar nimalardan iborat; ularning ikkalovida moddaga asoslangan vujud nimadan iborat; suvrat bilan qaysi vujud hosil b ladi — shular haqida s z.

6. zi maloika deyilishi mumkin b lgan va kayfiyatidan mavjudot deb tavsif qilinadiganlar haqida s z.

7. Umuman Osmon jismlari deb tavsif qilinadigan narsalar haqida so'z.

8. Umuman moddiy jismlar qanday yuzaga keladi; ularning qay biri — birinchi, qay biri — ikkinchi va qay biri - uchinchi va shu tariqa ketaverib, nihoyat oxirida yuzaga keladigan narsa inson b lib qolishi haqida; qisqacba, har bir sinf — turning yuzaga kelishi haqida xabarlar.

9. Uiardan bo'lgan har bir turning boqiy qolishi uchun qanday shart-sharoit choralar b lishi haqida; har bir nav shaxslarning saqlanishi haqida; ularni idora qilishda adolatli chora-tadbir haqida; ulardan nima yuzaga kelsa, bari adashmasdan, xiloflikka bormasdan, nuqsonga yo'l q ymasdan, adolat natijasida, hukmlar yuritish va kamolatga erishish bilan b lishi kerak. Chunki bular hammasi b lishi vojib b lgan narsalar b lib, ularning mavjudot tabiatlarida b lishi mumkin b limgan narsalardan boshqa narsa emasligi haqida.

10. Inson haqida, inson nafsining quvvatlari haqida va uning paydo b lishi haqida, avvalan, qaysi biri yuzaga kelgani, ikkinchisi - qachon, uchinchisi — qachon yuzaga kelgani, uarning zaro munosabatlari haqida, ularning qay biri boshqarishi haqida; qaysi biri boshqasiga xizmat qiladi; qaysi biri faqat boshchilik qalidi; qay biri ularning biror narsasiga xizmat qiladi, qaysi biri qaysisini idora qiladi - shular haqida.

11. Inson a'zo'larining paydo bo'lishi va ularning darajalari haqida, ba'zilarining boshqalari bilan munosabat darajalari haqida; ularning qaysinisi bosh masala va qay biri al-xodim - ikkinchi darajali masala, raisi qanday qilib boshchilik qila oladi va ularning ikkinchi darajalisi qanday qilib xizmat qila oladi — shu haqida.

12. Erkak va xotin jinsi haqida; ularning har birining quvvati hamda ularning har birining fe'li haqida; ulardan qanday

qilib bola paydo b lishi haqida; ularning bir-biridan farqi, bir-biriga nisbatan umumiyliigi haqida; uning erkakligi va xotirligining sababi; nega bola z ota-onalariga xshashi yoki zining ajdodlariga xshash b lishi yo bo'lmasa ularning hech qaysinisiga —na ajdodiga va na ota-onasiga xshamasligi haqida.

13. Nutqli insonning ma'qulot-aql qabul qiladigan qismi tuzilishi qanday, ularning turlari qanday; quvvatli aql (aqli qaviy) nima va fe'lli aql - aqli bilfe'l nima va moddiy aql nima va aqli munfail (passiv intellekt) nima degani-yu, faol aql (aktiv aql) nima degani va uning darajalari haqida va nega faol aql deb ataladi-yu, uning fe'li-harakati nima - shular haqida; yana quvvatda b lgan hatto fe'lli aql b la oladigan quvvatlar qanday qilib ma'qulot sifatida tasvirlanadi, hatto fe'lli — harakatdagi aql b ladi. Iroda degani nima, ular ikkalovi nafsning qaysi b laklariga taalluqli, to'la baxt-sodat nima-yu, fazilat va nuqsonlar nima, ixtiyor degani nima, harakatdagi xayr ishlar nima-yu yomon ishlar nima, ulardan nima g zal sanaladi-yu nima qabih sanaladi - shular haqida.

14. Nafs b laklari haqida b lgan mutaxayyil-xayolga boriladigan b laklar haqida s z; ular fe'l-harakatlarining turlari haqida; u nafsning qaysi turiga taalluqli, uning t riligiga bo'lgan sabab, unda nimaga to'g'ri deb ishonish mumkin; (pay ambarlik) vahiysi qanday yuz beradi; insonlarning qaysi turiga vahiy kelishi mumkin; qaysi bir toifadagi odam vahiyga duch kelishi mumkin; kelajakda b ladigan narsadan xabar beradigan va unga ishonadigan kishilar k pligining sababi nimada - shular haqida.

15. Jamiyatda inson hojati va zaro yordami haqida; insoniy jamiyatlarning turlari haqida va fozil jamiyat haqida; fozil shahar nima degani, u qanday idora qilinadi, uning b laklarining tartibi qanday, fozil shaharda fozil raisning turlari va avvalgi fozil raisning tartibi qanday b lishi kerakligi haqida; fozil shaharga boshliq b ladi deb e'tiqod qilinadigan bola yo yigitda qanday alomat va belgilar bo'lishi mumkinligi haqida; unda bunday belgilar topilguday bo'lsa, qaysi sharoitda kamolga yetib, hatto unga birinchi fozil rais b lib olishi mumkinligi haqida; fozil shaharga qarama-qarshi b lgan

Shu bilan birga uning borligi undan oldin keladigan hech qaysi narsadan foydalanmagan, chunki u zidan past b lgan narsadan foydalanishdan uzoqdir.

2. ALLOHNING SHERIGI Y QLIGI HAQIDA S Z

Birinchi mavjud b lgan zot (ya'ni Tangri) zining asl mohiyati bilan boshqacha, barcha narsalardan farqlidir; uning borligi esa uning zidan boshqa hech kimga tegishli ham emas (faqat uning ziga tegishlidir). Chunki borli i shu borliq b lgan narsa bilan ayni borliqqa sohib b lgan boshqa bir narsa orasida har xil farqlilik va ayirma b lishi mumkin emasdir. Unday holda rtada ikki narsa esa asl mohiyat b lmay, balki birgina asl — zak b lishi mumkin, xolos. U hech zgarmasligi mumkin. Bordi-yu, oralarida biror farqlilik b lguday b lsa, u holda ularni birlashtiradigandan ayni sha narsa b lmay, balki boshqa bir narsa b lishi mumkin. U holda ularning bir-birining boshqasidan farq qiladigan tomoni ular borli ining bir qismini tashkil etadi. Ularni birlashtiradigan tomoni esa uning boshqa qismini tashkil etadi. Shunday qilib, bu ikkalovining har biri tushuncha bilan belgilanadi, ikkala qismning har biri esa sha asosning sababi b ladi. U, o'z navbatida, endi birinchi b lolmaydi, balki bunda undan oldin keladigan boshqa borliq b Hb, u uning borli iga sabab b ladi - bu esa (o'z navbatida) amri maholdir.

Bordi-yu, agar bu borliq boshqa b lsa-yu, u shu sababli ilk borliqdan ajralib tursa - u farq qilishda ham faqat ilkni ajratib tursa shundagina ilk borliq ajraladi, uning z borli i b ladi, mana shu borliq esa, z navbatida, ularni birlashtirib turadi. Mana shu borliq ikkalasiga ham mushtarak hisoblanadi. Shunday ekan, bu boshqa bir borliq ikki narsadan tarkib topgan b ladi, unga maxsus b lgan va bunga sherik b lgan narsadan tuzitgan b ladi. Natijada birinchining borligi boshqasining ham boriligining ayni o'zi b lolmaydi, balki bu borliq sodda b linmaydigan bo'ladi, birinchisi esa bo'linadigan b ladi. U holda bu boshqa borliqning borli i

qoim b lgan ikki parchasi b ladi. Shunday ekan, birinchisini ikki qismi b ladi, bundan u tashkil topgan b ladi, uning borli imng sababi ham b ladi, nihoyat, bundan past bo'ladi, hamda noqis b ladi. Bundan chiqdi, bu narsa borliq nuqtai nazaridan birinchi darajali emas deganidir.

Xuddi shuningdek, bundan boshqa ilk borliqdan tashqari, tur — nav jihatidan uning xshashi b lgan boshqa bir narsa bor b lsa, ilk borliqning borligi mukammal b lolmaydi. Chunki mukammallik o'z turidan boshqa b lgan borliqning zidan tashqarida bor b lishi mumkin b lgan narsadir. Bu har bir narsada kechishi mumkin bo'lgan holatdir. Chunki buyuklik xolilik nuqtai nazaridan mukammal b lgan, z luridan boshqa bir buyuklikning zidan tashqarisida bor b lishi mumkin b lgan narsa. Demak, mukammallik asl ildizida b lgan b lsa, undan tashqarida b lgan narsada bo'Mishi mumkin emas. Ayni shaklda mukammal bo'lgan har birjism Quyosh, Oy va boshqa kekadigan yulduzlarda bo'lgani kabi o'z turidan boshqa bir narsada bor bo'lishi mumkin b lgan narsadir.

Shuningdek, birinchi sabab mukammal borliq b lgan b lsa, u holda u zidan boshqa navdagi narsa bo'la olmasligi turgan gap. Demak, uning bir zi bu borliqda yakkayu yagonadir, u shu jihatdan ham birinchidir.

3. UNING ZIDDI Y QLIGI HAQIDA S Z

Shuningdek ilk mavjud zotning ziddi b lishi ham mumkin emas. Zidning tushunchasi (ya'ni ma'nosi) anglashilgan taqdirda bu ayon b lib qoladi. Chunki zid (barcha) narsalardan (butunlay) farq qiladi va bir narsaning ziddi shu narsaning zi - asli b lib qolishi mumkin emas. Ammo bir-biridan farq qiladigan har bir qarama-qarshi narsa ham uning ziddi b lvermaydi. Shunisi ham borki, bu narsaning o zi bo'la olmagan barcha narsa ham uning ziddi b lishi mumkin emas. Lekin har bir qarama-qarshilik ham zid b lvermaydi. Narsa b la olmaydigan har bir narsa ham bir-biriga zid bo'lolmaydi. Lekin ayni paytda narsa b lgan barcha narsa ham qarama-qarshi harakatda b ladi. Qarama-qarshi bo'lgan har bir narsa birga b lsa, u albatta, buzilishga va

zy lida aynashga olib keladi. Zidlarning har birining tabiati shunday b ladi, ulardan birining qay yerda bo'lishidan qat'i nazar, uning y qligi ikkinchisining borligini taqozo etadi. Ziddi bo'lishi mumkin b lgan har bir narsada ahvol shundaydir. Bordi-yu, utarning biri boshqasi turgan yerda bor b lguday b lib qolsa bormi, u holda u uni halok etadi. Bu shuning uchunki, u joyni u birinchi b lib egallagan b ladi. (shu tariqa biri - boshqasining joylashishiga yo'l bermaydi). Bu hol qarama-qarshiligi bor b lgan barcha narsaga taalluqlidir. Shunday ekan, agar bir narsa boshqa hollarda bo'lmay, balki z harakt-fe'lida boshqasiga zid b lar ekan, bu holda bu faqat harakatiga taatluqli b ladi. Agar javharlari (substansiyasi) xoliligi nuqtai nazaridan bir-biriga zid kayfiyatda b lsalar, bu holat sifatlariga ham taalluqli b ladi. Bordi-yu bu qarama-qarshilik javhariga taalluqli b lsa, u holda ularning ikkalasining javhari ham shu sifatni oladi.

Shunday ekan, agar ilk mavjud zot zid b ladigan b lsa, u shu sifatdan uning ziddiga aloqadorligi tushuntiriladi. Bundan chiqdi har bir qarama-qarshilikda b lgan narsa boshqa tomondan buzdirilishi lozim b ladi va birinchi esa z tabiati bilan qarama-qarshi tomondan inkor etilgan b ladi. Bu esa uning javharida (substansiyasida) mavjud b lgan b ladi. Demak, nimaiki inkor etilgan b lsa, u z javhari va boqiyiligini topolmagan b ladi. Balki uning mavjudligi davom etishi uchun javhari yetarli b lraagan b ladi. Borligini hosil qilish uchun javharining bo'lishi yetarligina emas, balki uning borligiga qandaydir narsa b lishi talab qilinadi. Ammo bor b lishiga imkoni b lmagani har bir narsaning azaliy bo'lishi imkoni ham mumkin emasdir. Asl javharining boqiyiligiga yoki borligiga yetarli b lmagani narsa z borligi yoki boqiyiligiga zidan boshqa yana biror sabab b lishi kerak b ladi. Bunday narsa esa ilk borliq b lolmaydi.

Shuningdek, uning borligi uning ziddi b lmagani tufayligina b ladi. Demak, ziddining y qligi esa uning borligining sababi b ladi. Demak, bu holda ilk borliq butunlay birinchi sabab b lolmaydi.

Shuningdek, bu ikkaloviga shu narsa b lishi lozim b ladi: bir-biriga qarama-qarshi b lgan ikki zid narsa t qnash kelishi

ham mumkin. Shunda ularning biri boshqasini y q qiladi. Ammo bu joy uning rni sanaladi, yo jinsi, yo b lmasa ular ikkalovidan boshqa bir narsa b lishi ham mumkin. Bu joy sobit b lishi mumkin. Bordi-yu, bu ikkalovi bir-biriga (qarama-qarshi) tomon b lishsa, u holda ular bir-biridan keyin ketma-ket kelgan b lur edi. Shuning uchun bu yer ularning har biridan awalroq b lgan vujud bo'ladi.

Bordi-yu, agar bir kimsa bu keltirilgan sifatlariga sohib b lmagani boshqa bir zid narsalarni rtaga q ysa, bu rtaga q yilgan narsa boshqasining ziddi b lmaydi, balki u qarama-qarshisi bo'ladi. U ziddan b lak bir qarama-qarshiliklardan b lgan bir narsa b ladi. Biz ilk borliqning zidan boshqa narsalarga ega bo'lganini inkor etmaymiz. Buning natijasida ayni shu borliqqa sohib b lgan bir zidning va yoki boshqa bir narsaning borligini qabul etolmaymiz. U holda hech bir bor b lgan narsa ilk borliqning ayni sha borliq darajasida b lmaydi. Chunki ikki qarama-qarshi tomonlar bir va ayni borliq martabasida b la olmaydi.

Demak, ilk borliq, aslida borliq xoliligi nuqtai nazaridan yagonadir, uning mavjudligiga undan boshqa hech narsa ishtirok etmaydi, uning borliq turini b la oladigan hech bir narsa yo'q. Demak, u birdir, u z navi jihatidan ham, martabasi jihatidan ham yakkayu yagonadir.

4. POK TANGRINING TA'RIFI Y QLIGI HAQIDA S Z

Shu biian birga ilk borliq-aytib tilganidek, javhar-aslini maydonga keltiradigan narsaiarga b linmaydigandir. Bu shuning uchunki, ilk borliqning ma'nosini sharhlab beradigan biror ta'rifning zi y q. Bu ma'no uning ikki qismdan iborat b lgan jihatini sharhlab bera olishga dalolat qiladi. Shunday b lgan taqdirda javharlashishga (ya'ni, substansiyalashishga) yordam bergan b lklari uning borligiga sabab bo'lgan b lardi. Bu xuddi tushuncha ma'no biror narsaning ta'rifiga b lak b lganidek, uning ta'riflanganiga sabab ham b ladi. Shunday qilib, modda ham xuddi suvrat kabi ular ikkalovlaridan tarkib topishiga sabab b ladi. Bu esa ilk borliqqa bo liq o'laroq

mumkin b'Imagan narsa. Chunki u ilk borliqdir, uning borli'iga butunlay sabab ham y'qdir.

Shunday ekan, u bunday qismlarga b'linmaydigani kabi, sonlarga (kammiya) yo qandaydir boshqa mayda parchalarga ham b'linmaydi. Bundan ayni zamonda shu bir zarurat kelib chiqadiki, bunda uning ulug'ligi va uning aslo jismi y'qligi ma'lum b'ladi. Bu jihatdan esa u birginadir, xolos. Uning birligining ma'nosi ham shuki, u b'linmasdir. Bundan chiqdi, har bir narsa biror sabab b'lib b'linmas ekan, demak, u b'linmasligi jihatidan ham birdir. Bordi-yu, agar u fe'li jixatidan b'linmasa, bu jihatdan u birdir. Bordi-yu kayfiyat jihatidan bo'linmasa, u kayfiyatjihatidan ham birdir, z'javharida b'linmas ekan, u javharida ham birdir. Shunday ekan, Birinchi Borliq z'javhari jihatidan ham b'linmasdir.

5. UNING BIRLIGI ZOTINING ZIDIR, U ALLOH TAOLO, OLIM, HAKIMDIR, U HAQDIR, BARHAYOTDIR

zining borli'i bilan u boshqa barcha mavjudotdan ajralib turadi, u zotida mavjud bo'lgan narsadan boshqada bo'lishi mumkin ham emas. Mana shuning uchun ham u zidan boshqa va zotida bo'lmagan barcha narsadan zining yagonaligi bilan ajralib turadi. Uning yagonaligining ma'nosi shuki, u ziga xos bo'lgan vujudan iboratdir. Ana shu bilan barcha mavjudot zidan boshqa b'lganlaridan farq qilib turadi. Xuddi ana shu holat barcha mavjud narsalar birdir, deyishga olib keladi. Bu shuning uchunki, u faqat ungagina xos b'lgan vujudga ega b'lganligi jihatidan shunday bo'ladi. Xuddi shu ma'no al-mavjud ul-avval (Birinchi Mavjud) ma'nolaridan biriga borib taqaladi. Birinchi borliq ham shunday. Shu jihatdan ham birinchi mavjud ham birdir, undan tashqari b'lgan har qaysi birga birning ismi va uning ma'nosi t'ri keladi.

Madomiki, u modda emas ekan, biror sabab bilan modda ham b'la olmagan ekan, u z' mohiyati (bivujudihi) bilan fe'lli aqldan iboratdir (aql bilfe'1). Chunki u aqlni suvrat b'lishidan tutib turadi. Chindan ham u fe'l orqali aqlga keladi.

Bu esa modda b'lib, unda biror narsa bor b'ladi. Xuddi shuningdek, narsa moddaga muhtoj b'Imagan holda mavjud b'lsa, bu z' mohiyati bilan fe'lli aql b'la oladi. Birinchi borliqning ahvoli mana shu. Shunday ekan, demak, bu holda u faol aql (aktiv intellekt) b'la oladi. Shu bilan birga u shunday z'javhari bilan ma'qul, (ya'ni aql qabul qila oladi). Chindan ham, u z' mohiyati bilan fe'li orqali aql qabul qila oladigan sub'ekt b'ladi. Chunki, u shuningdek, aql qabul qiladigan ob'ektdan aqlni tutib turadi va natijada, u modda b'la oladi. U aql orqali qabul qilinadi, chunki uning zi aqldan iboratdir. Modomiki, z' mohiyati e'tibori bilan aql bo'lgach, aql qabul qiladigan zaruratga ehtiyoji qoimaydi, natijada, zidan tashqaridan bo'lgan boshqa bir aqlli bo'lgan zotga zarurati ham qolmaydi.

Balki, aksincha, uning zi z'zotini bilishga qodir b'ladi. Modomiki, u z'zotidan fikr qilishga qobil b'la olar ekan, u oqil bo'la oladi. Natijada uning zoti aqlga erishsa, u holda u fe'li bilan aqlga ega bo'ladi. Shuningdek, u z'fe'li bilan aql bo'lishga qodir b'la olmaydi, uning zotiga aql b'lishga ham qurbi yetmaydi, natijada tashqaridan ham foydalana olmaydi. Balki u aql b'la oladi, u z'zoti bilan fikr qiladigan, oqil b'la oiadi. Zotining zi aqlga erishdimi, demak, uning zi ham aqlga erisha oladi. U bir jihatdan aqlga erisha oladimi, demak, u ma'quldir (aql qabul qiladigandir). Modomiki, u aql b'lar ekan, demak, u aql qabul qiladigan ob'ekt ham b'la oladi. Modomiki, u oqil b'lar ekan, demak, uning barchasi yagona zotdan iborat u b'linmaydigan bir javhardan iboratdir.

Inson zi, masalan, aql qabul qiladigan intellektdan iborat, lekin unda bor b'lgan ma'qul (aqlli) narsa ham aqlni egallaydigan fe'l b'lolmaydi. Balki u qabul qiladigan quvvatdagi aql b'la oladi. U aql z' martabasiga erishadigan b'lsagina qabul qila oladi. Demak, bundan chiqdi, insondagi aql qabul qiladigan-ma'qul narsa hech mahal intellekt b'lolmaydi (boshqacha qilib aytganda "aqlga olib kelolmaydi").

Ayni zamonda bizning aqlimiz oqil b'lmoq nuqtai nazaridan intellekt emas, bizning substansiyamiz oqil

b Iganligi sababii uni aql qabul qilolmaydi. Biroq, iik borliq bunday emas. Bilamizki, substansiyamiz intellekt b Igani uchungina emas, balki bizni aql egallay olishi nuqtai nazaridan olamdan xabardormiz. Ularning hammasi bir ma'noda tutashib ketadi. Ular bir javhar (substansiya) b lib, b linmas bir negizdan iboratdir.

Bila on (olim) haqidagi ahvol xuddi maaa shundan iborat. U z fazilati biian bilish uchun z zotidan tashqarida b Igan boshqa hech qanday narsadan foydalanishga zida ehtiyoj sezmaydi. Xuddi shuningdek, uning zini bildirishi uchun ham boshqa bir zotga zarurati y qdir. Aksincha, uning zi ham bilish va bilinishi uchun z javhari (substansiyasi) bilan kifoyalanadi. Uning flmi ham z javharidan boshqa bir narsa emas. Natijada, u bila ondir va bilingan hamdir. Uning bilimi esa yagona zot va yagona javhar (substansiya)dan iboratdir.

Shuningdek, u hakimdir, uning hakimligi eng yaxshi narsalarni eng afzal bilimlar bilan bilishdan iboratdir. U zini tushunishi va bilishi bilan eng mukammal b Igan narsalarni ham bilib oladi. Eng mukammal b Igan bilim esa doimiy bilimdan iboratdir, u y q bo'lib ketmaydi, bu bilim esa uning zini bilishidir.

Shuningdek, uning t ri va haq b lishining zi ham ayni shu holatni bayon etadi. Chunki t ri va haq bo'lgan narsa shu bor b Igan narsadan iboratdir. U shu narsaga xos b Igan eng t ri va haqiqat ham uning zigagina oid b Igan borli idir. Eng mukammal borliq ham uning borli idan olgan ulushidir. S ngra chindan ham t ri va haq b Igan va ba'zan aql soyasida bor bo'lgan - bu bor b lish ham bir tushuncha nuqtai nazaridan-narsani aql qabul qilishiga aytiladi. Unda bu mavjud-bor b lganga ma'qul b lishi nuqtai nazaridan t ri va haq deyilur; chunki borliq — uni aql qabuJ qiladimi-y qmi, bari-bir, borliq deyiladi. Shunday qilib, ilk borliq ikki munosabat bilan haqiqat b la oladi: biri - borligining eng mukammal borliq b lishi bilan va boshqasi - ikkinchisi esa aql egallaydigan tarzda egailanadi va u sha mavjud b Igan narsa bilangina t ri egallanadi va u sha mavjud b Igan narsa bilangina t ri va haqiqat b la oladi. U t ri va haqiqat

bo'lmoq uchun ma'qul b lish e'tibori biian tushunadigan va uning salohiyatini egallaydigan zidan boshqa kimsaga muhtoj emasdir. Yana u bu har ikki tomon aloqasi tufayli boshqa har narsadan yana ham t ri b lishga loyiqdir. Uning t riligi va haqiqiyliigi shundan iboratki, u t ri va haqiqiylikdan boshqa bir narsa emasdir.

Shu bilan birga u tirikdir (hayy) va hayot b lishi nuqtai nazaridan ham ahvol shundaydir. Bu ikki so'z bilan ikki zotga emas, balki bir zotga ishora qilinmoqchi. Chunki tirik (hayy)ning ma'nosi eng afzal aql bilan eng mukammal ma'qulning qamrab olishidan iboratdir, va yoki eng mukammal biluvchining eng mukammal bilim bilan qurollanishidan iboratdir.

6. ALLOHNING ULU VORLIGI, SHON-SHAVKATI VA OLIJANOBLIGI HAQIDA S Z

Shuningdek, bu uning ulu vorligi, shon-shavkati va olijanobligiga ham taalluqlidir. Chunki ulu vorlik, shon-shavkat va olijanoblik biror narsada namoyon b Igan, bu uning kamolot hosil qilganiga bo liq, yo b lmasa zining V)jvhari (substansiyasi)ga bo liq, yo b lmasa zining birorta oraz (aksidensiyasi)ga bo liqdir. Bu narsa k pincha tasodify kamolot haqida gapirilganda, xusumat biz haqimizda gapirilganda seziladi.

Chunonchi, boylik, ilm va yo badan hodisalaridan biror narsa gapiriladi. Birinchi borliq kamolotiga k ra boshqa barcha narsadan ajralib turadi. Masalan, uning ulu vorligi, shon-shavkati va oiijanobligi boshqa barcha ulu vorlik va shon-shavkatdan ajralib turadi. Uning ulu vorligi, olijanobligi va sharaf uning asli-ildizi b Iib, bu uning javharidagi kamoloti b ladi. (Lekin) uning javhari (substansiyasi) va zotidan tashqari bo'lgan boshqa bir narsa b Iolmaydi. U z zoti bilan ulu vor, olijanob va sharafli b ladi, uning asli zidan boshqa har qanday bir narsaga qaram emas. U boshqasini qanchalik maqtasin yo maqtamasin, buyukligini k kka k tarsin yo k tarmasin, sharafini yuksaltirsin yo

yuksaltirmasin, baribir, zi buyuklikka, zi shon-sharafga sohibdir.

Barcha mavjudotning husni, g zalligi, ziynatining (xosiyati) shundan iboratki, u z vujudini afzal holatga keltirib, s nggi kamolotga erishadi. Shunday qilib, ilk borliq eng mukammal (afzal) vujud b lgach, uning g zalligi ham g zallik sohibi b lgan har qanday chiroydan ustun turadi. Xuddi shundayin, barcha go'zallik sohibining ham ziynat va g zalligida shunday b ladi. So'ngra bularning hammasi uning zoti (mohiyati)da va javhari (substansiyasi)da b ladi. Bu esa uning zi (borliq)da b ladi va uning k magi bilan zoti aql qabul qilgan bo'ladi, demakdir.

Ammo bizga kelganda, shuni aytish kerakki, bizning jamolimiz, ziynatimiz, g zalligimiz bizning orazimiz (aksidensiyamiz)da b ladi, bizdan tashqarida b lgan narsalarimizda, zotimizda, javhar (substansiya)mizda ham bo'lmaydi. Undagi jamol va kamolot bir zotdan boshqada b lmaydi. Xuddi shunday ahvol boshqa narsalarda ham yuz beradi.

Lazzat, shodlik va faro at yuz beradi, zining t laqonliligi eng g zal, cng ulu vor va eng ziynatli narsani k proq idrok qilish bilan nihoyasiga yetiladi va kamolotga yetkaziladi. Demak, ilk borliq nihoyatda g zal, olijanob va eng ziynatlidir. Uning z zotiga b lgan idroki butunlay nihoyasiga yetgan, mukammal edi. Uning o'z javhari (substansiyasi) bilan egallagan sha bilimi esa mutlaqo eng afzal ilmlardan edi. Ilk borliq lazzatlanadigan lazzat tabiatini biz hatto idrok qilishga ham erisha olmaymiz, uning ulu lik miqdorini ham bilolmaymiz. Bilsak ham faqat qiyos (analogiya) bilan, zimiz lazzat deb biladigan narsamiz orqali sezibgina bilamiz. Bular nazdimizda nima b lgan b lsa, shaning hammasi eng mukammal, eng g zal va nihoyasiga yetib idrok qilingan b lsa b ladi; bular yo his bilan va yo xayol bilan yoki b lmasa aqliy bilimlar jarayoni bilan tugallanadi. Bunday hoilarda bizda shunday lazzat paydo b ladiki, g yo u zidan ustun b lgan barcha buyuk lazzatlardan baland keladi. Garchi bu hol bizga lazzat paydo qilsa ham, biz unda bularning hammasi ulu likda barcha

lazzatlardan ham yuqori turishini bilib olamiz. Garchi bu hol bizni baqoga erishtiradigan va tez tar bo'lsa ham, ana shunda biz zimizni baxtga ta sazovor va unga arq bo'lgan deb bilamiz.

Uning ilmining qiyosi va asl zotidan alzal b lgan uning jdroki eng g zal, eng porloq b lgan narsaning tamoman mukammal bo'lgan bir y sinda idrok etganimiz misoti bir uning sururi, qiyosi, lazzati va rohat-faro ati bizning zavq-shavq bilan kutib olishimizni bildiradi. Chunki bu ahvolda bizda buyuklik nuqtai nazaridan butunlay boshqa rohatdan ustun b lgan bir rohat-faro at hosil b ladi va shunda biz rniga q yganimiz bilan natijasi va buyuk bir baxtlik tuy usi bilan t lamiz. Shundayki, bu ahvol bizda uzoq muddatli emas, balki tezginada rtadan k tariladi. U holda ilk borliqning zi eng mukammal, eng g zal va eng porloq b lgan narsa haqidagi bilimi va idroki bizning zimizga ko'ra eng mukammal va eng porloq b lgan narsa haqidagi bilim va idrokimiz bilan yuzma-yuz kelib qolsa, bizning zimiz erishganimiz chegarali xursandchilik, sevinch va baxtJiligimiz oldida uning shodligi, sevinchi va baxtliligi kabidir. Endi bizning idrokimiz bilan uning idroki orasida bizning bilimimiz mavzui bilan uning bilimi mavzui orasida hech bir nisbat b lmaniga k ra-bunchalik bir nisbat bo'lsa s ngsiz darajada ahamiyatsizdir-bizga tuyulgan rohat, shodu-xurramlik bilan ilk borliqning tuygan xursandchiligi orasida hech bir nisbat y qdir. Oralarida bir nisbat b lsa ham, bu ta ahamiyatsizdir. Chunki kichik bir parcha b lgan bilan zamon ichida miqdori chegarasiz b lgan bir narsa orasida qanday nisbat bo'lishi mumkin va yana oxirgi darajada kamchilikli b lgan bir narsani yuksak mukamma! darajasida bo'lgan narsa bilan qanday nisbati b lishi mumkin? Shunisi borki, uning zi z zoti bilan lazzatlartadi, k proq shod-xurramlikka erishadi, zi bilan zi rohatlanadi, rohatlanganda ham uning (ya'ni rohatning— tarjimon.) eng ulu voriga erishadi. U z zotini sevadi, unga oshiq, zi ziga ko'proq berilgan.

Shunday qilib, ochiq-oydinki, Birinchi Sabab z zotini yaxshi k radi. Uning zi ziga mahliyo va zi bilan zi

ma **rur b lishi** bilan **zimizni o'zimiz** sevimimizdan paydo b lgan ishqimiz orasidagi nisbat uning zining **ustunligi** va **mukammalligi** bilan bizning **zimizdan** ururlanganimiz sha **ustunlik** va **mukammalligimiz** orasidagi nisbat kabidir. Shu **Birichi Sababdagi muhib-sevguchi** (sha) mahbub-seviluvchining **zidir**. **Bu** esa oramizda **b ladiganning** teskarisidir. Chunki biz uchun ma'shuq - u fazilat va jamol-g zallikdan iboratdur. Vaholanki, oramizda b l mish oshiq hech qanday jamoi va kamol - fazilatga erishmagan b ladi. Lekin oshiq boshqa quwatga ega b ladi. Ammo u na ma'shuqqa va na sevgi ob'ektiga tegishli b ladi.

Ammo chindan ham oshiq misoli sha ma'shuqning **zidir**. **Muhib-sevuvchi** sha seviluvchi-mahbubning **zidir**. U **Birinchi mahbub** va **Birinchi ma'shuqdir**. Harqalay, birining uni sevishi va yoki sevmasligi, unga oshiq b l hshi va yoki bo'lmasligining ahamiyati y qdir. U ilk sevgan va oshiq bo'lgandir.

7. BARCHA BORLIQ QANDAY QILIB UN DAN SODIR B LGANI HAQIDA S Z

Ilk borliq shunday **borliqki**, undan barcha borliq vujudga keladi. **Chindan** ham ilk borliqning qay vaqtdan beri borligidan boshlab, undan nima yuzaga kelishi, barcha borliq inson orasidagi bo'liqlikmi yoki Uning ixtiyori bilanmi, - bizga ma'lum bo'lgan borliq hislar orqali bilinadimi yo burhon - isbotlar bilan bilinadimi - (shularni qamrashi kerak.) Undan vujudga kelgan narsaning borli i shundayki, u boshqa bir narsaning borligiga kerak b lgan fayzning natijasidir. Ilk borliqdan boshqa bo'lgan har qanday bir narsaning borligi uning zining borligidan sodir b ladi. Shu nuqtai nazardan undan vujudga kelgan narsaning borligi ilk borliqdan kelib chiqadi, bu esa uning zining borli ining nihoniy sababchisi degan gap emas. Bu xuddi **Birinchingin borli i** misoli bir ilning borligiga ota-onasi borligi sabab b lgan kabidir. Bu degan s z (**Birinchi Borliqdan**) yuzaga keladigan narsa k pincha unga qandaydir mukammallik keltiradi. Misol uchun,

biz birovga pu! berdik, **buning** evaziga biz ulardan minnatdorchilik eshildik yo b lmasa qandaydir boshqa yaxshiliklar k rdik. **Bu** bilan biz o'zimizda qandaydir **barkamollik** paydo qilamiz. Demak, ilk borliqning borligi boshqa har qanday bir narsaning borligi uchun **emasdir** va boshqa bir **narsaning borligining** zi ham uning borligini maqsad qilib olib, usiz yashay olmaydi. Chunki agar shunday bo'lganda edi, bu holda uning borligi tashqi bir sababga ega b lgan b lardi. Shu bilan u boshqa **Birinchi Sabab** b la olmasdi.

Undan tashqari boshqalarga mavjudlikni berib, uning zidan avval paydo b l magan barkamoilikka erishmaydi. Bu xuddi pul berib yo boshqa biror bir narsa berib, **uning** evaziga lazzat yoki minnatdorchilik, yo **ustunlik**, yo bo'lmasa yaxshiliklardan birortasiga ega b lishga xshab ketadi. Bu narsalarning hech biri birinchi borliq bilan sodir b lishi mumkin emas, chunki bu uning birinchiligini va awalligini barcha sohada xarob qilgan b lardi va u zidan tashqarida b lgan bir borliqni va uning mavjudligi sababini vujudga keltirgan bo'lardi.

Aksincha, ilk borliq faqat zining borligi uchungina mavjud, boshqa mavjudot esa uning zida bordir. Demak, bu uning javhariga va uning borli iga aloqador b ladi. Shuning uchun ham uning borligi boshqalarga tosbib tib, boshqa mavjudotlarga va ular javhariga borliq baxsh etadi. Natijada uning borli i aslida javharini tashkil qilib, u shu bilan birga zidan boshqasi borligini yuzaga keltiradigan borliqning ayni zidir. **Lekin** ilk borliq hech mahal ikki qismga bo'linmaydi: uning biri bilan u z zoti aslini javharlashtirishini yuzaga keltirsa, bosbqasi bilan esa undan boshqa narsaning hosil b lishini, ya'ni bir **narsaning** zidan chiqqan ikki narsaga b Hnmasligini bildiradi. Bu xuddi biz ikki unsur dan tuzilishimiz kabidir: (g yoki) ulardan biri bilan biz javharimizni bilib olamiz, boshqasi bilan esa yozish san'atini, asarlar ta'lif qilish yo'l-yo'rig'ini bilib olamiz. Balki u yagona zot va yagona javhardan iboratdir, uning zidan boshqa narsalar yuzaga keladi.

U tufayli undan xuddi uning ziga xshagan boshqa bir narsa yuzaga keiadi. Shuningdek, uning vujudidan fayz oladigan va z zotidan bo'lmagan boshqa bir narsaning b lishiga ham uning ehtiyoji y qdir. Xuddi shunday unga na oraz (aksidensiya) kerak yoki na u awal sohib b lmagan, (ammo) unga shakl beradigan harakat kerak, na z zotidan tashqarida bo'lgan olat kerak, (ularning hech qaysisiga uning ehtiyoji y qdir). Bu xuddi olovda yuz beradigan zaruratga xshab ketadi. Suvdan bu chiqarilib, s ng haroratga ayianishi uchun u orqali suv bu latiladi, u shu bu latilishga muhtojdir. Shu bilan birga quyosh dunyomizga issiqlik berish uchun harakat etishga ham muhtoj. U z harakati tufayli awal sohib bo'lmagan holatga ega b ladi. Bu harakat bilan erishilgan hofat natijasida tegramizdagi narsalarda issiqlik hosil b ladi. Bu xuddi duradgorga daraxtni arralashga arra, b lish va parchalashga bolta kerak b lganiday bir holdir.

Shundayki, ilk borliqning mavjudligi boshqasining borligining fayzi bilan z javharidan b lgan borliqdan yana ham mukammal b lmagani kabi, zining javharlashgan borli i ham zidan boshqasining borligidan mukammal emasdir. Balki bularning ikkalasining ham zoti birdir.

Demak, undan fayz olishga hech kim t siq b l olmaydi, garchi u t siq uning zidanmi yo b lmasa undan tashqaridanmi - buning farqi y q.

8. MAVJUDOT DARAJALARI HAQIDA S Z

Mavjudot k pdir. U shu k pligi bilan birga mukammaligi bilan ham farqlidir. Ilk borliqning asli shundayki, ular xoh mukammal b lsin, xoh nuqsonli bo'lsin, baribir, qanday b lishidan qat'i nazar, barcha borliq undan fayz olgan asldan iborat. Uning asl javhari shunday bir asl zotki. barcha mavjud b lgan narsalar uning zidan toshib (fayz olib), bu sirada z darajalariga k ra, undan ayritib borliqqa keladilar va har bir bor b lgan zini borliqdan ayirganiga va ilk borliqqa

yaqinlik darajasiga k ra maydonga keladi. Borliq nuqtai nazaridan qaraganda, bu vaqtda eng mukammal b l gandan boshlanadi. Uning ketidan ozroq mukammal b lgan narsa keladi. Shunday qilib, mukammal b lmagandan yana ham oz mukammal b lganlar, ya'ni nuqsonli b lganlar keladi. Shunday qilib, nihoyat borliq nuqtai nazaridan shunday darajaga yetib kelinadiki, uning narigisida hech qanday boshqa borlik b lmasligi ayon b ladi, demak, undan tashqarisida boshqa vujud y qdir. Uning javhari undan bor b ladigan barcha borliqning javhari kabidir. Busiz u z borli idan ham farq qilgan b lardi.

Ilk borliq z zotidan juvonmard - saxiydir va uning juvonmardligi uning javhari - aslida singdirilgandir. Undan mavjudot qismlarga b linib, tartiblanadi. Ilk borliq bu darajalarga b linar ekan, unga qanday bo liqligi b lsa, shanchalik z ulushini oladi. Shunday qilib u odil va uning odilligi uning javhariga singdirilgan va undan ilgari keladi. U narsa javharidan tashqarida b lgan qandaydir biror narsadan ilgari kelmaydi.

Ilk borliqning asli — javhari ham shunday, agar mavjudot undan paydo b ladigan b lsa, zlarining darajalariga qarab birlashadilar, bir-birlariga bog'lanadilar, tartibga tushadilar. Bu shunday b ladiki bu qadar k pchilikning hammasi misoli bir narsa yaxlit kabi borliq sifatida maydonga keladi. Ularni bir-biri bilan birlashtiradigan va bo laydigan narsa ular javharidan oldin keladi, shundayki, ularning borliqlarini tashkil etgan zlarining javhar — asllari ularning birlashishlari va kelishishlarini yuzaga keltiradi. Ba'zilarida esa bir-biriga bog'liq b lgan javhar asosida yuz beradi. Chunonchi, inson borliqlarini bir-biri bilan birlashtirishga xos b lgan muhabbat kabi. Bunda ularning hollariga bo liq b lib, ularning borligini tashkii etadigan javhariga aloqasi y qdir. Chunki sevgi-muhabbat insonlarda b ladigan bir holatdir, lekin u javhar emasdir. Bularning bu hollari ilk borliqdan yuzaga keladi. Chunki ilk borliqning javhari - asli shunday bir javharki, boshqa borliqlar z javhari bilan birga ularni bir-biri bilan birlashtiradigan kelishtiradigan va bir butunlikni tashkil etishni saqlab qoladigan hollarini ham undan olgan b ladi...

11. MARTABALAR RTASIDAGI B LINISH, MODDIY VA ILOHIY B LINISHLAR HAQIDA S Z

Bu mavjudotning tartib va darajaiari avvalo eng nomukammallikdan boshlanadi. S ngra zidan yanada mukammal b Igandan tortib, undan ham mukammal b Iganga qarab boradi va hattoki undan oshib b lmaydigan darajadagi mukammallikka erishgunga qadar ham boradi. Ularning eng past qadrlisi mushtarak b lgan ilk moddadir. Unsurilar bu ilk moddadan ham qadrlisi sanaladi. Keyin bular sirasiga ma'daniy jismlar kiradi. Tii va tushuncha sohibi b lgan tirik zotdan ortiqroq mukammal bo'lgan biror zot y qdir.

Ammo avval eslatilgan mavjudotga kelsak, ular tartibi shundayki, ular eng afzal darajalar bilan boshlanadi. Ulardan oldin eng mukammal b Igani keladi. Keyin eng qusurli b Iganga yetgunga qadar yana k p mukammallikdan oz mukammalikka qarab boradi. Ular ichida eng mukammal b Igani ilk borliqdir. Ammo ilk mavjud zotdan yuzaga kelgan borliqlar orasidan chiqqan eng afzali bir s z bilan aytganda bular jism b lmagan va jismlardan deb hisoblanmaganlardir. Undan s ng samoviy jismlar keladi. Moddadan ajralib bor b lganlar ichida eng mukammali ikkinchisidir. Undan s ngra tartib bilan to o'n birinchiga yetgunga qadar boshqalari keladi. Eng yuksak jismlar ichida eng mukammali awalgi osmondir. Keyin ikkinchisi keladi. Keyin boshqalari kelib, u to tugagunga qadar n birinchisigacha keiadi. Shu bilan u oy kurrasiga qadar keladi. Ilk borliqdan s ng keladigan ajralgan sonlar sano i ndir. Osmon jismlari t plami t qqiz donadir, xulosa qilib aytsak, bularning hammasi n t qqizdir.

Har bir nta (borliq)da z y liga bittadan darajalari b ladi. Uning borli i zidan boshqa hech kimga hech qachon tegishli b lmaydi, chunki boshqasi uning borli i ga qatnashadi. Bu butunlay boshqa b lib, u bu s nggisidan butunlay farq qiladi. U zaruratiga k ra undan ajralib turadigan boshqa bir narsaga ega b lishi kerak. Shunday qilib bu holatda boshqa borliqning borligi chindan ham, uning borli ining ayni zi b lolmaydi. Shunda bu boshqa borliqning zining

borligi sha tufayli bor b lganligiga qaramasdan bor b lolmas edi.

Bundan chiqdi, demak, ikki vujud bir xil vujud bo lmay, balki ularning har biri boshqasiga xos b lmay, zigagina xos b lgan vujud b ladi.

Shunisi ham borki, yana har birining qarama-qarshi tomoni ham b lishi mumkin emas, chunki ziddi b lgan har bir narsada shunday holat b ladiki, unda ziga va ziddiga mushtarak b lgan umumiy bir modda b ladi. Ammo bu ortiqcha borliqlarning hech birining moddasi b lishi mumkin emas.

Yana shunday, bir turga oid b lgan sha bir narsaning zining xili k pligining zi bu turning shakli sonining k p b lishidandir. Ammo shunisi ham borki, moddasi b lmagan har bir narsa navida zidan boshqa bir narsaning ziddi b lishi mumkin ham emas.

Shuningdek, zidlari esa yo asl - javharlari qarama-qarshi b lgan narsalardan yuzaga keladilar va yoki ahvollari xuddi sovuq yo issiq kabi bir-biriga qarama-qarshi b lgan bir narsadan yuzaga keladilar.

Shu bilan birga zidlar shu narsadan yuzaga keladilar: yo asllari bir biriga qarama-qarshi b lgan narsalardan paydo b ladilar yoki hollari va nisbatlari bir-biriga qarama-qarshi b lgan bir narsadan yuzaga keladilar. Misoli sovuq yo issiq kabi.

Bu ikkalasi ham quyoshdan chiqadilar. Ammo quyoshning turli-tuman ikki xil holati bor. Ba'zan u dunyoga nisbatan yaqinlashadi, ba'zan uzoqlashadi. Mana shu ikki qarama-qarshi holatda bir-biriga teskari bo'lgan hollar va nisbatlar chiqadi,

Demak, Ilk borliq ikkinchi borliqqa nisbatan zid b lolmaydi va uning hollari ikkinchi bor b Iganga nisbatan nam zid b lolmaydi: ikkinchiga b lgan nisbati ham biror zidlik munosabatida b lmaydi. Ikkinchi borliqda ham biror qarama-qarshilik b lishi mumkin emas. Xuddi shuningdek u to ninchiga yetgunga qadar uchinchi va boshqalarida ham snu holat yuz beradi.

n ilk borliqning harbiri z zotini tushinadi va ilk borliqni ham tushinadi. Lekin shunisi borki, ularning hech biri ham z zotini tushinishda undan ortiqcha qobiliyatga ega bo'lmaydi. Balki aksincha aql qabul qiladigan fazilatning hammasini taligicha zlashtiradi. Shunda u buni ayni shu holda z zoti bilan Birinchi sabab bilan zlashtiradi.

Ilk borliqning mukammalligi ularning har qaysisining mukammaligidan qanchalik ortiq b lsa-da; ularning har birining ilk borliqni tushingan zamon sezilgan zavq uning zini tushingan vaqt sezilgan zavqdan shancha ortiqchadir.

Bu xuddi shuningdek, Birinchi sababga erishib, uning z zoti bilan lazzatlanishi uning ziga b lgan zavq va sevgisidan afzal b lgan kabi. Bu xuddi z g zalligi va zavqiga erishgan kabi Birinchi sababga erishganidekdir. Shunday qilib ularning har biri dastlab Birinchi sababga qanday erishgan b lsa, shunday birinchi mahjub b ladi, xuddi awaldan aql olganday.

Birinchi sabab zavqlanadigan b ladi. Undan keyingina z zotidan aql oladi,

Birinchi sabab bu sha nta borliq bilan aloqadorligi tufayli u Birinchi mahjub va Birinchi ma'shuq ham b ladi.

12. OSMON JISMLARI NIMALARDA ISHTIROK ETISHI HAQIDA S Z

Osmon jismlari t qqiz turkumdan iborat b lgan t qqiz darajalardan tashkil topadi. Har bir turkum doiraviy birjismni qamrab oladi. Uning birinchisi faqat yagona jismdan iborat b lib, u faqat doiravjy tusda tez harakatda b ladigan jism ichida b ladi. Tkinchisi esa biror mushtarak harakatga sohib b lgan jismni qamrab oladi. Bu esa faqat ikki harakatga sohibdir, ular darajasida ishtirok etadilar. Uchinchisidan keyin kutilgan yetti jismga qadar b lgan har bir jism o'z barakatlariga ziga xos b lgan k p jismlarni qamrab oladi.

Bu jismlarning har birining ziga xos harakatlari bilan birga boshqalari bilan mushtarak b lgan boshqa harakatlari ham b ladi.

Bu jismlarning barchasi jins nuqtai nazardan ayni bir xil h lib, tur jihatidan bir-biridan farq qiladiganlardir. Har hir turda bir jismdan boshqa jism b lmaydi. Shu shaklda bu iism bilan hech qanday q shilib ketadigan narsa ham bo'lmaydi. Masalan, quyoshni olsak, uning turiga sherik b lib ketadigan boshqa biror nav narsa b lmaydi. U z borligida vakkayu yagonadir. Oy va shunga xshash sayyorlarda ham ahvol ayni shuning zidir. Buiar barchasi osmoniy jismlar b lib, ular moddiy jismlarni eslatadi, ular shakl va asos - substansiyaga xshash shaklni qabul qiladigan bir xil sababga egadir. Bu shakllar mana shu sabablar (al-mavzuot) ichidadir. Shunisi ham borki, bu suvrat - shakllar qarama-qarshiliklarga ega emasdiriar. Bu osmoniy jismlarning hech qaysisi ham z shaklidan boshqa hech qanday shaklni qabul qilishga qobil bo'la olmaganlari kabi usiz hatto mavjud ham b l olmaydilar. Chunki bu sabablarni tashuvchi unga mos bar qancha suvrat-shakllar y q b lmaydi, sababi shuki, uning suvratlari aql qabul qilishiga t sqinlik qilmaydi yoki z mohiyat e'tibori bilan aql qabul qiladi.

Shunday qilib, har bir samoviy jism z suvrat-shakllari orqali aql qabul qiladiganlardan sanaladi, ya'ni bilfe'l aqlidir. Bu esa ma'Ium bir borliqni biladi va ilk borliqni tushunadi degan s zdir. z zotidan aql oladigan barcha narsalar ham aql bo'la olmaydi, chunki uning (ayni bir bolda) z sababini aql qamrab oia oladi. Vaholanki, bu narsa (ya'ni sabab) unga aql qamrab oladigan narsa emas edi. Demak, modomiki, z zini tushungan suvratda aql b lish bilan birga z shaklida aql qabul qila olmaydigan bir aql ham bor b ladi. Bundan chiqdi, sha narsa barcha javharlanadigan va tasvirlanadigan narsani aql qabul qiladi. Demak, u z mohiyati bilan bir shakl va sababdan tuzilgan b ladi. Xuddi mana shu bilan moddadan va birinchi sababdan va har turli uni tashuvchi bo'lmish ilk borliq va nta moddiy borliq va boshqa barcha sabablardan farq qiladi, inson b lsa shu mushtarak bir narsa bilan qatnashadi.

Har bir osmon jismlari z zoti e'tibori bilan zidan lazzatlanadi. U faqat z zoti bilan bo'liq b lgan narsalarni bilib ulgurgani bilangina emas, balki birinchi sababni bilib

ulgurani bilan lazzatlanadi, undan s ng z zotidan ajralgan vujudan aql oladi. Shu bilan birga u birinchiga bo'lgan ishqi bilan, zi bilan zi mahliyoligi bilan qatnashadi. Bu narsa Birinchi sababdan sodir b ladigan g zallik va jamol bilan yuzaga keladi. Aslida esa bu narsalarning barchasi sha n (aql)dan) pastda turadi.

Bunda ishtirok etadiganlardan hayulloniy—moddiylari ular ichida eng sharafli va eng afzali sanaladi. Chindan ham bu narsaning eng ustun bo'lgan shakllari bo'ladi, bu doira shaklida b ladi. Ularning eng yaxshi k rinishli sifatleri bo'ladi. Bu esa ziyodur. Chindan ham uning ba'zi qismlaridan ziy chiqariladi. Chunonchi, bunga yulduzlarni misolga olsak ham b ladi. Ularning ba'zi qismlari shaffof b ladi, chunki ular z lari dan- z lari nurga t la, ba'zisi nurni yulduzdan oladi. Ularda eng afzal harakatlari ham b ladi. Bu doiraviy harakatdan iboratdir.

Osmon jismlarining ntasi avval boshdan ularning javharlarini tashkil etadigan eng afzal mukammal asoslari bilan birlashadilar. Shu bilan birga ular zlariga xos b lgan ulu lik, shakllari va kayfiyatlari k rinadigan tomonlari bilan kamolot hosil qiladilar.

13. OSMON JISMLARI HARAKATI VA ULARNING QAYSI NARSAGA NISBATAN HARAKAT QILISHI HAQIDA S Z

Osmon jismlari sha (ntadan) shu bilan farq qiladiki, unda hammadan oldin unga tomon intilishi mumkin b lgan t ri harakatlarida maqsad ayon bo'lmaydi. O'z-o'zidan t ridan-t ri harakat etadigan narsa bir jism bilan yuzaga kelgan eng unimsiz va eng quyidagi orazlar guruhidan sanaladi. Chunki har bir jism biror (ma'lum) yerda b ladi. Bu jism ega b lgan yer turida esa bir jismga aylanish zarurati paydo b ladi. Bu turdan bir yerga ega b lgan bir jism bir butun b lgan holda bu turning butunligidan tashqari chiqolmaydi. Lekin bu navlarning parchalari bor, bu yerda b lganl jismlarning ham parchalari bor. Endi bu jismning parchalaridan

hech biri uning rinlashgan erining b laklaridan qaysi birida b lmasin, bir boshqa parchasi b lishidan a'lo emasdir. Aksincha, bu jismning har bir parchasi uni rab olgan verining har bir parchasini bir-birining ortidan egallab olishi kerak edi. Ayni shaklda u bu parchani har qanday vaqtda b lsa ham egallab olishi boshqa bir vaqtda egallashidan a'lo emas edi. Jismning har bir qismi istagan vaqtda sha rab olgan b lakni egallay oladi.

Shunday qilib, bu holat doimiy yuz berib turadi. Jismning har qanday bir parchasi belgilangan yerning ma'lum bir parchasini ish ol eta borgan har gal zini rab olgan va shu tariqa u doimiy b lib turishi zarurdek b lib k rinadi. Shu vaqtda rinlashgan yerning ikki parchasini bir vaqtning zida jismning bir parchasi tarafidan egallanishi imkonsizdir. Chunki zining tevaragidagi bor imkoniyatlarining hamma qismlarini izchil ravishda egallamasdan turib, zi bor b lgan va (kelajakda) boshqasining y nalishi (jismning parchasi) z makonini tark etishi kerak. Chunki unda b lgan qism bu vaqtda u bilan vaqt jihatidan avlo b lolmaydi. Bu esa unga doimo (shunday) b lishi kerak edi. Bordiyu agar u qism unga doimo tegishli b lmagani ekan, vaholanki, u son jihatdan (vohidan bi-1-adad) u z navbatida yakkayu-yagonadir. Bu esa shuning uchunki, goho u unga tegishli b ladi, goho tegishli b lmaydi. Keyin u navi z xshashiga qaytadi. S ng, shuningdek, undan bir qancha vaqtga b linadi. Keyin uchinchi xshashiga qaytadi. Shu bilan bir qancha vaqtga undan b shaydi, keyin t rtinchi xshashiga qaytadi. Shu tariqa u benihoya bu zaylda davom b faveradi.

Bundan ma'lum bo'lishicha, uning doirasida harakatga kelgan jismlar u bilan rin almashinadilar va ularga qaytadilar, bular hammasi tevaragida samo b lgan jismlar bilan munosabatda b ladilar. Bu yerda nisbatda b lgan so zning ma'nosi shuki, agar shunday deyilsa, bu shunga tegishli yo bu shunday kelib chiqqan yo shunga xshash deganidir!...

¹ Qolgan qismi tarjimada tushirib qoldirildi.

18. INSON JONI VA QUVVATLARI B LAKLARI HAQIDA S Z

Insonning borliqqa kelishi bilan dastlab rtaga tushgan narsa shu bo'ladiki, unda u zini boqadigan quvvat paydo qiladi. Bu esa izolanuvchi quvvat edi. Bundan s ngra rtaga chiqqan narsa misoli bir issiqlik, sovuqiik kabi jismga tegib bilinadigan tuy un quvvatlar, ta'm, hid, ovoz kabi seziladigan narsalar va rang, ziyo kabi barcha k riladigan narsalar b ldi. Ammo shunisi ham borki, tuy ular paydo bo'lishi bilan birga boshqa bir quvvat ham rtaga chiqadi. Bu esa tuyulgan narsalarga bo liq b lib, ularni istash va yoki ulardan qochish tarzida yuzaga keladi. Undan s ngra insonda butunlay boshqa bir quvvat rtaga chiqadi. Bu unga tegishli hislar kuzatuvlarida oyib b lganidan s ng bu orqali uning zida rnashgan tuy un narsalarni saqlab qoladi. Bu esa mutaxayyila - xayol qilish quvati edi. Bu quwat bilan inson tuy un narsalarni bir-biri bilan birlashtiradi, yo b lmasa ularni bir-biridan ayiradi. Bu tarkib b lgan narsalar yo ayirilgan narsalar lurli-tuman bo'ladi, bularning ba'zilari yangiish - kozib b ladi, ba'zilari t h - sodiq bo'ladi. Bu xayol qilingan narsalar bilan bog'liq holda bu quvvatga kelib tutashadi. Bundan keyin esa insonda aql quvvati maydonga chiqadi, bu bilan inson aql qabul qiadigan narsalar ma'qulotni bilmak imkoniga erishadi. Bu tufayli u g zal bilan xunukni bir-biridan ayira oladi, san'at bilan bilimni yaratadi. Shuningdek, u aql qabul qiladigan narsalar bilan bo liq b lgan bir orzu ham bu quwatga kelib tutashadi.

Bulardan izolanuvchi quwat esa unda yakkayu yagona boshqaruvchi (rais) quvvat b lib, u bir qator yordamchi va xizmatkorlari bo'lgan quvvatlardan iboratdir. izolanuvchi quwat asosiy quvvat b lib, u badan a'zolari orasida - o izda b ladi. izolanuvchi va yordamchi b lgan quwatlar boshqa quvvatlar orasida tarqatilgan b ladi. Bularning har biri ma'lum bir quvvatga rnashgan b ladi. Bu quwatlar ichida hukmron hisoblangan quvvat z tabiati bilan boshqa quvvatlarni idora qiladi. Boshqa quvvatlar z harakatlarida ularga xshab ketadi. Ular hukmron quvvatlar fe'llarida markazi qallda b lgan tabiiy arazlariga xshaydi. Bu xuddi

me'da jigar, qorataloq kabi bunga xizmat qiladigan a'zolar, bu xizmat qiladigan a'zolarga xizmat etadigan a'zolar va bu a'zolarning xizmatkori b lgan boshqa a'zolar ham shu qabildadir. Chunki qorataloq (z tabiati bilan) ham boshqaruvchi a'zo, ham boshqariladigan a'zodir. U qalbning ma'muri hisoblanadi, u t, buyrak kabilarga xshash a'zolarning amiri sanaiadi, siydik qopi buyrakka, buyrak qorataloqqa, qorataloq qalbgga xizmat qiladi. Boshqa a'zolarning ahvoli ham ayni shuning zidir.

Tuy u quwatining (al-quwatu al-xossa) ham bir amiri, ham uning yordamchilari bor. Yordamchilari esa sha hammaga mashhur bo'Mgan besh tuy u bo'lib, har kimga bilingan k z, quloq va boshqa tuy u a'zolariga tarqalgan b ladi, bu tuy ularnjng har biri ziga xos b lgan jinsni idrok etadi.

Amir quwat b lsa beshta tuy u tomonidan idrok etiladigan sha har bir narsadan xabardor qiluvchining egalari b ladi. Xuddi bu besh tuy u sha quwatga o'xshab ketadi va xuddi ularning har biri misoli bir turli xabar birla yo b lmasa mamlakatning bir qismidan ziga ayrim bir xabar keltirishni b yniga olgan xabarchilardan sanaladi. Amir hisoblanadigan quwat misoli bir podishoh kabidur, uning nazdida xabarlar podishohlikning barcha qismlaridan xabarchilar orqali yi ilib turadi. Mana shu podishoh ham yurakdan joy olgan. Xayol surish quvvati (quvvati mutaxiyyila)da jismning boshqa a'zolariga ham tarqalgan yordamchi a'zolari y q; u yakkayu yagona b lib, uning yeri ham qalbdir, u sezgilarga ta'sir qilmay q ysa, zi sezgan narsalarini saqlab qola oladi. z tabiati b yicha u seziladigan narsalar - mahsulotga hokimdir, ular ustidan hukm yuritadi. U bir narsani ikkinchisidan ajratadi, turli-tuman tarkib topadigan narsalarning biri bilan muvofiqat topib, ikkinchisi b lgan seziluvchi narsalar bilan qarama-qarshi b ladi.

Ammo notiqqa quvvatiga (quvati notiqaga) kelsak, ular boshqa a'zo turlari ichida na oziqlanadigan turlarini va na xizmat qiladigan turlarini biladi, balki ular boshqa xayol suradigan barcha quwatlarini, ya'ni boshqaradigan va b yinsunadigan quvvatlarni biladi. Har bir jins ham boshqariadi, ham boshqaradi. Chunki u mutaxayyila quvvatlarni boshqaruvchisi va unj boshqaradigan maxsus quvvatlarni ham raisi sanaladi.

izolantiruvchi quvvat ularda asosiy quwat hisoblanadi. Intiluvchi quvvat — bu shunday bir quvvatki, u yo bir narsani istaydi yo b lmasa undan yuz giradi. U quvvat boshqaruvchisi (rais) sanalib, uning yordamchilari b ladi. Bu quwat tufayli unda iroda (istak) yuzaga keladi, iroda esa qabul qilingan va idrok qilingan narsadan yo his orqali yo xayol-tasavvur orqali yo b lmasa nutqiy quwat orqali yuz giriladi. Unda iroda biror bir narsani bilishi va yoki badani orqali yo b lmasa biror a'zosi orqali biror narsani bajo keltirishga intilishi kerak. Ammo yuz girishga kelsak, u asosiy yuz giradagin quwatdan iborat b ladi.

Ammo badaniy fe'llarga kelsak, ular shunday quwatlar bilan yuzaga keladiki, ular yuz girish quwatiga xizmat qiladilar. Bu quwat a'zolarida tarqalgan b ladi, ularga bu harakatlarini amalga oshirilishiga imkon beradi. Bulaming ba'zisi asablardir, ba'zisi paylardir, bular, z navbatida, hayvon va insonni ularga b lgan intiladigan (ya'ni orzu etgan) fe'llarini bajo keltirish uchun badan ichiga yoyilgan b ladi. Bu a'zolar, chunonchi, inson va hayvonning q llari, oyoqlari va badanning istak bilan harakat qiladigan boshqa a'zoiari sanaladi. Bu holda yuqorida aytilgan va badanning bir tur b laklariga yoyilgan bu quwatlarining hammasijisimiy qurollar sanalib, yurakda b lgan asosiy ham buyuradigan iroda quwatining badaniy olatlari va xizmatkorlaridir.

Bir narsani bilish nutqiy quvvat bilan yo b lmasa xayol surish - taxayyul quwati bilan va yoki tuy ular - hislar bilan q lga kiritiladi. Agar aqliy quwat bilan idrok etiladigan narsalar xususiyatiga ega b lgan bir narsani bilish istalganda, orzu qilingan narsani zida saqlagan fe'l aqliy quvvatda b lgan boshqa bir quwatdan tu iladi. Mana bu fikriy quwat sanaladi. Ana shu bilan fikr yuritish, tush k rish, diqqat bilan lekshirish, xulosa chiqarish mumkin b ladi.

Bordiyu agar his bilan bilinadigan narsalarni his orqali bilish istagi paydo b lsa va unga erishish mumkin b lsa, bu, albatta, badan fe'li bilan ruh fe'lining birlashishidan yuzaga kelgan b ladi. Chunonchi, k rishni orzu qilgan

rsalarimizga qarash uchun nigohimizni unga qaratishimiz na, misol b la oladi. Agar u narsa uzoqlashtirilsa, biz unga ppa-t ri yuramiz, bordiyu unga yetishga biror t siq hor b lsa, biz q llarimiz bilan u t siqni bartaraf qilamiz. Bu holda sha harakatlar jismoniy harakatlar b lib, lekin hisslar z y lida ruhning bir fe'li b lishi bilan birga butun badan fe'llari bo'ladilar. Boshqa tuy ular bilan ham ahvol xuddi shuning zidir.

Bordiyu agar bir narsaning taxayyuli orzu etilgan b lsa, bu narsaga har xil vositalar y li bilan erishiladi. Ulardan biri, avvalan, taxayyul quvvati bilan ishlaydi, misoli bir istalgan va yoki kutilgan narsani tasavvur qilganday, yo b lmasa, tmishdagi biror narsani tasavvur qilish yoki taxayyul quvvatidan hosil b lgan narsani istash kabi; s ngra sha narsani, misoli q r qitadigan yo quvontiradigan ishlarni taxayyul y li bilan yoki notiq quwati bilan tasavur qilish mumkin. Mana bu narsa quvvatlar sanaladi.

19. BU QUVVATLAR QANDAY QILIB YAGONA JON B LAKLARI B LA OLISHI HAQIDA S Z

Asosiy izolantiruvchi quwat asosiy tuyg'u quvvatining moddasi kabidir. Tuyg'u quwati — izolanuvchining suvrati - shaklidir. z navbatida, asosiy tuy u quvvati mutaxayyila, xayol suradigan quwaiga xuddi modda b lgandaydir. Bu esa, o'z navbatida, asosiy tuy u quvvatining moddasi, taxayyul quvvati esa amir b lgan tuy u quvvatining suvrat-shakli b lganidaydir. Taxayyul quvvati esa fikr yuritadigan quvvatning moddasidir, bu esa z navbatida, barcha suvratlarining nihoiysidir. U hech qanday boshqa quvvatlarining moddasi b lmay, balki undan oldin keladigan barcha shakllarning qiyofasidir. Orzu etiladigan quvvatga kelsak, issiqlik-haroratning olovda b lishi va olovning esa o'zi bilan cheklangan narsaga qaram b lishi kabi amir b lgan tuy u quvvatiga, taxayyul quvvatiga va aqliy quvvatga bog'liqdir.

Qalb shunday bir asosiy a'zoki, badanni undan boshqa hech qanday a'zolar bilan idora qilib b lmaydi. Undan keyin miya keladi. U ham asosiy a'zolaridan sanaladi. Lekin uning raisligi birinchi darajali b lmay, balki ikkinchi darajadadir. Bu shuning uchunki. u barcha a'zolari boshqarishini qalb bilan idora qiladi. U faqat qalbgagina xizmat qiladi. Shunisi ham borki, uning tabiatidan maqsadi qalbgagina xizmat qilish b lgan uchun boshqa a'zolariga ham xizmat qiladi. Bu xuddi uy egasi b lgan kishiga xshaydi. U o'z tabiatidan odamlarga xizmat qilishi borasida z x jayiniga xizmat qiladi, uning ziga esa hovlining barcha odamiari xizmat qilganidek. Ikkala holatda ham xo'jayinning istagiga k ra xizmat qilishi turgan gap. Miya yurakdan keyin uning rinbosari sifatida ish yuritib, xuddi uning xizmatini bajo keltiradi, shunda u asosiy a'zo moslanmagan holatga u moslanib oladi, shu bilan birga u yurakning olijanob hatti-xarakti xizmatini bajo keltirib yuradi.

Shundan ma'lum b lishicha, qalb tu ma haroratning bulo idir. Harorat undan boshqa barcha a'zolariga o tadi, shunday qilib q llab quvvatlanadi, oziq oladi. Bu esa tabiiy hayot ruhini y on tomirlar vositasi bilan qalbdan a'zolariga yuborish bilan bajo etiladi. Qalbning saqlanishi uzoq muddat davom etadigan haroratning tabiiy a'zolar ichida k rinishida davom etadi. Miya (addimo) qalb uzatadigan haroratni yumshatadi, shu bilan har bir a'zoga yetishadigan harorat unda rtacha - m tadil holatda bo'ladi. Bu miyanmg eng awalgi fe'l-harakatlaridan bo'ladi. Shu bilan birga u avvalgi va umuman a'zolariga yetkazadigan xizmati sanaladi.

Bu ishlarning bir turiga quyidagilar kiradi: asablar ikki xil b ladi. Uning bir turi qalbdan b lgan boshliq (ar-raisi) tuy u quvati yordamchilarining asboblaridir. Bu xuddi har bir his ziga xos b lgan sezgi a'zolarini sezganiga xshab ketadi. Boshqalari esa misoli a'zolarining quroli kabidir, bu yurakda b lgan orzu quvvatiga xizmat etadigan a'zolarining olatlaridir. Unga istagan harakatiga b lgan imkoniyatni beradi.

Miya esa yana qalbgagina xizmat qiladi, u his asablariga yordam beradi, bu asablar (z navbatida) oziqlantiradigan

quvvatlarni sezadigan kuchlarni q Uab-quwatlaydi. Miya blarining istagan harakatlarini ta'minlab unga yordam beradi, u a'zolarining irodaviy harakatlarini amalga oshirishga odir bo'ladi, bu harakat vositasida bu a'zolar markaziy qalb bo'lgan orzu quvvatiga xizmat qiladi.

Aksar bunday asablarning yurakda ildizi b ladi, bu bilan ular miyadan oziqlanib, z quvvatlarini barqaror qila oladilar. Boshqa k p ildizlari esa z ibtidolarini orqa miyadan oladilar, orqa miyadan yuqorisi ham bosh miya bitan bo liqdir. Miya bu borada orqa miya ishtiroki tufayli yordam qiladi.

Bularning boshqa bir turiga kelsak, taxayyul quvati yuzaga kelishiga qalbning harorati chegaralangan bir darajaga kelishi tufayligina b ladi. Ayni shu holatda notiqa quvvati ham, shuningdek, yurak harorati z harakatining ma'lum darajasiga yetishi bilan yuzaga keladi. Narsalarni fikrlarda saqlab qolish va biror narsani eslab qolish ham shunga o'xshashdir.

Shuningdek, miya qalbgagina xizmat qiladi, bunda uning haroratini tiklab beradi, natijada uning taxayyuli yaxshilanadi, yaxshi tafakkur qiladi, xotirasida durustroq mushohada qiliadi, yaxshigina eslab qolishga qobil b ladi. zining bir bo'lagi bilan miya haroratni rtamiyona qiladi, u bitan taxayyulni tuzatadi; boshqa bir bo'lagi bilan fikr yuritishni tuzatib, uning ish qobiliyatini rtamiyona qiladi; uchinchi bo'lagi bilan esa esda saqlash va xotirada qoldirishga xizmat qiladi. Bu shuning uchunki, qalb tabiiy haroratning bulo i b lganidan boshqa barcha a'zolariga ham yetmay qoimaydigan, ham ortib qolmaydigan tarzda tarqatish uchun uning harorati haddan tashqari kuchli b lishi mumkin.

Harorat shuningdek, zicha juda kuchli b lmasligi ham mumkin, ammo qalb maqsadiga mos b lishi mumkin.

Shuningdek, a'zolarining zlarini, qalb tomonidan zlariga yuborilgan bu haroratga moslanib, tuzalishga yetarli bo lmaydilar. Bundan chiqdi, a'zolariga kirib boradigan qalbning rtacha harorati z holicha harakatlarini yaxshi yakunlashga imkon beradigan m tadil holatda b lmaydi. uning uchun miya o'z tabiatidan boshqa a'zolariganisbatan

sovuq va nam (boridan rutuban) qilib yaratilgan, hatto shunday bir nafsoniy kuch bilan qalbning harorati chegaralangan rtacha holat b ladi.

Undan keyin tuy u va harakat asablari z tabiatlari b yicha yerli sanalgan, ya'ni tez fursatda qurishni qabul qiladigan xususiyatga ega. Shuning uchun ularda namlikni uzoqroq muddat saqlab qoladigan bir ch zilishga va qisqarishga zarurat mavjuddir. Shu bilan birga tuy u asablarida bu tu ma va butunlay xiralikdan mahrum b lgan ruhga muhtojlik ham bor; bu esa miya qismlarida harakat qiladigan tu ma ruhning oddiy bir holati b ladi. Yurak zi o'tli haroratga ega, uning bu xususiyati yurakda kuchni (sezgi asablarida) saqlab qolish uchun imkon bermaydi. Shu sababdan ham uning qurib qolishini tezlashtirmaslik, noziklashib qolib nuramasliklari hamda kuch va harakatdan qolib ketmasliklari uchun ularning asab ildizlari qalbning ichigajoylashtirilgan. Bu shuning uchunki, bularning ikkalasa ham ta namlidir, ular asablarda namlikni saqlab qoladi, bu namlik asablarni yumshoq holda saqlab turadi. Shu tarzda bu asablarga bo liq b lgan ruhiy quwatlar mana shu namlik tarafidan ziga xos k rinishga ega b ladilar. Ba'zi asablarda bunday rutubat kirib borishiga zarurat seziladi. Bu esa suvsimon latif, lekin tutib b lmaydigan b lishi kerak. Boshqa ba'zilari esa qandaydir yopishqoq b lishi kerak. Bundan chiqdi, o'sha suvliga zarurat sezgan va yopishqoq b lmagani miyada ildizi b ladi. Bunda shu bilan birga suv kabi namlik b lishiga zarurat sezib, yana u yopishqoq b lsa, bu holda uning asab ildizlari miyada b ladi. sha rutubatga oz zarurat sezgan asablari o'z ildizlari bilan umurtqaning ost qismida va quyruq qismida b ladi.

Miyadan s ng daraja nuqtai nazaridan kelsak, jigar keladi, undan keyin taloq va undan s ng esa bachadon keladi. Har bir quwat a'zoda b ladi, bu esa jismoniy qovushish bilan bajo keltiriladi, bular vositasida ular bir a'zodan ikkinchisiga tadi. Bunda bir zururat paydo b ladi, bunda u sha boshqasi shundoq ham birinchi asablar birlashmasi bilan tutashtirilgan b ladi. Bu xuddi asab va miya bilan ko'p tomondan tutashgan, yana k p tomondan orqa miya bilan

tashgan, yo bo'lmasa, bu a'zoga muttasii oqish y li bilan bu jism bo'langan b ladi.

Bu quvvatlar unga xizmat qiladi, yo b lmasa misoli bir og'iz, pka, buyrak, taloq, jigar va boshqalar kabi istasa ma'mur yo b lmasa amir va quvvat b lib, bu a'zolar bilan birlashadi, bu jism ichida oqadigan bir yo'l yo oqar suv b lish zarurati lozim b ladi. Bu xuddi miyaning yurakka ta'sir etgani kabi yuz beradi.

Birinchi b lib a'zoda qalb paydo bo'ladi, undan s ng miya, keyin jigar, keyin taloq, undan s ng boshqalari b ladi. Harakatda bo'lgan a'zolarining eng oxirgisiga bola tu adigan a'zo kiradi. Bular badanni boshqaradi. Bu xuddi tuxumiaming fe'li va erkak haroratning saqlab qolinishi bilan bu ura da xotin jinsi tabiati ruhini beradi.

Tu ilish bilan b ladigan quvvat ikkiga bo'linadi. Birinchisi hukmron b ladi, boshqasi xizmat qiladigan b ladi. Hukmron b lgan quwat qallda makon tutadi; xizmat qiladigani esa tu ish a'zolarida b ladi. Tu adigan quwat esa ikkiga ajraladi. Ularning biri moddadan b Hb, undan bunday quvvatlar mavjud b lgan hayvon yuzaga keladi. Boshqalari esa hayvondan b lib, bunda modda to bu navga tegishli shakl hosil b lmaguncha harakat qiladi. Modda tayyorlaydigan quwat bu xotin jinsi quwatidir. Unga shakl beradigan quvvat bu erkak quvvatidir. Xotin jinsi shunday bir quvvatki, bu bilan modda tayyorlanadi, erkak jinsi shunday bir quwatki, bu bilan sha modda sha quwati b lgan nav shaklni yuzaga kettiradi, Qalbgga xizmat qilgan a'zo unga hayvon moddasini beradi, bu bachadon sanaladi. Moddaga shakl berishga xizmat qiladigan va unga inson yo (boshqa bir) hayvon tusini beradigan modda maniydir. Maniy agar xotin jinsi bachadonga kiritilsa, unda qon bilan uchrashadi, u esa, z navbatida, bachadonda inson shaklini qabul qiladigan bir holat hozir b lib, unda to bu qondan inson shakli vujudga keladi. Bachadonda paydo bo'lgan qon bu inson moddasi sanaladi. Uru esa sha rcoddani shakl hosil qilgunga qadar harakatga keltiruvchi omildir.

Bachadonda tayyorlangan uru ning qonga munosabati misoli bir sutning sutdonda quyruqlashganiga xshash bir

darajadadir. Sutdon bunda misoli sutning achishida uning na bir qismi va na bir moddasi b lmaganidek, bachadonda uru ham quyuq b lgan qonning na bo'lagi va na moddasi b lolmaydi. Maniy ham xuddi mana shunday b lib, bachadon qondan tuzilib qotadigan na bir bo'lak ham emas, va na bir modda ham emas, g yoki sut mis qozonda ivib qatiq b lganidek, bachadonda ham qondan (bola) paydo b ladi.

Insonda uru paydo qiladigan narsa — bu uru turadigan idishdir, bu esa teri ostidagi yo'g'on tomirlardir. Bu tomirlar erkak uru idan yordam olib turadi. Mana shu y on tomirlar orqali olatda b lgan uru unga qarab oqib tushadi, bu esa zarur b lgan uru b lib, u bachadonga tushadi, unda mavjud bo'lgan qon esa to a'zo tashkil b lgunga qadar har bir a'zoning va barcha a'zolar shaklini zgartirib turadi.

Urug' - maniy esa erkak asbobi sanaladi.

Asboblari ba'zan birlashgan bo'ladi, ba'zan esa ajralgan b ladi. Masalan, tabib asbob-uskunalari misol b lgan kabi. Tabib q li davolash asbobi sanaladi. Jarroh picho i ham tabib asbobidir, bu bilan u odamlarni davolaydi. Davo ham tabib asbobi hisoblanadi, lekin quvvatga sohib b lolmaydi. Bu bilan tabib xastani davolaydi. Nihoyat, dori — bu alohida asbob sanaladi, tabib esa z harakati va amaliyot qilayotganida bu ish bilan mash ul b ladi. Shundagina tabib badanga harakatga keltiradigan quvvat berib, kasal badanini so liqqa lomoni y naltiradi. Bordiyu agar davo bu kuchni paydo qila olsa, shundagina fabib sha davoni, masalan, kasal badaniga yubora oladi. Bu shundayki, buni davolayotgan tabib hozir b ladimi yo hozir b lmaydimi, va yoki u lganmi, buning farqi b lmaydi, iioj xasta so ligiga y naladi. Erkak uru i bilan b ladigan voqea mana shundan iborat. Jarroh picho i ham faqat undan foydalanadigan tabib bilangina ish bajo keltiradigan asbob sanaladi. Tabib q li esa pichoqqa nisbatan ham k proq ishlatiladigan narsadir. Ammo doriga kelsak, u tabib bu ishga aloqasi b ldimi-y qmi, bundan qat'iy nazar, bir quvvat bilan harakat qiladi. Uru bilan ham xuddi, shunday b ladi. Chunki u erkakning tanosil quvvatini ishga tushiradigan asbob b lib, u alohida harakat qiladi. Maniv

qoplari va idishlar esa badanga tutashib ketgan tu dirish bidir. Y on tomirlar holati misoli bir qalbda asosiy a'zodan b lgan maniy asboblari kabi davo tayyorlaydigan quvvatdan b lgan ta'sir kuchini beradigan tabib q liga o'xshash kasal badanini so liqqa yo'naltirgan b ladi. Chunki bu yo' on tomirlanu, chindan ham, qalb tabiiy ravishda ishlatadi; bu asboblari uru ga shunday bir quvvat beradiki, bu quvvat bilan u bachadonda qonni to sha tirik zotning ma'lum bir navi shakliga keltirgunga qadar harakat qiladi.

Agar qon uru ni qabul qilsa, sha quvvat shaklcha tomonga intiladi, bunda birinchi galda qalb yuzaga keladi. Uning tuzilishi orqaii boshqa a'zolar tuzilishini ham boshlan ich kuchini yurakdan oladigan tomonlarini ham bilib olish mutnkin. Bordiyu agar oziqlantiruvchi quvvat bilan birga moddani tayyorlaydigan quvvat ishlab chiqarilsa, u holda barcha boshqa a'zolar misoli moddaning a'zosidagidek bo'ladi. Agar unda shakl beradigan quvvat boshqa a'zolarga xshab qolsa, u holda erkak a'zosiga aylanadi, Boshqa hollarda esa ur ochilar turi paydo b ladi. Undan keyin ur ochisigayam, erkagigayam bir xil holatda bo'ladigan nafsoniy quvvatlar yuzaga keladi.

Bu ikki quvvat, men bunda xotinlik va erkaklik quvvatini nazarda tutayapman, insonlarda farqli b lib, turli-tuman b ladi. K pchilik simliklarda bu ikkalasi ham uru idan unib chiqadigan simliklar b lgan kabi, ba'zi bir sbaxsda bu butunlay birlashgan holdadir. Chunki simlikda tnodda b lgan kabi bu moddani shaklga harakat ettiradigan bir quvvati ham bor. Uru shaklni qabul qilish uchun zidagi quvvatni shaklga qarab tortadi, u shaklni qabul qilib olishga mtiladi. Shaklni qabul qilishga tayyorgarlikni beruvchi xotinlik quvvati b ladi. Shaklga tomon b lgan harakatni berguvchi erkaklik quvvati sanaladi.

Hayvonlar ichida ham xuddi shunday xususiyatga sohib bo'lganlar bo'ladi. Ularning ba'zilar borki, bularda xotinlik quvvati to'la-t kis namoyon b ladi. Ular t la k rsatilmagan erkaklar quvvati bilan birlashib ketadi. Xotinlik quvvati bu holatda ma'lum miqdorda z vazifasini bajaradi, s ng y q

bo'ladi. Shu jihatdan xotinlik quvati tashqi yordamga muhtoj b ladi. Bu misoli tuxumini shamolga uchirib yuborgan parrandalarga xshab ketadi. Shunga xshash holat k pchilik baliqlarda yuz beradi, ularning modalari uru larini sochib yuboradilar, ulardan keyin erkaklari ular ketidan yurib, tuxumlarga namlik sachratadilar. Suyuqlik tekkan uru laridan hayvonlar chiqadi, suyuqlik tegmaganlari esa buziladi, ya'ni ladi.

Ammo inson hoi bunday emas. Bu ikki kuch ikkita ayrim-ayrim shaxsda b ladi. Ularning har birining ziga xos b lgan a'zolari b ladi. Bu a'zolar ularda bir xildir, har bir jinsda ham bu a'zolar mushtarakdir. Ularning nafsoniy quvvati ham, a'zolari ham shanday bir xil, bunda faqat ikki jinsiy kuch boshqacha, xolos. Erkaklari issiqroq bo'ladi, harakat etish va urinisb a'zolari erkaklarda kuchli b ladi. Bu jihatdan erkaklar baquwat sanaladi. Ruhiiy xususiyatlarga kelsak, azab va shiddat kabi quvvatlar xotin jinsida b shroq, erkaklarda kuchliroqdir. Marhamat va shafqat kabi xislatlar xotinlarda yana ham kuchlidir. Shundayki, erkaklar orasida tuy ulari xotinlarnikiga nisbatan va yoki xotinlar orasida tuy ulari erkaklarnikiga xshagan b lishligi hech bir monelik ham qilmaydi. Erkak va xotinlar shunday qilib bir-birlaridan ayri-ayridurlar.

Ammo tuy u quvvti, muxayyila quvvati va notiqa quvati borasida erkak va xotinlar orasida hech qanday farq y q. Tashqi dunyoning b ladigan ta'siri tufayli tuy u quvvatlarida turli-tuman jinlar yuzaga keladi; besh asosiy sezgi a'zolari tufayli seziladigan turli-tuman turlar paydo b ladi, ular asosiy sezgi quvvatlarida bir-birlari bilan birlashtiriladi. Bu quwatta maydonga keladigan tuy ular muxayyila quvvatida taxayyulning ko'rinishlari (rusum) kabi yuzaga keladi. Shu bilan ularda hissiy tuy ular oyib b lganda ham ular saqlanib qoladilar. Muxayyila quvvati ba'zan ularni bir-biridan ayirmoq, ba'zan esa bir-birlari bilan birlashtirmoq borasida tur jihatdan benihoya tarkibda b ladi. Ularning ba'zisi t ri (sodiq), ba'zisi esa not ri (kozib) b ladi.

26. FOZIL SHAHAR HOKIMINING FAZILATLARI HAQIDA S Z

Runday shaharga hokim b ladigan odam (Allohdan aa) hech kimga b ysunmasligi kerak. Fozillar shahrining bosh boshli i shu shahar aholisiga imomlik qiluvchi oqil birinchi b lib, u tabiatan n ikkila xislat-fazilatni zida birlashtirgan b lishi zarur. Fozillar shahri hokimi avvalo rt muchasi so -solim b lib, ziga yuklangan vazifalarni baiarishida biror a'zosidagi nuqson halal bermasligi lozim, aksincha, u so -salomatligi tufayli bu vazifalarni oson bajarishi lozim. (Ikkinchidan), bunday shahar hokimi tabiatan nozik farostli b lib, suhbatdoshining s zlarini, fikrlarini tez tushunib, tez il ab olishi, shu sohada umumiy ahvol qandayligini ravshan tasavvur qila olishi zarur. (Uchinchidan), u anglagan, ko'rgan, eshitgan, idrok etgan narsalarni xotirasida t la-t kis saqlab qolishi, barcha tafsitotlarini unutmasligi zarur. (T rtinchidan), u zehni tkir, zukko b lib, har qanday narsaning bilinar-bilinmas alomatlarini va u alomatlari nimani anglatishini tez bilib, sezib olishi zarur. (Beshinchidan), u fikrini ravshan tushuntira olish maqsadida, chiroyli s zlar bilan ifodalay olishi zarur. (Oltinchidan), u (ustozlardan) ta'lim olishga, bilim ma'rifatga havasli b lishi, qish, rganish jarayonida sira charchamaydigan, buning mashaqqatidan qochmaydigan b lishi zarur. (Yettinchidan), taom yeyishda, ichimlikda, ayollarga yaqinlik qilishda ochofat b lmasligi, aksincha, zini tiya oladigan b lishi, (qimor yoki boshqa) yinlardan zavq, huzur olishdan uzoq b lishi zarur. (Sakkizinchidan), u haq va haqiqatni, odil va haqq y odamlarni sevadigan, yol onni va yol onchilarni yomon ko'radigan b lishi zarur. (T qqizinchidan), u z qadrini biluvchi va nomus-oriyatli odam b lishi, pastkashliklardan yuqori turuvchi, tu ma oliyhimmat bo'lishi, ulu , oliy ishlarga intilishi zarur. (ninchidan), bu dunyo mollariga, qimor va dirhamlarga qiziqmaydigan (mol-dunyo ketidan quvmaydigan) b lishi zarur. (n birinchidan) tabiatan adolatparvar b lib, odil odamlarni sevadigan, istibdod va jabr-zulmni, mustabid va zolimlarni yomon k ruvchi, z odamlariga ham, begonalarga ham haqiqat qiluvchi, barchani

adolatga chaqiruvchi nohaq jabrlanganlarga madad beruvchi, barchaga yaxshilikni va zi suyganga zalliklarni ravo ko'ruvchi b lishi zarur. zi haq ish oldida jarlik qilmay, odil ish tutgani holda har qanday haqsizlik va razolatlarga murossasiz b lishi zarur. (n ikkinchidan), zi zarur deb hisoblagan chora-tadbirlarni amalga oshirishda qat'iyatli, sabotli, jur'atli, jasur b lishi, q rzoqlik va hadiksirashlarga yo'l q ymasligi zarur.

Mana shu barcha xislatlarning bir odamda jamlanishi amri mahol, zero bunday tu ma fazilatlar sohibi b lgan odamlar juda kam uchraydi va ular nodir insonlardir. Mabodo fozillar shahrida shunday barkamol inson topilib qolsa, unda yuqoridagi fazilatlardan oltitasi, yoki beshtasi kamol topganida ham, u aql va zakovotda benazirligi tufayli foziliar shahriga rahbarlik qiia oladi. Ba'zi mahallarda fozillar shahrida bunday odam y q b lib qolganida ham (vafot etganida, yoxud boshqajoyga ketgan vaqtida — tarjimon) ana shu imom (hokim) yoxud uning izdoshlari (agar mazkur imomdan s ng birin-ketin shaharga boshliq b lsalar) chiqargan qonun va tartiblarga amal qilinadi.

Avvalgi imom miga kelgan keyingi rahbarda ham yuqorida aytilgan xislatlar — fazilatlar yoshlikdan shakllangan b Hshil zarur. Ana shunda bu keyingi imomda yana oltita fazilat hosil qilinishi zarur:

Birinchi — donishmandlik.

Ikkinchi — avvalgi imomlar rnatgan qonunlar va tartiblarni xotirida yaxshi saqlab qolish va ularga amal qilish uchun quwai hofizaga ega b lish.

Uchinchi — agar avvalgi imomlar davridan biror (yoki bir qancha) sohaga taalluqli qonun qolmagan b lsa, bunday qonunni ylab topish uchun ijod, ixtiro qilish quwatiga ega b lish.

T rtinchisi — hozirgi haqiqiy ahvolni tez payqab olish va kelgusida yuz beradigan, avvalgi imomlar k zda tutmagan voqealarni oldindan k ra bilish uchun bashoratg ylik xislatiga ega b lish. Bu xislat unga halq farovonligini yaxshilasb y lida kerak b ladi.

Beshinchisi — avvalgi imomlar rnatgan qonunlarga shuningdek, avvalgilardan ibrat olib, zi yaratgan qonunlarga

amal qilishi uchun qiz in s zlash - notiqlik xislatlariga xalq ega b lish.

Oltinchisi — zarur hollarda harb ishlariga mohirona rahbarlik qilish uchun yetarli jismoniy quwatga ega b lish; ham jang qilishni ham sarkarda sifatida jangu -jadalga rahbarlik qilish uchun harbiy san'atni yaxshi bilish.

Mabodo shu xislatlarnmg barchasini zida jamlagan bir odam topilmasa, lekin ikki kishi birgalashib, shu xislatlarga ega b lishsa (ya'ni biri — donishmand, ikkinchisi — qolgan xislatlar sohibi b lsa) shu ikkovini fozillar shahriga rahbarlikka q yish zarur. Mabodo bir guruh odamlar birgalikda ana shu xislatlarga ega b lishsa (ya'ni - birida bu, ikkinchisida u, uchinchisida yana boshqa xislatlar b lsa) ana shu fozillar gumhini yurt rahbarligiga q yish zarur. Shu guruh a'zolari birgalashib, zero kclishib harakat qilsa har biri fozil hokim b lishi mumkin. Mabodo biror zamonda fozillar shahrida hokimlik qilayotgan bir yoki bir necha kishida boshqa zarur xislatlar b lsayu, ammo, donishmandlik b lmasa, fozillar shahri yaxshi hokimsiz qoladi, bunday shahar halokatgayuztutadi.

27. FOZIL SHAHARNING ZIDDI B LGAN SHAHARLAR HAQIDA S Z

Fozillar shahrining ziddi b lgan shahar - johillar shahri, benomuslar shahri, ayirboshlovchilar shahri, adashgan, zaloatdagi odamlar shahridir. Bu shaharlarning vakillari - ayrim odamlar ham fozillarning ziddi b lgan odamlardir.

Johillar shahrining aholisi baxt-saodatga intilmaydi, baxt-saodat nimaligini bilmaydi ham. Chunki, jaholatdagi odamlar hech qachon baxt topmagan va baxt saodatga ishonmaydi ham. Farovonlikka kelsak, jaholatdagi odamlar (haqiqiy oboditni bilmasdan) ba'zilar nazarida baxtu-davlat b lib ko'rin digan o'tkinchi, yuzaki narsalarni, mol-dunyoni, jismoniy larni, xirsu-shahvatni, obr , amal, shon-shuh rni qiqiy baxt, farovonlik deb ylaydilar. Shu ne'matlard har biri jaholatdagi odamlar nazarida hayotdan maqsad, baxt-saodat b lib k rinadi.

Zotan, (moddiy va ruhiy) ne'matlarning hammasi birgalikda uy unlashgan cho dagina haqiqiy baxt-saodatga erishish mumkin. Bu ne'matlarning teskarisi — tan kasalliklar, kamba alchilik, zavq, lazziyatlar va hurmat, obrining qiligi - baxtsizlik bilan kelib chiqadi).

Johillar shahrining bir qancha turlari bor. Shulardan biri zaruriy ehtiyojlar shahridir. Bunday shahar aholisi faqat badan uchun zarur bo'lgan narsalar: oziq-ovqat, ichimlik, kiyim-kechak, turarjoy, jinsiy aloqa hamda shularga erishish uchun bir-birlariga yordam berish bilan boglangan odamlardir.

Ayirboshlovchilar shahrining aholisi - taqchilik va maldunyoga erishuvda bir-birlariga zaro yordam berishni hayotning asosiy maqsadi deb biladilar.

Razolat (**tubanlik**) va **badbaxtlik shahri** — bunday shahar aholisi faqat yeyish, ichishdan, jinsiy aloqadan huzur-halovatga erishishga, hissiy lazziyatlar, ishrat, kayf-safoning barcha turlariga intiladilar.

Obr parastlar shahri. Bunday shahar aholisi zaro bir-birlarini maqtashni, katta katta tarishni yaxshilik radilar. Ularning zangaxaiqlarida ham, ishda ham ularni istaydilar. Bir-birlarining oldida yoki begonalar kuziga uluvor, shonshavkatli bilan kelib chiqishni xohlaydilar. (Butun dunyoni bosib olishga intilgan Rumo (Rim) imperiyasi poytaxti shunday shahar namunasidir - *tarjimon*).

Amalparastlar, hokimiyatparastlar shahri. Bunday shahar aholisi - barcha xalqlar ularga boyunushini, ularni hech kimga boyunmaslikni xohlaydilar. Ularning fikru-zikri talabalar, futuxatlar nashidasini surishga qaratilgandir.

Shahvatparastlar shahri. Bunday shahar aholisining har biri ehtirolari tizginini jilovlamay, istalgancha shahvat nafslarini, tuban mayllarini qondirishga intiladi.

Jaholatdagi shaharlarning hokimlari ham xuddi shu shaharlar aholisi kabi. Ularning hukmronlik qilgan shaharlarda yuqorida sanab olingan shaxsiy istaklarini tinimsiz qondirishga intiladilar.

Jaholatdagi **shaharlar** aholisining mashhur ulotlari ham yuqorida aytilgan maqsadlarga xizmat qiladi.

Benomuslar shahrining odamlari fozillar shahri odamlariday baxt-saodatni, xaq-taloni, u yaratgan hiltarlarni. aqlni va boshqa narsalarni biladilar, va ularga ishonadilar, ammo ularga amal qilmay, yuqorida aytganimiz jaholatdagi shaharlarning aholisiga o'xshab yashaydilar.

Beqaror shahar. Bunday shahar aholisining nazariy qarashlari va amaliy ishlari avvallari fozillar shahri aholisining qarashlari va ishlariga o'xshab bo'lgan, ammo keyinchalik bu yurtga begona odamlar asta kirib olib, uning aholisi qarashlarini butunlay o'zgartirib yuborgan.

Adashgan shahar aholisining fikricha, baxt-saodatga faqat bo'lgandan keyin yetishish mumkin. Ammo, bu shahar xalqining Alloh-taolo azza va jalla haqida, uning yaratgan hiltarlari va faol aqlga doir fikr-mulohazalari, tasavvurlari shu qadar chalkashib ketganki, bunday tasavvurlar halol yashash uchun asos bo'lmaydi, bu (chalkash) tasavvurlar Alloh yaratgan hiltarlarning suvratlarini ham aslini ham aks ettirmaydi.

Bunday shaharning birinchi boshliqi zini ilohiy nur sohibi qilib ko'rsatadi, ammo aslida bunday emas; u zining ilohiyligini isbotlash uchun aldov, riyo, kibru-havo bilan ish tutadi.

Bunday shaharlarning hokimlari fozillar shahri hokimlarining teskarisidir. Shahar boshqarish usullari ham mutlaqo qarama-qarshidir. Bu fikr shu shaharlar aholisiga ham taalluqlidir. Fozil shaharlarning bir-biriga izdosh bo'lgan imom-boshliqlari yagona abadiy boshliqning yagona ruhini mujassam etadilar. Mabodo bir zamonda taqchilik shunday shaharlarning hokimlari yashasalar ular ham birgalikda yagona abadiy hukmdorni, ularning ruhlari esa yagona abadiy hukmdor ruhini mujassam etadilar. Fozillar shahri odamlaridan ba'zilari hamma uchun mushtarak — umumiy bo'lgan bilimlarni o'rganib ish yuritadilar, ba'zilari esa faqat muayyan mavqedagi odamlar bilishi zarur bo'lgan bilimlarni o'rganish va ish yuritish bilan shugullanadilar. Bu odamlarning har biri, shunday umumiy va xususiy bilimlar va faoliyatlar orqali saodatga erishadilar. Har bir shaxs baxt-saodatga eltuvchi faoliyatini qancha uzoqroq va awalgidan yanada yaxshiroq shugullanaversa uning kengligi, ruhiy holati ham shunga

muvoftiq komilroq, fozilroq bo'lib boradi. Goyoh mohir xattot husnixat bilan uzluksiz shu ullanaverganida dastxati tobora g'zallashib, bundan tobora zining ham zavqi oshib boraverganidek, kamolot orqali, baxt-saodat topishga intiluvchi zotning ham qalbi tobora poklanib, yaxshiliklar qilganiga zining ham k'ngli sib, zavqi oshib boraveradi. Bunday zotning k'ngli - ruhi shu qadar yuksalib, g'zallashib, barkamollashib boradiki, endi uning ruhi moddiy tayanchlarga yoki vositalarga bo'liq bo'lmay, tobora ulardan ozod bo'lib boradi va oxiri moddiy holatning vayronligi yoki yiqilishi barkamoi ruh uchun ahamiyatsiz bo'lib qo'iyadi.

Ruh moddiylikdan, hayulotdan ajralib, boshqa bir vujud shakliga ham kirmagach, u endi vujudda yuz beruvchi turli holatlardan ham holi bo'ladi. Endi bu ruhga nisbatan harakat yoki sukunatda degan fikrlarni aytib bo'lmaydi. Endi bunday ruhga nisbatan vujudsiz (ya'ni sof) ruhlarga ishlatiladigan sifatlarnigina qo'llash mumkin. Inson aqlida moddiy vujudlatga nisbatan qo'llaniladigan barcha narsalarni (va hodisalarni - tarjimon) endi vujudan qutulgan ruhga nisbatan qo'llanish mumkin emas. Ruhning bunday holatini anglash va tasavvur qilish mushkul va ayri-chadir. Ozod bo'lgan ruhlarning bir-biridan farqi nimada? Farq shundaki, mazkur ruhlarning jismda ekanligida, inson vujudlarining mizojlari turlichaligi tufayli ruhlarning ham turlicha bo'ladi. Vujudlarning holati o'zgarishi bilan ruhlarning o'zgarishi tabiiydir. Jismlarning o'zgaruvchanligi cheksiz bo'lgani kabi ruhlarning o'zgaruvchanligi ham cheksizdir.

28. RUHLARNING BIR-BIR! BILAN QO'SHILISHI HAQIDA S O'Z

Odamlarning bir avlodi o'lib ketgach, ularning jismlari yiqilib ketadi, ammo ularning mahlari vujud (qafasi)dan qutulib, saodatga erishadi. S'ng boshqalar ularning o'rmini egallab, ular qilgan ishlarni qiladilar. Bu avlod odamlari ham dunyodan o'tgach, xuddi shunday yo'l bilan ruhlari avvalgilarning izidan borib, qiyofalari (fe'l va fazilatlarini) quvati va sifati xshash, yaqin ruhlarning bilan qo'shilishlari

Ammo, bir qancha xshash ruhlarning bir-biri bilan mumkin. qo'shilganida har qancha kabir (ulkan) bo'lsalar ham (jimsizligi bilan) makonda bir-birini siqib chiqarmaydilar. Chunki, ular hech qachon makonni egallamaydilar va ruhlarning qo'shiluvlari tanalarining qo'shiluviday yuz bermaydi.

O'zaro yaqin (k'ngilyaqin) ruhlarning qanchalik yaqin bir-biri bilan qo'shilsa, ular shuncha ko'p huzur-halovatga erishadilar. (K'ngilyaqin ruhlari bu dunyoda, tirikligida bir-biriga yaqinlashganlarida ham rohat-faro'atga erishadilar - tarjimon). Har bir yangi kelgan ruh o'ziga xshash avvalgi ruh bilan qo'shilganida huzur-halovat yanada ortadi. Shuningdek, keyin kelgan (xshash) ruhlarning qo'shilganida avvalgi ruhlarning huzur-halovati ham yanada ortadi. Chunki, z mohiyati (ma'nosi)ni topgan avvaigi ruh keyin kelgan (xshash) ruhlarning mohiyatlarini qayta-qayta topishdan rohat-faro'ati yana va yana ortaveradi. Ruhlarning sifatlarnig bunday zaro qo'shilishi oqibatida ularning (aq'iy) quvatlari miqdor jihatidan ham tobora ortadi. Bunday holatni yana yuqorida aytganimiz xattotning uzoq mashq davomida naqshdagi mahorati orlgani sari bu mash ulotdan oladigan zavq-shavqi ham ortib borishiga xshatish mumkin. Xattot izchil ravishda mahorati ortganida zi ham barkamollashib borganiday ruhlarning ham izchil ravishda bir-biriga qo'shilganlarida (ma'naviy) kuchlari ortib, barkamollashib boradi. Ruhlarning bir-biriga cheksiz qo'shilaverish imkoni bo'lgani uchun har bir ruhning boshqalari bilan cheksiz qo'shilaverishidan oladigan huzur-halovati ham cheksiz ortib boraveradi.

Bizdan avval (bu dunyodan) ketgan avlodlar-ajdodlarimizning ruhlarning ahvoli ham xuddi shundaydir.

29. KASB-HUNAR VA BAXT TUSHUNCHALARI HAQIDA S O'Z

Baxtning turli darajalarining bir-biridan afzalligi uch xil alomatga qarab aniqlanadi. Biz quyida ko'rib chiqayotgan hunar va san'atlarining bir-biridan afzalligi ham xuddi shu alomatlariga qarab aniqlanadi.

Hunar va san'atlar qaysi tur va sohalarga taalluqli ekanligiga kera bir-biridan afzal ko'rinadi. Masalan, baxt qish, shoyi to'qish, attorlik, hovli supurish, raqs san'ati, fiqh ilmi, tabiblik yoki sən'atlarini bir-biridan qanchalik afzal bo'lsa baxtga erishuv darajalari ham shunga o'xshashdir.

Bundan tashqari bir turdagi san'at, hunar sohiblari ham raalaka (miqdori) jihatidan farqlanishi mumkin. Masalan, bir xattotning zamonaviy hunarining ko'pgina sirlarini bilishi, keng bilir negasi bo'lishi mumkin. Boshqa biri esa hunari sirlarini kamroq bilishi mumkin. Mazkur hunar (xattotlik)ni yaxshi egallash uchun xattot tilni, sən'atini, husnixatni va hisob-kitob, riyoziyotni puxta bilishi zarur. Shu hunar egalari barchasi bir masalan, husnixatni va riyoziyotni yaxshi biladi, boshqasi tilni, sən'atini va husnixatning ba'zi jihatlarini yaxshi biladi, uchinchi — mana shu ilmlarning hammasida mohir.

Xattotlarning sifat jihatidan bir-biridan afzalligi shundaki, masalan, husnixat san'atini egallagan ikki xattotdan biri (o'zi tanlagan) shu sohada kuchliroq, biri — kuchsizroq bo'lishi mumkin. Bu, sifatdagi afzallikdir.

Baxtlik darajasiga erishuvda ham insonlar yuqoridagiga o'xshash bir-biridan afzalroq bo'lishi mumkin.

Boshqa shaharlarning aholisiga kelsak, bu odamlarning fe'l yomon bo'lgani uchun hunarlari ham ularning ko'ngli yomonligini tuzatolmaydi. Yomon xattot tabiatan badbaxtligi tufayli yozuvi ham tobora xunuklashib boraveradi, uning hunari, san'ati tobora orqaga ketaveradi. Fazilatsiz shaharlarning odamlari yomon fe'llari, tabiatlari tufayli ko'ngillari - ruhlari ham yomonlashib boraveradi. Mabodo ular ana shu yomon ishlarida izchil sa'y harakat, kuch — ayrat ko'rsatsa ularning ruhlari yanada ko'proq yomonlashadi va oxiri mayib-majruh bo'lib qoladi. Shu tufayli ular o'zlariga yoqadigan yomon ishlardan huzur-halovat oladilar. Vujudi, jismi kasal bo'lgan odam (masalan, bezgak tutayotgan kishi mijozi buzilganidan, ziga yoqmaydigan taomlarni yeyishdan huzur qiladi va tabiatan me'dasiga yoqadigan taomlar unga yoqimsiz ko'rinadi; ruhan kasal odamlar ham yomon istaklari va odatlari tufayli buzilgan tasavvurlariga qarab, yomon, (axloqsiz) fe'l-harakatlardan huzurlanadilar va g'azal

o'zlarni ishlarni yoqtirmaydilar yoki umuman g'zalligini tasavvur qilolmaydilar. Vujudi kasal odamlar esa kasalligini bilmasdan o'zlarini soppa-so' deb o'ylab, tabibning maslahatlarini olmagan kabi ruhan kasal odamlar ham o'zlarini soppa-so' (va fazilatli) deb o'ylab, rahbari, muallimi yoki ustozining nasihatlariga quchoq solmaydilar.

31 FOZIL SHAHAR AHLI UCHUN MUSHTARAK BO'LGAN NARSALAR HAQIDA SÖZ

Fozillar shahrining barcha aholisi uchun umumiy bo'lgan xususiyatlar quyidagilardir. Birinchidan, ular asliy sababni va uning barcha sifatlarini bilishi zarur. Sən'at moddiylikdan tashqari mavjud narsalarni va ularning sifatlarini, shuningdek, ularning faol aqlga qadar bo'lgan darajalarini hamda ulardan har birining sifatlarini bilishi zarur. Sən'at ular samoviy xilqatlarni va ulardan har birining sifatlarini, sən'at shu xilqatlardan pastdagi tabiiy jismlarni, shuningdek, ularning qanday vujudga kelishi va yiqilishi hamda ularda yuz berayotgan barcha hodisalarning mukammalligi, yaxlitligi, muruvvat, adolat bilan, oqilona ekanligini, bu hodisalarda hech bir nuqson, hech bir adolatsizlik yiqilishini bilishlari zarur. Fozil odamlar yana odamzod qanday yaralganini (uning jismiga kirgan) ruhning xususiyatlarini, faol aql uning ruhini qanday qilib nurlantirganini, shu tufayli insonda dastlabki tushunchalar paydo bo'lganligini, u Allohning irodasiga bo'yusunish va nimalarda erkinligini bilishlari zarur. Fozil odamlar yana shahar (davlatning) birinchi rahbari u yoki bu vaqt mobaynida yiqilgan bo'lib qolganida (biror yoqqa ketganida), kasalligida va hakoza, uning ruhini bosa oladigan rahbarlarni bilishi zarur. Fozillar shahri, uning aholisi, ularning dillari erishadigan baxt-saodat nima ekanligini bilishlari zarur. Ular yana fazilatsiz shaharlar va ularning aholisi bo'lganidan so'ng ruhlari oxiratda ne kechishini, ba'zilar adolatsizlik, falokatga uchrab, ba'zilar yiqilgan bo'lib ketishini, fozillar shahri aholisi oxiratda nelarga erishuvini, nelardan saqlanishini bilishlari zarur.

Shuiarning hammasini ikki yo'l bilan bilib olish mumkin. Birinchidan, yuqoridagi hodisalar aslida qanday mavjud bo'lsa, inson qabigiga, kimga shunday nasib qolsa (boshqalarning kimgida shunday nasib qolsa), bu bilimlar qiyos yoxud taqlid asosida vujudga keladi. Ba'zi odamlar shu narsalarni o'zlarining his etishi tufayli kimgilarida shu bilimlar vujudga keladi.

Fozillar shahridagi donishmandlar bu narsalarni isbotlash yo'li bilan yoki dil sezgisi bilan bilib oladilar. Donishmandlarga ishonib, ixlos qo'yib, ularga ergashuvchi odamlar o'z narsalarni donishmandlar bilganday bilib oladilar. Ba'zilar esa bu narsalarni boshqalarning tasavvurlariga taqlib orqali biladilar. Bunday odamlar tabiatan yoki odatlariga ko'ra ruhiy bilimlarni aslida qanday mavjud bo'lsa, shunday tushunish qobiliyatiga ega emasdir. Mana shu ikki xil tasavvurlar ham bilim manbaidir, ammo donishmandlarning bilimlari, aibatta, eng yaxshi bilimlardir. Narsa hodisalarni bironing tasavvurlari orqali taqlidan biluvchi odamlar ham turlicha darajada biladilar.

Shulardan ba'zilarining narsa, hodisa haqidagi bilimlari shu narsa yoki bodisaning o'ziga xshash yoki yaqin bo'ladi. Boshqa ba'zilarining bilimlari shu narsa-hodisadan uzoqroq bo'ladi. Yana ba'zilarining bilimlari shu narsa-hodisadan yana uzoqroq, ba'zilariniki shu narsadan (yoki hodisa yoxud sifatidan) juda uzoq, yana ba'zilarining bilimi narsa-hodisa (yo sifat)dan benihoya uzoq bo'ladi.

Har bir xalqning, yoki har bir shahar aholisining narsa-hodisalarga doir tasavvurlari o'zlariga tanish tasavvurtardir. Ayrim xalqlarning muayyan hilqat haqidagi eng mashhur fikrga tarqalgan tasavvurlarida ham ozmi-kimgi tafovut, farqlar bor. Chunki, har bir xalq shu narsa, hodisani o'zicha anglab, o'zicha aks ettiradi. Shu tufayli fazilatli shaharlarning turli xalqlari yagona (haq-taolo)ga ishonib, yagona saodatga va yagona maqsadga (masalan, oxiratda jannatga munosib bo'lishga) intilsalarda, ularning dinlari turlicha bo'lishi mumkin.

Mana shu (turli xalqlar uchun umumiy) hilqatlar tegishli dalillar bilan bilib olingach, bu hilqatlar haqida hech qanday

soxta donolikka asoslangan bahslarga ham, narsaning asl tabiatini tushunmay u haqda soxta tushunchaga ega bo'lishdan kelib chiquvchi bahslarga ham qolmaydi.

Ana shu narsalar haqida taqlidiy tasavvur hosil qilinganida esa bahsli o'rinlar uchraydi. Ba'zi taqlidiy tasavvurlarda ozroq boshqalarida kimgi proq bahsli o'rinlar uchrami mumkin. Va ana shu bahsli, munozarali o'rinlarning ba'zilarini oshkora aytilishi, ba'zilarini yashirin qoldirilishi mumkin.

Narsa, hodisalarni taqlidiy tasavvurlar vositasida tashvur qiluvchi odamlar orasidan bahsli o'rinlarni payqab, shu haqda o'ylaydiganlar ham turlichadir. Bunday odamlar ham bir necha toifaga bo'linadilar.

Rahbarga, (yoki boshchiga, ustozga) muhtojlar. Shunday (ustozga muhtoj) kishilardan ba'zilarini biror narsa, hodisa haqida tasavvurlarning (bahsli yoki) soxta ekanligini bilib qolsa, boshqa haqiqatga yaqinroq tasavvur darajasiga ko'tariladilar va ular uchun shu masalada bahsli o'rin qolmaydi. Agar u mana shu (keyingi) tasavvur bilan qanoatlanmasa shu tasavvurda qolaveradi. Ammo (qanoatlanmasa) u har gal keyingi tasavvurida ham nuqsonlar borligini sezib qoladi, u yanada yuqoriroq bosqichga ko'tariladi. Mabodo unga barcha (keyingi) tasavvurlari ham yoki barcha rinalar boshlasa, u haqiqatga yetishishga yaqinlashadi.

Jaholatdagi shaharlar, (aholisining) maqsadlarini ko'zlaydigan (obro'-izzatga, mol-dunyoga, boylikdan rohatlanishga intiladigan) odamlar esa alohida toifadir. Bunday odamlar fozillar shahrida haligi maqsadlar bilan yashash ta'qiqlanganini ko'rib, u yerdagi (adolatli) qonunlarni buzishga, haqiqatga aloqador narsalardan uzoqlashishga, (bu qonun-qoidalar, tasavvurlarni) buzub aks eltirishga urinadilar.

Ular bunga ikki yo'l bilan erishadilar: Ular yuqorida aytilgan bahsli o'rinlarni o'zlariga taxmin qiladilar, ikkinchidan, soxta donolik va aldov yo'lida qanoatlantiriladilar. Ular jaholatli va tuban maqsadlariga erishuviga hech kim to'sinlik qilmasligi uchun shunday yo'l bilan boradilar. Bunday odamlarni fazilatli shaharlar jamoasiga qabul qilmaslik kerak.

Yana bir toifa odamlar ham borki, ular tafakkuri zaifligi tufayli haqiqatdan chalib ketadilar va tasavvurlaridan qay biri tufayli, qay biri yoʻl on, ajratolmay qoladilar. Ular hech bahs talab qilmaydigan haqiqiy tasavvurni ham yoʻl on deb qaraydilar. Ular haqiqatni anglash uchun yaqinroq borganlarida zehni zaifligi tufayli chalib ketadilar va haqiqatni aslidan boshqacha tushunib, yoʻl onni oʻzlaricha haqiqat deb qaraydilar. Mabodo ularga tasavvurlari yoʻl on tuyilsa, ular oʻzlarining tasavvurlari yoʻl on ekanligini bilmay asl haqiqatni yoʻl on deb qaraydilar. Oqibatda bu odamlar "umuman haqiqat yoʻq, haqiqatga yetishdim deganlar oʻz-oʻzini aldovchilardir, odamlarni haqiqat yoʻl onidan boshlamoqchi boʻlganlar yoʻl onchi, kazzoblardir, ular bunday kattaroq mansabga yoki boylikka erishish maqsadida shunday sʻzlarni aytmoqdalar" deb qaraydilar. Pirovard natijada bu toifa odamlarning baʼzilari gangib qoladilar, boshqalari narsa va hodisalarni olisdan kuzuvchi yoki tushida (ira-shira) kuzuvchi odamga xshab, haqiqat bor-ku ammo, uni bilishga odamzodning aqli yetmaydi, deb qaraydilar. Bunday odamlar oʻzlari biigan narsalarni ham buzib talqin etishga intilib, erishgan narsalarini haqiqat emas, balki buzib talqin qilganlarini haqiqat deb qaraydilar.

32. JAHOLATDAGI VA ADASHGAN SHAHARLAR AHLI QARASHLARI HAQIDA SʻZ

Aholilarining diniy eʼtiqodlari xurofiy, xato dunyo-qarasblarga asoslangan shaharlarni jaholatdagi yoki adashgan shaharlar deymiz.

Ularning baʼzilari bunday fikrlashadi: baʼzi mavjudotlar bir-biriga qarshidir va bir-birlarini yoʻq qilishga intiladilar. Mazkur mavjudotlarning har biri yashash sharoitida shunday quvvai maxfuzga egaki, shu narsa vositasida u qarama-qarshi mavjudotdan oʻzini himoya qiladi va oʻz zotini yoʻqolib ketishdan asrab qoladi. U, yashash sharoitida yana shunday quwatga egaki, shu narsa vositasida u oʻziga qarshi narsani yoʻq qotib, oʻzida oʻziga xshash mavjudotni paydo qiladi.

V nihoyat, unga shunday bir qobiliyat beriladiki, shuning damida u turli narsalardan foydalanib, yashash uchun doimiy yaxshi sharoit vujudga keltirishga intiladi.

Mazkur mavjudotlarning kuzuvchiligi oʻzlariga ato etilgan qobiliyat tufayli qarshi ish kuzuvchi (tu dirgan mashaqqatlarni) yengib oʻtadilar. Shu tarzda olamdagi har bir mavjudot oʻziga qarshi va umuman boshqa mavjudotlarni yoʻq qotib, oʻz yashash sharoitini yaxshilashga intiladi. Bizga shunday kuzuvchiligi, olamdagi barcha mavjudotlar faqat oʻz yashash sharoitlarini yaxshilash uchun, oʻziga foyda keltirmay zarar keltiradigan boshqa barcha mavjudotlarni yoʻq qotish uchun, faqat oʻzining yaxshiroq yashashini taʼminlash uchun dunyoga kelgan. Biz hayotda juda kuzuvchi hayvonlarga tashlanib, oʻzlariga tuzukroq foyda chiqmasa ham ularga zarar yetkazish va yoʻq qilish uchun hamla qiladigan juda kuzuvchi hayvonlarni kuzuvchi ramiz. Gʻoy ularning har biri dunyoda faqat oʻzi yashashi kerakday, boshqa mavjudotlarning yashashi unga zarar keltiradiganday, shu hayvon borligining oʻzi uning uchun zararday, tabiatda boshqalarni yoʻq qilishga intiluvchi hayvonlarni uchratamiz. Mabodo, biror mavjudot boshqa mavjudotlarni yoʻq qilishni koʻzlamaganida ham, oʻz foydasi uchun ularni qiynab ishlatishga intiladi. Baʼzi navdagi mavjudotlar boshqa navdagi mavjudotlar bilan xuddi shunday munosabatdadirlar. Hatto bir navdagi mavjudotlar zaro ham shunday munosabatdadirlar. Bu mavjudotlar shunday yaralganki, doimo bir-biriga qarshi kurashib, bir-birlariga dushmanlik qiladilar. Eng kuchlilari boshqalariga nisbatan mukammalroq tuzilgan boʻladi. Gʻoy kelganlar ham bir-birini yoʻq qotishga urinadilar, goʻyo boshqa mavjudotlar nomukammalday, ularning borligi bularga zarar keltiradiganday, yoxud boshqalar ularga faqat (qulday) xizmat qilish uchun yaralganday, barchasi bir-birini ezib ishlatishga intiladi.

Mana shu hodisalarda hech bir tartib, izchillik yoʻq, deb oʻylashadi; mavjudotlarning shu feʼl-atvorlarida turli darajalari yoʻq deb oʻylaydilar: bu mavjudotlarning turli xususiyatlari ularning oʻz feʼl-atvoridan kelib chiqmasdan, tartibsiz yuzaga chiqaveradi, deb qaraydilar. Biz kuzatgan maʼlum

mavjudotlarda ham shu va shunga xshash hodisalarni k ramiz.

Ba'zilar ylashicha, mavjudotlarning tuzilishi ma'naviyat shunday. Bu mavjudotlarning xshash tabiatlariga ko'ra, z bilganlaricha, erkin holda harakat qiladilar. Shundaylarning fikricha (tabiatan) shaharlar bir biriga qarshi kurashishlari, zaro dushmanlik qilishlari zarur. Ularning (fazilatlik) darajalari y q, birlari boshqalariga nisbatan hurmatga sazovorroq emaslar, ularning xatti-harakatlarida izchillik, tartib y q, deb ylaydilar. Ular har bir odam zidagi barcha noz-ne'matlardan o'zi foydalanishi, shaxsiy manfaati uchun boshqalarga qarshi kurashishi kerak, eng baxtli odam shu kurashda dushmanlarni yengib chiqqan odamdir, deb ylaydilar.

Mana shu (sabab)larning hammasi tufayli k pchilik shaharlarda jaholatdagi shaharlar aholisining qarashlariga xos fikr-AQIDAlar kelib chiqadi. Ba'zilar, odamlar rtasida tabiiy yoki ixtiyoriy bo'lanishlar y q, har bir odam o'z manfaati uchun boshqalarning manfaatiga zarar etkazishi, biri boshqasiga begona bo'lishi zarur, mabodo ular birlashsalar ham zarurat, majburiyat tufayli birlashadilar, zaro murosaga kelishsalar ham faqat biri olib chiqib, boshqalari ma'lub bo'lganida kelishadilar, deb ylaydilar. Bunda ular tashqaridan ta'sir etuvchi bir kuch tazyiqida zaro kelishuvga majbur bo'ladilar, agar ana shu kuch yo'qolsa kelishuv ham yo'qoladi, yana begonalashuv paydo bo'ladi va ular tarqaiib ketadilar, deb hisoblaydilar. Insoniyatga xos hayvoniy aqidalardan biri mana shu aqidadir.

Boshqa ba'zilar esa, odamlar ayrim holda yashaganlarida yordamchilar va xizmatchilarsiz ularning hayotiy ehtiyojlarini qondirolmagani uchun, shularning amx rligisiz yashay oimaganlari uchun birlashib yashash foydalidir, deb ylaydilar.

Ba'zilar fikricha, bunday birlashuv majburlash, zo'rlik ishlatish bilan amalga oshadi, yordamchilarga ehtiyoji bor odam boshqa odamlarning bir guruhini ziga b'ysundiradi va shahar guruhini ziga b'ysundiradi. shahar odam xuddi shu

guruh yordamida boshqa guruhlarni ham ziga b'ysundiradi. Bu holda yordamchi unga teng emas, balki olib oldidagi mahallab holatidir. Chunonchi, kim jisman va qurollari bilan boshqalardan kuchli bo'lsa shahar boshqa bir odamni ziga b'ysundiradi va uning yordamida yana boshqa odamni yoki mahallab guruhni b'ysundiradi va shular yordamida yana boshqa guruhlarni b'ysundiradi. Oqibatda ana shu odamda muayyan miqdordagi yordamchilar paydo bo'ladi va ular turli mavqelarga ega bo'ladilar. O'sha odam ziga yetarli miqdorda yordamchilarini to'plab olgach, ularni z xohish-istaklarining quroliga aylantiradi.

Boshqa ba'zilar ylashicha, odamlar orasida muayyan bo'lanish mehr-oqibat va kelishuv bor, ammo ular bu bo'lanish, kelishuv zamirida nimalar yotishini turlicha tushunadilar. Ba'zilar insonlar umumiyliigi (jamoabo'lib yashashi)ning sababi ularning bir ajdoddan tarqalganida deb bilishadi. Ya'ni, bir ajdodga mansub (k pchilik) odamlarning birgalashib, o'zaro kelishib, bir-biriga yordamlashib yashashlaridan maqsad, shu yo'l bilan boshqa ajdod vakillarini yengish uchun va ulardan yengilmaslik uchundur. Odamlar (turli ajdodlardan) kelib chiqishlari tufayli bir-birlari bilan nizolashadilar va yovlashadilar. (Qarindosh-urular uchun) umumiy bo'lgan ajdod — bobokalonlariga kimki yaqinroq tursa aloqalari kuchliroq, shahar atrofidagi shox-butoniqariga taalluqli avlodlarning aloqalari kuchsizroq bo'ladi. Eng uzoqlari esa yaqinligi yo'qolib bordi-keldi miga zaro adovatlashib yashashlari mumkin. Tashqi zarurat tuzilganida, masalan tasodifiy falokat kelib qolganida yov hujum qilganida ular yovga qarshi kurashishlari ularni himoya qilishlari uchun katta guruhlarga birlashadilar.

Ba'zilar ylashicha, odamlarning zaro bo'liqligi zamirida qabila, urulik munosabatlari yotadi, bir qabilaning erkaklari boshqa qabilaning qizlariga uylanadilar - demak, qarindosh-uruchilik vujudga keladi. Ba'zilar ylashicha yana erkak birinchi hukmdor ziga b'ysungan (qabila va uru)larni birlashtiradi va shu bilan alabaga erishib, jaholatdagi shaharlar yotiradigan biror baxt-saodat (masalan, moddiy boyliklar)ni qo'lga kiritadi.

Ayrimlar ylashicha, odamlarning zaro bo lanishlari biror qasam, bitim va zaro ittifoqqa asoslanadi. Bunda har bir shaxs (shu ittifoqdagi, bitimdagi) boshqa odamlarga qarshi chiqmaslikni, ularni tashlab ketmaslikni, yengilmaslik va alaba qozonish uchun birgalikda jang qilish majburiyatini zimmasiga oladi.

Yana ba'zilar o'ylashicha, odamlar rtasidagi bo lanish robitalari shu odamlarning xulq-atvori, tabiati, fe'li va tilining umumiylikiga asoslanadi. Har bir xalq ziga xos mana shunday xususiyatlarga ega. Shu tufayli har bir xalq vakillari boshqa xalq vakillariga aralashib, q shilib ketmasligi kerak. Chunki, turli xalqlar xuddi ana shu xususiyatlari bilan farqlanib turadi.

Boshqalar ylashicha, odamlarning zaro bo liqligi uylari, umuman yashash joylarining umumiylikiga asoslanadi. Har uydagi odamlar zaro yaqin aloqalarda b ladilar, yana ular bir k chada yana bir mahallada yashaydilar. Shu tufayli odam avvalo q shnisi bilan yaqin b ladi. Yana u xuddi shu q shnisi bilan bir k chada, bir mahallada, bir shaharda va nihoyat shu shaharni yaratgan bir yurtida yashaydi.

AFLOTUN QONUNLARI MOHIYATI

(*Talxisu navomisi Aflotun*)

Agar inson har qanday hayvondan biror narsada ustun bo'lsa, u-narsa va xatti-harakatlarning farqini ajratishga yordam beruvchi bir kuch b ladi va inson sha kuch yordamida narsalar hamda xatti-harakatlaridan z xohishi b yicha foydalanadi. Inson, ularning qaysi biri foydali, qaysi biri zararli ekanligi ziga ravshan b lmaguncha kuzatadi va foydaligini tanlab olib zlashtiradi, zararligini rad etib, ulardan z zini olib qochadi. Kuchlarning harakatga aylanishi tajriba yordamida r yobga chiqadi. Tajribaning mohiyati-ayrim turlar t risida fikrlash va sha ayrim narsalar bilan mos keladigan umumiyatlar haqida mulohaza qilishdan iboratdir.

Tajriba tkazib, bu tajriba va harakatlarda narsaning haqiqiy mohiyatiga qarama-qarshi holati haqida ylab adashgan odam barkamol emas, balki bu ishda kim eng k p tajribaga erishsa, sha eng mo'tabar va eng barkamol insondir. Yanglishishlar uchun sabablar bisyor. Ulardan (yanglish fikrlashdan) sufstanik san'at haqida s z yuritganlar foydalanishgan.

Donishmand kishilar, ayrim narsalar ustida z kuzatishlari paytida umumiy fikriar va mulohazalarga suyanishga tu ma qobiliyatlari b lgan odamlar emas, balki tajriba orqali asl haqiqatga yetishgan kishilaroqil insonlardir. Shuningdek, ayrim narsalarni zida mujassam etgan vaqt davomida sha narsaning shunday ish-harakati bir necha bor kuzatilsa, sha ayrim narsa su sional bo'lib qoladi. Xuddi bir oki ikki va undan ham ko'p marta t ri gapirilsa, haqiqatning butunlay haqiqiy haqidagi mulohaza tug'ma qobiliyatga xshab qolg'ini, bu narsa haqida shu ish-harakatlar kechgan jam'i

vaqtiga qarab baho beradilar. Yol on gapirilganda ham xuddi shunday b ladi. Jasurlik, q rqqqlik yoki inson tabiatining boshqa biror jihatini bir necha bor mulohaza qilinsa, u holda bular haqida hamma, doimo z fikrini bildiradi.

Agar oqillar odamlardagi tu ma qobiliyatlarning bu ahamiyatini bilsalar edi, z k ngillarida k pchilik baho berishi mumkin b lgan, k p marta qaytariluvchi biror fazilatni topgan b lar edilar. Keyin ular o sha fazilatni, teskari biror ish qilib, odamlardan yashirgan b o lardilar, odamlar esa (shu teskari ishni) uning awalgi xislati, deb ylar edilar. Bu xuddi imon, haqq ylik, zohidlik hamdl marosimlardan yaxshi xabardor b lgan va ezguliklarni xala orasida tarqatuvchi bir pokdomon taqvodorning ishiga xshaydi. U johil hokim ta'qibidan q r qib shahardal qochmoqchi b lgan. Ammo sha hokim tomonidan u l qayerdan topib b lsa-da, darhol hibsga olish t o g'risida farmon chiqarildi. Taqvodor shaharning hech qaysi darvozasidan chiqib ketolmadi, u sultonning soqchilari q o lga tushib qolishdan q r qardi. Shunda zohid bayramona kiyimlarni, kiyib yasanishga, q liga tanbur oiib zini yol ondakam mastHkka solib, tanburni chertib kechasi shahar darvozasi oldiga kelishga majbur b ldi. Darvozabon undan: "Sen kimsan?" deb s radi. Zohid masxaraomuz javob berdi: "Men falonchi zohidman". Darvozabon, ustimdan kulyapti, deb ylab, uning y lini t smadi. Shunday qilib zohid, sira yol on gapirmay ta'qibdan qutildi.

Ushbu muqaddimadan k zlagan maqsadimiz, donishmand Aflotun (Platon) z ilmlarini hamma odamlarga oshkor etishni ziga ep bilmaganini, shuning uchun timsollar, majozlar, topishmoqlar va idrok etishga qiyin usullar vositasida ilmni unga aloqasi b lmagani odamlar tushuna olmaydigan darajaga yetkazganini k rib chiqishdir. Bu, ilmning qadriga yetmaydigan yoki undan t ri foydalanmaydigan odamlarga nisbatan t ri tadbirdir. Agar ilm ma'lum va tushunarli bo lsa, k pchilik orasida yoyilganida, Aflotun balki ilm t fil

ochiq va aniq gapirgan b lardi. Mutolaa qiluvchi va eshituvchi esa, larni bir timsol deb, Aflotun shu timsollar orqali asarlaridagi pinhon nuqtalarni va ziddiyatlarni tushuntirmoqda deb ylashi mumkin edi. U avval tushuntirgan, ko'rsatib o'tgan nuqtalarida t xtalib tirmay, z suhbatlarida yoritilgan ilmda k rsatilganlarnigina ta'kidlaydi. Bu, uning "Qonunlari" dagi usuldur. Biz, bu kitobni tushunmoqchi bo lgan va rganishga qiynalغان odamlarga foydali b lishi uchun uning ushbu asarida uqdirilgan asosiy ma'noni ta'kidlab ko'rsatishga ahd qildik.

BIRINCHI B LIM

Savol beruvchi (Afinalik) qonunlar joriy etilishining , sababalarini va bu sabablarning ma'nosini, aylib tilganidek, haqiqatan ham qonunlar tuzuvchi nomidan amalga oshiriladimi, y qmi aniqlaydi. Javob beruvchi (Kliniy) yunonlarda bu qonunlarni joriy qiluvchi Zevs ekanligini va u, bu ishda buyuk natijalarga erishganligini tushuntiradi. Qonunlarning k pligi va ularning k pi befoyda ekanligini tushuntirish uchun Aflotun boshqa bir qonun haqida hikoya qila boshlaydi. U isbot (ariqasida she'riyatdan misol oladi va adimegi qonun joriy qiluvchilarni madh etuvchi, odamlar orasida keng tarqalgan rnatalni keltiradi. Keyin u, qonunlarni rrganish t ri ekanligini k rsatib tadi. Chunki qonunlarni bilmagan va ularga b ysunmaganlar (qonunlarni) bema'ni deb atashni xohlab qoladilar. Aflotun, qonunlarning har g'ndav oqillikdan benihoya ustun turishini tushuntiradi. U o'z davrida ma'lum b lgan qonunlardan ayrimlarini rrganib chiqadi.

Suhbatda sarvlar haqida va savol beruvchi qaysi y ldan borishi zarurligi haqida eslatib tiladi. K p odamfar bu vada nozik ma'no bor deb o'ylaydi. Aflotun bahs-lashu hilarning savol-javoblari va erkin hamda tushunish qiyin bo lgan g'oyalar yordamida boshqalar ylagan ma'nodan o'z ma'noda z nutqini ch zmoqchi b lgan. Gapni

bunday aylantirish tufayli u zi berkitmoqchi bo'lgan ma'noning teskarisini yoritishda nutq ravshanligiga erishgan.

Keyin u zlarida (yunonlarda) ma'lum bo'lgan qonunlarni barkamol etishga kirishadi, so lom aql talabiga binoan ularning qanchalik t riligi va foydalanishga yaroqliligini rganadi. Jamoa b lib ovqatlanish, o ir yuklarni lashishda yengil qurilmalardan foydalanish sbular jumlasidandir. Kishilarning k pchiligi piyoda yurishlarini hisobga olib, notekis y llarda odamlar orasida ahillik va zaro yordam mavjud b lsa, bundan foydajuda k pligini tushuntiradi.

S ngra, u muayyan qurollarning q llanishi, ularni ishlatish mahorati, birlashtirish va zaro joylashtirish - ayrim odamlar uchun emas, doimiy urush holatlarida umuman zarur narsa ekanligini tushuntiradi.

Aflotun shuningdek, ba'zilar urushda qanday foyda olishlarini, urushning ayrim rinlari k pchilik tomonidan puxta rganilganmi, y qmi ekanligini bayon etadi. S ng juz'iy va umumiy masalalarni izohlaydi. Keyin urushlar masalasiga tadi va urushda ham qonunlarning ko'p foydali tomonlari borligini eslatadi. Masalan, sirtidan tazyiq o tkazib singdiriladigan k ngil azabini bostirish uchun insonning zi bilan olib boradigan haqiqat izlash borasidagi kurashda qonunning foydasi borligini aytadi.

U yana, qanday shahar fozil shahar va qanday odam fozil odam ekanligini tushuntiradi, qoidali va so lom fikrlash fazilatiga ega b lgan shahar va fozil odam hamisha olib ekanligini k rsatadi. U, hokimga ega b lish xohishining chin istak ekanligini, ungab ysunishning zarurligini tushuntiradi va bundan keladigan foydani k rsatadi. U mehribonlik va boshqaruvdagi asosiy va eng arzimas tomonlardan boshlab, xalqni urushlardan saqlashda hamda jaholatni bostirishda xayrixoh hokimning hayot tarzi qanday b lisbi zarurligini ta'riflaydi.

U odamlarning zaro urushlarni bartaraf etishga b lgan chin xohishlarini tushuntiradi va bu xohishni mustahkamlash zarurligi haqida gapiradi, chunki bu - ezgulik, yaxshilikdir. Bu narsa, faqat qonun b lganadgina va u qonun yaxshi ishlagandagina amalga oshishi mumkin. Agar qonun jang

qilishni buyursa, demak bu urush uchun emas, tinchlik uchun qilinadi. Aflotun insonning xavfsiz yashashi uchun birgina f onlikning zi yetishmasligini k rsatadi. Misol tariqasida ashhur yunon shoiri Tirteyning she'rlarini keltiradi. Aflotun, madh etilayotgan jasorat tashqi urushdagi jasorat emas, lekin odamlar baholi-qudrat z (illatlari) ustidan g'olib kelib, tinchlikni ta'minlashlari murkin deydi.

Aflotun aytadiki, balo atga yetgandan s ng va bu ish nasib etganda, qonunlar yaratuvchisining maqsadi xudo v lida jasurlik, buyuklikka erishish, narigi dunyoda yaxshi mukofot olishga intilish b lishi zarur. Buning uchun t rt tu ma fazilatdan buyukroq fazilatga erishish zarur. Aflotun, insonlar orasida shunday sohibi qonunlar uchrab qolishi mumkinligini va ular z oldilariga turfi maqsadlar q yishlarini, ammo qonunlarni tuzishda shoshma-shosharlik natijasida yomon natijalarga erishishlari mumkinligini tushuntiradi. Aflotun shalarga xshashlarning avrashlaridan odamlarni ehtiyot qilish maqsadida bu gaplarni eslatib tadi.

Motun ezgulik, yaxshiliklarni ikki turga b ladi va ularning qaysi birlari insoniy, qaysi birlari ilohiy ekanligini tushuntiradi. Ilohiy yaxshilik insoniy yaxshiliklarga ta'sir tkazadi. Agar ilohiy ezguliklar, yaxshiliklar zlashtirilsa, u holda insoniy yaxshiliklar ham zlashtiriladi, faqat insoniy lari zlashtirilganda esa ilohiy larni boy berib q yish mumkin. Insoniy ezguliklar, xayrli narsalarga kuch, g zallik, boylik, bilim va boshqalar kiradi, bularni Aflotun zining axloq haqidagi kitoblarida tahlil qiladi. U, haqiqiy sohibi qonun ilohiy ezguliklarga yetishish uchun bu ezguliklarni yaxshi bir tartibga soluvchi zot ekanligini tushuntiradi. Chunki u foydalanadigan ezguliklar qonun talab qilganday ilohiy ezguliklardir. Aflotun qonun chiqaruvchilar ezgulikka, yaxshilikka erishishga yordam beruvchi vositalarga intilishlari, odamlar ezguliklarga erishishi borasida qat'iyat k rsatish zarurligini onglariga singdirishlari kerakligini aytadi. Avvalo qonuniy nikohlarga, hirs va ehtiroslarni tartibga solishga, ula faqat qonun talab qilgan miqdorda zlashtirishga taalluqlidir. Bu yana, q rqinch va azab, xunuk va g zal

ishlar hamda ezgulikka olib boruvchi boshqa vositalarga tegishlidir. S ngra Aflotun bu vositalarning hammasidan Zevs va Appollonlarning foydalanganligini aytib tadi, ularning qonunlaridagi har bir amru talablardan qanchalik ulkan foyda borligini tushuntiradi, masalan, ovga taalluqli yoki jatnoa bo'lib ovqatlanish yo b lmasa urushga tegishli b lgan amru farmonlar. U yana, urushlar zaruriyat yuzasidan va ehtiros tuy usi hamda biror afzallikni k zlab bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. U qanday urush ehtiros va zavq olish uchun, qaysi biri zaruriyat jihatidan b lishini aniqlab tushuntiradi.

Aflotun zining shoirona s zida savol beruvchi va javob qaytaruvchi orasidagi bahsda xunuk narsalarning ta'siri urgan va ularga bo liq b lib qolgan ba'zi g zalliklar haqida eslab tish joizligini ta'kidlaydi. Shu sababdan xayrli ishlarni ra batlantirish, bu ishlar haqidagi boshqacha fikrni bartaraf etish, hamda ularning afzalligi va haqqoniyligiga ishontirish uchun sohibi qonun teran mulohaza yuritishi va tekshirishlar tkazishi zarur. Aflotun sha qonunlardagi ba'zi talablarning zararligini, bunday farmonlar nomaqbul ekanligini k rsatib tadi va ular o'r hamda johil insonlarning ishi ekanligini tushuntiradi. Idrokli odam esa ziga nisbatan shubha uy otmaslik uchun va fuqaroni qonunlar haqqoniyligiga ishontirish uchun bularga xshash misollarni rganib chiqishi zarur.

Aflotunning aytishicha, eng mushkul ish-qonunni joriy qilishdir. Qonunga shubha bilan qarash hamda qonun ustidan arz qilish esa eng oson ishdir. S ngra, u awalgi qonunlardan ma'lum b lgan ba'zi farmonlar haqida eslatib tadi. Bu, maqsadga juda muvofiq b lgani bayramlar haqidagi farmondir, chunki ular (bayramlar) zavq ba ishlaydilar, ularga barcha insonlar tabiatan moyillik bildiradilar, ular xudolar joriy etgan qonunlar sifatida barqaror etilgan. Ularga Aflotun xayrixohlik bildiradi, madh etadi va ular qanday tbyda keltirishini zikr etadi. Keyin u, qonun tarafidan talab etilgan taqdirida may ichish haqida gapiradi va bosbqa biror sabab bilan mayx rlik qilinsa nima b lishi haqida mulohaza yuritadi.

Aflotun, g yoki g'oliblar-doimo eng yaxshi odamlar, mag'lublar -- eng yomonlar, degan tushunchadan ogohlantiradi. alaba tasodifiy b lishi mumkin, masalan, xalqning k p b lishidan bu xalqni qahramon deb ylasa bo'ladi. Ammo odam alabasidan ma rurlanmasligi kerak, aksin cha z mavqeini qonunlarga muvofiq ravishda k rishi lozim. Xohish bildirganlarning hammasi ham haqiqiy sohibi onun b lmaydi, qonunlarni tuzishga yaralganlarigina sohibi qonun b lishlari mumkin. Bu ilm-fan va boshqa sohaidagi rahbarlarga ham taalluqli. z faoliyati davrida ham, bu faoliyatdan zini tortganda ham sardor z nomi bilan sardor deb atalishi zarur, agar u boshqalarni bu san'atga rgatgandan s ng z faoliyatidan voz kechsa ham u rahbar deb atalishga sazovordir. Agar san'atdagi rahbarning faoliyati maqtovgga sazovor b lmasa va bu ish uning q lidan kelmasa, u holda boshliq deb atalishga loyiq emas.

Aflotun sohibi qonun birinchidan, qonunlarni joriy qila olishi, ikkinchidan farmon berishni bilishi zarur, deydi. Agar u o'zi buyurgan narsani joriy etolmasa, agar boshqalar bo'ysungan narsaga zi amal qilmasa u hojda uning k rsatmalari qonuniy kuchga ega b lmaydi va uning s zlari qo'l ostidagi arigiga ta'sir etmaydi. Bu nomunosib holdir. Qonuniga zi amal qilmagan rahbar zi jasoratdan bebahra bo'la turib askarlarga rahbarlik qiladiganlarga xshaydi, bundaylarga havas qilib b imaydi.

Shu munosabat bilan Aflotun hokimlari va boshliqlari o'zlariga xshab ichib yuruvchilar b lgan mast-alastlarni misol qilib keltiradi. Ularning boshqaruvi ham zlariga monand. Mast-alastlarni boshqarish uchun zehn, bilim va hushyorlikda ninoyatda tkir bo'lish kerak emas. Darhaqiqat, Aflotun aytganidek, agar sohibi qonun oddiy odamlar kabi johil bo'lsa, u odamlarga naf keltiradigan qonunni joriy etolmaydi. Aflotun qonunlarga rioya qilishda tarbiya va mash ulotlar katta ahamiyatga ega ekanligini aytadi. zi qonunni mensimaydigan va shu bilan birga q li ostidagilarni ham shunga undaydiganlar o'z xatti-harakatlari ila katta tartibsizliklar keltirib chiqaradilar. ar inson uni madh etib k taruvchilarning bahs va suhbatdagi mohirligi, s zga boyligi, kuchli bilimlari tufayli

mashhur b lsa, uni ular qancha k p maqtashmasin, odamlar bularning hamrnasi uning fazilati emas, deb ylashlarini Aflotun eslatib tadi. Agar odamni s zining qudratiga qarab ta'riflasalar, bu-olimlar k pincha murojaat etuvchi an'anadir. Nutqni eshituvchining vazifasi, tub ma'noni t ri va so lom fikrlab, chuqur rganib, sha odamda ta'riflanayotgan sifatlar bormi yoki u sifatlarini notiq s zamolligi va notiqlik mahorati bilan yoxud notiqning hamma narsa t risida yaxshi fikr bildirishga rganganligidan shunday k rsatdimi, bilib olishdan iboratdir... Qonunning o zi o z holicha olijanob va ustuvor b lishi kerak va uning nomidan hamda u (qonun) haqida nimaiki gapirilsa ham m tabar hisoblanishi lozim.

Aflotun qonunlarning mohiyati va afzalliklarini xalqqa mantiq qitish va rgatish orqali tushuntirish lozimligini aytadi. Xalq qonunlarga ehtiyoj sezishi va ularni chuqur rganishi zarur, chunki ular keyinchalik xalqning o ziga foyda keltiradi. Aks holda qonundan k zlangan maqsadga erishib b lmaydi. Aflotun misol keltirib, g dak bolaning hunar rganishiga z r ishtiyoqi borligi tufayli u yin orasida eshik va uylarning qanday yasalishini rganib olishini va keyinchalik shu hunarni egallab olishini, bu qobiliyatning foydasi tegishini aytadi. S ngra Aflotun sohibi qonunga murojaat etib, agar sohibi qonun yoshligidan boshlab davlat ishlari b yicha foydali mashqlar qilib yurishga, davlat ishlarining t o ri va not riligi haqida mulohaza yuritishga rgangan b lsa, u holda vaqti-vaqti bilan zi ustidan nazorat rnatishi hamda awallari shu ullangan va hozir ham davom ettirayotgan mash ulotlariga sabot, qunt bilan qarashi zarurligini tushuntiradi.

Aflotun har bir odamning qalbida qarama-qarshi, o zaro tutash juft quvvat: amginlik va quvonch, lazzat va iztirob va hokazolar bor deb hisoblaydi. Bu quvatlardan biri I tahsinga sazovor, ikkinchisi hayvoniydir. Qonun hayvoniy kuchni emas, tahsinga sazovor kuchni rivojlantirishga qaratilgan b lishi zarur. Aflotun, hayvoniy quwat tomonidagi ziddiyat kuchli va o ir, tahsinli quvvat tomonidagi ziddiyat-

muloyi oq va xushk ngilroq, deb tushuntiradi. Har bir ayrim shu ikki ziddiyat holati haqida ylashi, tahsinga sazovo auvvatga b ysunishi kerak. Shaharning hamma aholisiga kelganida, agar ular tahsinga sazovor kuchlarga erishishga kuchlari yetmasa, yo'l k rsatuvchi, eng m tabar avliyolarning ishlaridan s z yurituvchi, sohibi qonunlarning adolatlarigab ysunishi kerak b ladi.

Aflotun aytadiki, sohibi qonun tomonidan o ir ishlar va mashaqqatli mehnat bilan bo liq b lgan matonat talab olinishi eng yaxshi adolatdir, chunki uning pirovardida qulaylik va xayrli ishlar keladi, bu holat xuddi achchiq, ammo so liqqa yaxshi ta'sir etuvchi dori ichishga xshaydi.

Aflotun, inson tabiatidagi zaruriy xislatlarni va ularning qarama-qarshi jihatlarni farqlash kerakligini tushuntiradi. Masalan, kamtarlik - tahsinga sazovor, ammo kamtarlik haddan oshib ketsa, u holda z kuchini y qotadi va zararli b lib qoladi. Odamlar haqida yaxshi fikrlash va ularga nisbatan ochiq k ngillilik tahsinga sazovor, lekin, bular dushmanga taalluqli b lsa, ular zararlidir. Hushyorlik ham tahsinga sazovor, ammo haddan oshib ketsa, u qo'rquv va zini tiyishga aylanib, zararli b lib qoladi. Alloma, agar inson o z maqsadiga erishib, hurmatga sazovor b lsa-yu, ammo maqsadga egrilik bilan erishsa, bu ham zararli hisoblanadi-deb tushuntiradi. Eng yaxshisi maqsadga chiroyli va halol yo'l bilan erishishdir.

Aflotun, esli odamga foydali ish sifatida, yomoniikka yaqinlashib, unga tobe' bo'lib qolmaslik uchun uni tushunish, unga nisbatan z hushyorligini oshirish zarurligini eslatadi. U mayx rlik bilan bo liq misolni keltiradi. Aflotun so odamning mastlarga yaqin b lishi, ularning dasturxonida birga b lib turishi, mastlikdagi bema'nigarchiliklardan, qabih ishlardan zini himoya eta bilishi zarurligini tushuntiradi. Nimjon odam balki kosalab ichib, zini kuchli faraz qilib, o zimg kuchini k rsatish uchun shovqin-t polon va urishni tusab qoladi, amrao behol b lib kuchdan ayriladi. Ichuvchi odam bilan yana boshqa k p savdolar sodir b ladi.

Yaxshi fazilatlarga erishmoqchi b lgan odam, yaxshi xislatlarga qarshi turgan, zidagi illatlarni yo'q qilishga intilishi

zarur. Chunki yaxshi fazilatlariga erishish qiyin. Odam faqat illatlardan fori b lgandan s nggina yaxshi fazilatlariga erisha oladi. S ngra u har bir inson tabiatiga ma'lum bir xislat t ri kelishini aytadi. Har bir ayrim sharoitda zining yo ma'qullovchi yoxud nomaqbul deguvchi qarorini chiqarishi uchun sohibi qonun ham, insonning zi ham shu narsalarni (ya'ni insondagi bu xususiyatlarni) bilishlari kerak, bu sha qarorning y qolmasligi uchun ham zarur. Agar biror qaror no rin chiqarilsa, bu holda u y qolib ketadi va undan nom-nishon qolmaydi.

IKKINCHI B LIM

Aflotun, inson tabiiy xislatlariga ega - bular undagi xulq-atvor va xatti-harakatlarga sabab b ladilar, deb tushuntiradi. Sohibi qonun bu xislatlarni nazarda tutishi, ularni tuzatishi, shu xislatlarni tuzatuvchi qonunlar chiqarishi kerak, chunki bu bilan sohibi qonun fuqaroning xulq-atvorini ham tuzatadi...

Rohatlanish, dard chekish va qay urish asosiy tabiiy xislatlar hisoblanadi, ular tufayli fazilatlar va illatlar zlashtiriladi. Va nihoyat, balo at va bilimlarga, ya'ni rivqilanishga tarbiya va mashq orqali erishiladi. Sohibi qonun odamlarga zlarini tiyibroq turishlarini buyurgan b lsa ham, odamiar bayramlarda va orom olganlarida rohatlanadilar, chunki odamda rohatlanishga tabiiy moyillik bor. Bunday rohatlanish tuy ularni xudo taolo ato etgan. Musiqaga b lgan moyillik ham shunday: tabiiy mayl tufayli, musiqadan xabardorlik natijasida rohatlanish paydo b ladi. Aflotun yunonlarda mashhur bo'lgan ommaviy raqslar va surnay navolarini misol qilib k rsatadi. U har bir ayrim holda, g zallik nima-yu, xunuklik, bema'nilik nimaligini tushuntiradi. G zallik - bu turli musiqalar, yaxshi xulq-atvoriga t ri keladigan, masalan, saxiylik va jasurlik kabi yaxshi, ijobiy xislatlar - odamlar erishishiga havas qiladigan narsalardir. Xunuklik - be'manilik esa yomon xislatlariga undaydi. Aflotun, Misr ehromlarida mavjud b lgan kuy va tasvirlarni misol qilib k rsatadi, bu ehromlarda qat'iy qonun rnatilgan b lib, ular ilohiy deb e'lon qilingan.

Aflotun, xursandchilikni xotirjam va sovuqqon qabul qiluvchi katta odamlarga nisbatan smirlar rohatlanishdan olgan quvonchni anchagina kuchliroq his etishlarini ta'kidlaydi.

Chinakam qonun o rnatuvchi yangi qonun qabul ailayotganida uning mamiakatdagi barcha tabaqalar va avlodlarga, barcha viloyatlarning aholisiga baxt-saodat, shod-xurramlik keltirishini hisobga oladi. Qonunda odamlarning barcha xislatlaridan farq qiluvchi xislatlarini ham hisobga oladi va u chiqargan qonunda sozandaning tu ma xislatlari ham hisoabga olinishi kerak. Xalqlarni birma-bir ma lub etishga qaratilgan qonun qabul qiluvchi rahbarlar ma'rifatli sohibi qonunlar qatoriga kirmaydilar. Bilimdon qonun rnatuvchi, masalan, sozandaning tu ma fazilatlarini ham yuzaga chiqartiradi. Demak, qonun turli-tuman fe'l-atvordagi, turli-tuman xislatli odamlar xayrixohlik btlan kutib olishiga arziydigan b lishi zarur. Idrokli va tajribali odamni b ysundiruvchi qonunni joriy etish, olomon va tajribasiz odamlarni olimlarga tenglashtirib b ysundiruvchi qonunni joriy etishdan k ra ma'qulroq va afzalroqdir. Buni katta yoshdagi, tajribali va matonatli odamlar davrasida q shiq aytuvchi xonandaga xshatsa b ladi. (Bu odamlar qonunni t ri tushunuvchilar bilan qiyoslanayotganga xshaydi).

Sohibi qonun ham, uning k rsatmalarini bajaruvchilar ham xalqning juda k p, turli-tuman ishlarini nazorat qilib turishlari zarur, toki hech bir ish ularning nazaridan chetda qolmasin. Agar ular bunga befarq qararasalar, u holda ta'sirlari b lgan barcha sohalardan ularni chetlatish kerak, agar ular biror narsaga uzoq vaqt e'tibor bermagan b lsalar, unda ularning sinchkovligi nom-nishonsiz yo'q b lib ketadi, bu ularga odat b lib qoladi va o'z e'tiborsizliklari natijasida me'yor bilmay qoladilar, ular zlariga ergashib, ta'lim oladigan bolalar va smirlarning ishlaridan bexabar qoladilar. Agai yoshlar maishatga rganib, qonunga zid ravishda dilxushnk qilib va rohatlanib yursalar, sohibi qonunlar ularni tuzatishlari qiyin, ammo rohatlanishlarini qonunga

b y sundirishlari zarur, **balo** atga yetgan yosh yigitlar esa bu shart-sharoitlarga k **nikishlari** va undan **foydalanishlari** kerak.

Sohibi qonunning har bir guruh odamlarga murojaati tushunarli **b** lishi zarur. Buning uchun qonun chiqaruvchi odamlarning idrok etish **imkoniyatlarini** hisobga olishi kerak, toki odamlar uni tushunsinlar. Chunki, **odamlarga** biror narsani tushunish va amaida **q** llash qiyin **b** lishi mumkin. Tushunmovchilik bunday sohibi qonundan voz kechishga turtki va **a** darib tashiashga sabab **bo'lib qolishi** mumkin. Shu munosabat bilan Aflotun, bir bilimdon va **mehrli** tabib shifobaxsh dori tayyorlab, bemor yaxshi **k** radigan ovqatga **q** shib berganini misol qilib **k** rsatadi.

Aflotun, mutlaq **ezgulik bo'lmagan** nisbiy ezgulikni tushuntiradi. **z** s zlarining **t** riligini isbotlash uchun so liq, **chiroylilik**, boylik kabi **k** p avlodlar tomonidan xayrli deb hisoblangan **ezguliklar** eslatilgan qadimiy she'rni keltiradi. U, bularning hammasi e'tiborli insonlar uchun **ezgulik** ekanligini tushuntiradi. Johil va adolatsiz kishilar uchun esa **ezgulik** y **q** va ular baxtga **erisha** olmaydiar. Ular uchun hatto hayot ham bir kulfatdir.

Agarda yaxshilik, **ezgulikka** oid qonun mavhum **b** lsa, sohibi qonunlar va ularning pandlarini yozib boruvchilar va shoirlar ularning **s** zlaridagi **xatolarni** tushuntirish uchun bunga jiddiy e'tibor berishlari kerak **b** ladi. Aflotun, "hamma **ezguliklar** ayni paytda **yoqimli**", "nimaiki chiroyli va **ezgu bo'lsa**, xayrli va **yoqimli**", ammo "**k** p yoqimli narsalar xayrli emas" degan iboralarini tushuntiradi. Ezguligi y **q**, faqat yoqimli narsalar bilan esa aqli kalta odamlar rohatlanadilar. **Ezgulik**, yaxshilik, ulardan hosil **b** ladigan natijani biluvchi odamlar uchun yoqimlidir, bilmaydiganlar uchun esa yoqimsizdir. Ayrim bir oilaning turmush tarzi haqida ham shunday deyish mumkin.

Aflotun aytadiki, bir odamga taalluqli qoida, hamma odamlar uchun shart emas, bir guruh uchun yaratilgan qonunlarga, boshqa guruhdagi odamlarning rioya qilishlari hatn shart emas. U quyidagi misolni keltiradi: **qarilikning**

ususiyatlarini nazarda tutganda, **kekxa** yoshdagi odamlar uchun **raqs** tushish yarashmaydi. Agar bunday odam rinsiz shu **ishni** qilsa, u **k** zga xunuk **k** rinadi va odamlarga xush **elmaydi**. Agar u bari-bir shunday qilsa va uning **zini** bunday tutishi yarashsa nima **b** ladi? (Forobiy bu savolni Aflotunning fikriga qarshi **q** yayotganga **xshaydi**) Aflotun, bir chol o'ziga yarashmasa ham nay **chalib**, raqs tushgani voqeasini misol qiiib keltiradi. Bu bayramda qatnashayotgan odamlar unga **qo'shilib** ynamaydilar, quvonib shod-xurram **b** lmay, beparvo tomosha qiladilar. Agar nay **chalib**, raqs tushishga ehtiyoj **b** lmasa-yu, bu ish qilinsa, u **holda** noxushlik va odobsizlik hisoblanadi. Shunday **qilib**, agar nimaiki qilinsa ham, vaqt va sharoitga **t** ri kelmasa keltirilgan misoliardagi kabi bu chiroyli xatti-harakat hisoblanmaydi.

Shunga **xshash**, agar xatti-harakat zaruratsiz amalga oshirilsa, u noxush va tahsinga sazovor emas, (Buning ustiga) tomosha qilayotgatlarda, **ayniqsa** tajribasiz odamlarda, u jirkanish **tuy** ularini **uy** otadi. Aflotun, agar biror narsadan rohatlanish odamlarga xush yoqmasa, **sha** narsa **ularning** hojati, fitrati (tabiati) va odatiga **t** ri **kelmaydi**, deb tushuntiradi. U jasur odamlar, shuningdek biron-bir **san'at** sohibi **bo'lgan** odamlarga doir misollar keltiradi. Bir **san'at** sohiblari uchun zavqli **b** lgan narsa boshqa san'at sohiblari uchun zavqli **b** lmasligi mumkin.

Shunga **xshash**, **ba'zilarga** **t** ri va **g** zal, adolatli **k** ringan narsa **boshqalarga** yomon **k** rinishi mumkin. S ngra Aflotun, ashyolar **z-** zidan **g** zal va xunuk emas, balki, (boshqa ash'yolarga) nisbatan **g** zal va xunuk **bo'ladi**, deb **q** shimcha qiyadi. Agar bu haqda **san'atkorlardan** **s** ralsa, ular albatta bu fikrni tasdiqlaydilar.

Aflotunning tushuntirishicha, narsaning mohiyati noma'lum **b** lsa, bu narsani aniqlash uchun, uning ayrim qismlarining, **uy** unligini, tegishli jihatini va zaruriyligini tartibga solib **b** lmaydi. Agar kimdir shusiz ham (u narsani) aniqlash mumkin, deb da'vo qilsa, yanglishadi.

Agar biror odam ashyoning mohiyatini **bilsa** ham, **sha** narsaning yaxshi va oliy sifatlarini yoki yomon va bema'ni

xislatlarini bilmasiigi mumkin. Ashyoning ast mohiyatini, uning yaxshi va oliy sifatlarini, yomon va be'mani xislatlarini bilganlaridagina bu ashyo haqida mukammal bilimga ega bo'lishlari mumkin.

Qonunlarni, hamma san'atlar (hunarlar) va fanlarga oid bilimlarni ham shunga xshatish mumkin. Hokim shularga yo yaxshi yoki yomon munosabatda bo'lishi uchun o'sha sohaiarning mohiyatini bilishi zarur. Hokim har sohaning yuqoridagi uch jihatini yaxshi egallashi, ular haqidagi bilimni kamolatga yetkazishi, to'g'ri va haqqoniy boshqaruvi uchun ularni bilishi kerak. Qonunni yaratuvchi, bu uch narsani (ya'ni: mohiyat, sifat va xislat) yaxshi bilib olgan taqdirdagina o'sha qonun eng yaxshi qonun bo'ladi. Agar o'sha uch jihatni ta'rif tushunmasa, u qanday qilib qonunlar yaratishi mumkin? Bu faqat qonunlargagina emas, balki har qanday ilm va san'atga ham taaltuqli. Aflotun she'rlarni misol qilib ularning (umumiy) ichovi, vazni, ohangi haqida gapirib, bularning ijodkorlari hamda bu san'atning hamma turlaridan bahramand bo'lgan odamlarni titga oladi,

Aflotun, qonunlardagi har bir k rsatmadan mohiyatiga qarab foydalanish zarurligini tushuntirish uchun misol sifatida yana raqs va nay chalish haqidagi gapini davom ettiradi. Kimda kim biror narsani talqin qilishda va undan foydalanishda haqiqatga xilof ish qilsa, u odam eng qattiqqo'l, johil va bema'ni odam hisoblanadi, unday odamdan darhol voz kechish kerak.

Ulariga ma'lum bo'lgan musiqaviy san'atlardan ta'rif foydatanishga odatlangan odamlar tahsinga sazovardirlar. Ularning ma'nosini zgartirib, rinsiz va mavridsiz foydalanuvchilar yomonlanishga va qoralanishga loyiqdirlar, chunki bu bilan am-kulfatga sabab bo'ladi. Yunonlarda q shiq san'ati muhim rin tutadi, shuning uchun sohibi qonunlar unga alohida tibor berishlari darkor. Darhaqiqat, q shiq san'ati juda foydali, ayniqsa zining ruhiyatga ta'siri hamda ruhiyatga aloqador bo'lgan qonunlarga ta'siri bilan nihoyatda foydalidir.

Ushbu bobda Aflotun, badan uchun juda zarur bo'lgan jismoniy mashqlar ruh uchun ham shunday zarurdir, chunki badanni pok, so'lim etish ruhni ham pok, so'lim etadi, deydi.

Keyin Aflotun boshqa bir masalani tushuntirishga tadi. Shunday narsalar borki, ulardan bir qonunda foydalanishadi-yu boshqasida uni jirkanch va noj ya deb voz kechishadi. U shu rinda mayx rlik haqidagi misollarni keltiradi. Yunonlarda bir guruh odamlar may ichishgan, boshqalari esa ichishmagan. Ba'zan zarurat yuzasidan may ichishga ehtiyoj bo'lgan, masalan, es-hushini y qotish uchun, ayollarni ta'lim oq tutganda, yoki badan yarasi kuydirilayotganda yoxud badan behol bo'lib qolganida.

UCHINCHI BO'LIM

Aflotun ushbu bo'limni turli qonunlarning vujudga kelishi, yozilishi va yangilanishi faqat uning zamonasigagina taalluqli bir yangilik emasligini tushuntirishdan boshlaydi. Zotan, qadim zamonlarda ham shunday bo'lgan va kelgusida ham shunday bo'ladi. Aflotun, qonunlarning bekor qilinishi va yozilishiga ikki sabab bor, deb hisoblaydi. Birinchisi - ularning amaida qo'llanishi muddatining chizilib ketishi bo'lsa, ikkinchisi - dunyoda hamma xalqlar uchun halokatli ta'rif fon, vabo kasalligi kabi ommaviy falokatlarining ruy berishi oqibatidir.

Aflotun yangi shaharlarning qanday bunyod etilishi, ularda boshqaruv va qonunlarga ehtiyoj qanday ta'rifilishi haqida yozadi.

Misol tariqasida u hamma shaharlarni yakson etgan umumjahon ta'rifonini keltiradi. Ta'rifondan keyin shaharlar (yana) qad k tarib rivojlana boshlaydi, u yerda odamlar ta'rifplanib, xalqlar va shaharlar vujudga keladi. U, awalg shaharlar qanday vayron bo'lganligi va keyinchalik qanday qilit boshqa shaharlar qurilganligi haqida gapiradi. Awaliga bu shaharlardagi odamlarning axloqi tahsinga sazovor bo'lgan, lekin odamzot avlodi k paya borgan sari bu xulq zgara boshlagan. Oldiniga (ya'ni ta'rifondan keyin) ular zrlarini

baxtiqaro sezishib, bir-birlariga xushmuomalada bo'lib, mehr bilan qaraganlar. Odam avlodining k payishi natijasida ular orasida hasadg ylik, jaholat paydo b ldi va ular zaro urusha boshladilar. Bu paytda, t fon tufayli eng zarar k rgan san'atlar (hunarlar) umuman y q b lib ketdi. Asta-sekin, ma'dan qazib olish, daraxtlarni kesish, ustaxonalar, uylar qurish zarur b lgani tufayli hunarlarni qayta tiklay boshladilar. Bu ishlar faqat kitoblardan bahramand b luvchilar uchungina qiyinchilik tug'dirmaydi. Odamlar zlarining asl mohiyatlari (nima uchun yaratilganliklari, maqsadlari, vazifalari nimada ekanligi) haqida fikr yuritib, san'at vositalarini idrok eta boshlaydilar. Avvaliga san'at (hunar) shunchaki, z holicha zarur edi, keyinchalik esa, xuddi, nozik va himoyasiz a'zolari berkitish va issiq, sovuqdan saqlanish uchun yaxshi kiyimlar kerak b lganiday, g za! va chiroyli buyumlarga ehtiyoj tu ildi. Keyincha ular bu buyumlarning eng chiroylilariga alohida e'tibor bera boshlaydilar. Aflotun, odamlar avvaliga, shaharlar, qal'alar va usti berk, pana joylarda vahshiy hayvonlar yoki kuchsiz mavjudotlar singari boshpana qilganlar, deb hikoya qiladi. Keyinroq bir-birlaridan saqlanish uchun istehkomlar qura boshlaganlar. Shunday qilib, asta-sekin ular orasida urushlar chiqaboshlagan.

Aflotun yana urf-odatlar, ularning otalardan farzandlarga qanday tishi haqida ham ma'lumot beradi. Agar bu jarayon birlik-birdamlikni idrok etishiga olib keladigan b lsa, u holda, turli hayot tarzidagi odamlarni, katta, obr li oilalarning tabarruk yoshdagi otalar va farzandlarni faro at keltiradigan birdamlikka birlashtiradigan qonunlar yaratishga majbur etadi. Aflotun elladaliklar shahri va uning bunyod etilishini tasvirlagan Homerga murojaat etadi. Yana Aflotun jaholat va z ravonlikka ruju q ygan bir shahar aholisidan boshqa bir shahar aholisi jabr-sitam chekadigan urush ayriqonuniy b lgani uchun (hech qanday) foyda keltirmasligini tushuntiradi. Misol tariqasida u qadimiy yunonlar alaba qozonib zabt etgan shaharlarni keltiradi va sha shaharlarning ahvoli haqida eslatib tilgan ma'noda mulohaza yuritadi.

Aflotun, bir shaharda k ngli tusagan ishni qilib yuradigan bir h kim yashardi, deb hikoya qiladi. Ushbu shaharda yashaydigan odamlar har jihatdan unga taqlid qilishgani uch n hayotlari borgan sari aynib boradi, natijada shahar inqirozga uchraydi. Bu ikki sabab bilan yuz beradi: biri - o lariga foyda keltirishi mumkin b lgan vazifalarni bajarmagan odamlarning hayot tarzi nopokligidir. Boshqa bir sabab - ularning ustidan boshqa hokimlarning mavjudligidir. Bu hokimiyat balki qonuniy ravishda amalga oshirilgandir, lekin shunday b lgan taqdirda, bir davlatdagi bir necha hokimlar Aflotun eslatib tgan, uning davrida mashhur b lgan shaharlardagi kabi ilohiy qonun qabul qilish uchun birlashgan b lar edilar. Aflotun zi keltirgan misollardan birida tushuntirib tgan kabi, biror xalqqa mansub, tu ma odatlarni inobatga olmaganda, uning fikricha, bir shahar aholisi boshqa bir shahar aholisiga qaraganda z qonunlarini tezroq buzadi.

Aflotun aytadiki, maqto'v ba'zan qonunning barqarorligiga olib keladi va inson, z mohiyati boyicha farovonlik keltirmaydigan narsani ham ma'qullashi mumkin. Farovonlik keitirmaydigan va baxt sari olib bormaydigan qonunni qanday qilib ma'qullash mumkin? Aflotun, bu juda mushkul masala, deydi va ushbu misol orqali tushuntiradi: ajoyib kemani k rib turganlar unga ega b lishni xohlaydilar yoxud farovonlik va beqiyos boyluk xush yoqqani uchun ularni k rgan odamlar hammasiga ega b lishni istab qolishadi. Balki bular haqiqiy farovonlik keltiruvchi narsalar ham emasdir. U yana tushuntirib aytadiki, g daklik paytida bolaga biror narsa yoqishi mumkin, lekin u ulu aygandan s ng avval xush k rgan narsasini xohlamaydi, demak, uni ma'qullamaydi ham. Ushbu (hozir xohlanmagan) narsa esa zining asl mohiyatini zgartirmaydi. So ngra Aflotun, qaysi hollarda xohlangan biror narsa haqiqatan ham yaxshi, foydali, qachon yaxshi emasligini 'isbot qiladi. Biz bilamizki, bolabir narsani xohlaydi, uning otasi esa o'sha narsani xohlamaydi. Ota ushbu xohish bolani tark etishini xudodan iltijo qiladi, chunki ota oqil, bola esa

nodondir. Oqil, idrokli insonlar xohlagan narsa yaxshi farahbaxshdir; lekin nodonlarning xohlaganlarini rad etmoq kerak.

Aflotun yaxshilik, saodat nimaligini tushuntiradi, bu qonun shahodat berishicha, amal qilinishi zarur, afzal k rilishi kerak b lgan oqillikdir va unga hamisha intilib yashash kerak. Qonun chiqaruvchi - sohibi qonun ruh va idrokni rivojlantiruvchi omillarga intilishi va sha omillarni ra batlantirishi zarur. Va agar bu narsalar har safar ishonchli b lsa, u holda qaror ham ishonchli b ladi. Tarbiya oqillikni vujudga keltiradi. Kishining tarbiyasi b lmasa, u bema'nilikni xush k radi. Qonun farovonlik y ldir, shunday ekan, sohibi qonun tarbiyani mustahkamlashga alohida harakat qilishi zarur. Agar tarbiya shaharlarning hokimlari va ularga o xshagan odamlar tabiatlarining uzviy bir qismi b lsa, Aflotunning fikricha, ularni quvatlashdan, ularning sofdilliklari va eng yuksak xislatlar majmuasi b lgan hikmatdan kelgan farovonlikdan ham afzalroq natijaga erishiladi.

Aflotun, shaharda hokimlar va b ysunuvchilar b lgan taqdirdagina u yerda qonunchilikning barkamol b o lishi mumkinligi haqida yozadi. Hokimlar, asl olijanob oqsoqollar singari ulu vor yoshda va hayotiy tajribaga ega b lishlari kerak. B ysunanganlar esa g daklar, yoshlar va johil odamlardan tashqari, qolgan hamma kishilardir. Ishda bunga qancha iik rioya qilinsa, shunchalik t ri b ladi. Agar hokimlar tarbiyasiz b lsalor, Aflotuning fikricha, u holda ularning ishlari ham, fuqarolarning ishlari ham inqirozga yuz tutadi. U misol tariqasida yunon hokimlari haqida gapiradi. Agar ular ilm egasi b lmagani darida qo'l ostidagilarning va zlarining ishlarini barbod etib, shaharlarni halokatga uchratgan b lardilar.

Hokimlarning nodonligi esa xalq uchun eng katta zarardir. Aflotun, hokimning tarbiyasi, boshqaruvining ko'ngildagidek b lishi shahar aholisi uchun juda muhimligini uqtiradi. Bu badanga ovqat, kemaga malloh (dengizchi) kerak b lgan kabi zaruriy narsadir, deydi u.

asal badan qiyinchiliklarga chidamsiz va yaxshi, samarali mi bajarishga qobiliyatsiz b lgan kabi kasal ruh ham vuksak va foydali narsalarning farqiga bormaydi. Va ularni teb ololmaydi. Ruhning kasalligi ilohiy boshqaruv odobini rad etadi. Aflotun, zlarini bilimdon va xushxulq deb bilgan, aslida unday b lmagani hokimlarning z shaxsiyatlariga ortiqcha e'tibor talab etishlarini va ishni barbod qilganliklarini misol qilib keltiradi. U aytadiki, xalq qonun chiqaruvchiga ergashishi uchun qonunning qat'iyligi - olihimmat b lishi, uning (qonunning) kamchiligi - yengilroq b lishi uchun, sohibi qonun boshqaruv sohasida ulkan ishlarni amalga oshirmo i kerak, aks holda ishning mushkilotlari chuqurlashib ketadi. Uning tushuntirishicha, ishni barbod qilgan hokimlar k p b lgan va sohibi qonunni maqsadi aynan hokimlarga qaratilgan b lishi, belgilangan maqsadi ch zilib ketmasligi, uning qonuni abadiy b lib qolmasligi zarur. Agar sohibi qonun maxsus va mustaqil qonunga ega b lmasa, u holda uning ishi xayrixohlik bilan qabul qilinmaydi.

U yana, sohibi qonun uchun eng foydali va tahsinga loyiq narsa qonunni ixtiyoriy zarurat usulida amalga oshirilishi, shuningdek, hasad xizmatkorlar tabiatiga mos b lgan uchun, hokim hasaddan holi b lishi kerak, deb tushuntiradi. Agar qonunchilik erkinlik bilan ixtiyoriy amalga oshirilsa, u holda b ysunish va itoat ham fuqaro tomonidan xayrixohlik va quvonch bilan qabul qilinib, uzoq muddat davom etadi. Bu oyalar va ularning aksini u, forslar, Eron hokimlarining hayoti va odatlaridan keltirilgan misollar bilan t ldiradi.

Aflotun, mehr-shafqatlilik va axloqlilik tushunchalari haqida gapirib, sohibi qonun inson tabiatidagi bu xislatlarni alohida inobatga olishi zarurligini va shu xislatlarning ta'sir kuchiga qarab ish yuritishi joizligini eslatib tadi, toki qonun chiqaruvchi qonunni qullarcha itoatkorlikni talab qilish yo'li bilan emas, balki erkin ravishda qabul qildira olsun. Aflotun o'z hikoyalarida eslatib tgan forslar misolida, hokimiyatning hokimdan liga tishi misolida va dengizdagi urushdan qanday o'ljalor olingani misolida, qullarcha itoatkorlikning illat ekanugini k rsatadi. Bu yerda, bir shahardagi dushman

qanday qilib d st b lib qolgani haqidagi voqeani eslatib tish rinlidir. Qonun chiqaruvchi, qo'l ostidagilarning d stlik tuy ulari mavjudligini kuzatgan holda, qonunning kamchilik va illatlardan xoli b iishini ta'minlashi uchun joriy etgan qonunlarini chuqur ishonch va bilim bilan takomillashtirishi zarur. Aflotun, qonunlarning erkin itoat etish y li bilan qabul qilinishi va undan keladigan foyda hamda qonunlarga qullarcha itoat va majbur etish y li bilan qabul qilinishi va undan keladigan zarar masalalarini tushuntiradi. Aflotun xudoj ylikda pay ambarona karomatning ahamiyati haqida eslatib tadi. Agar shahar z qonunchiligida haqiqiy muhabbat, yuksak axloq, barkamol aqlga ega b lmasa, uning qismati halokat va parokandalik b ladi, agarda bu uch (g zal nuqtalar) b lsa, oqibatda u farovonlik va baxtga yetishadi. Buni Aflotun butun shaharga ham, bir uyga ham bitta odamga ham barobar taalluqli deydi.

T RTINCHI B LIM

Aflotun, z mavqei va odamlarjamoasi borligi uchungina shahar deb ataluvchi shahar, haqiqiy shahar emasligini, haqiqiy shahar aholisi adolatli qonunlarga va boshqaruv qoidalariga rioya qilishlariga, xudo yorlaqagan rahbarga ega b lishiga va odamlarning tahsinga loyiq odatlari va axloqi r yobga chiqishiga shart-sharoit yaratilgan, joylashgan yeri, tabiiy sharoiti qulay, ya'ni unga aholi uchun oziq-ovqat va boshqa zarur narsalarni olib kelish mumkin b lgan shahardir, deb tushuntiradi.

Aflotun, agar biror odamning odati va tabiati (adolatli) Qonunga mos, g zal va talabga javob beradigan b lmasa, u doimo pastkash, jirkanch b llib, har gal qonunni buzganida jinoyatchi sifatida qoralanadi, degan oyani ham eslatib tadi. Misol tariqasida u, dengizda suzish va shunga xshash sarmoya keltiradigan ishlarga hamda turli san'atlar (hunarlar) bilan shu ullanishga zlarini majbur etgan, z ruhlarini tarbiyalab keyin esa mashqni t xtatib q ygan jasur odamlar haqida hikoya qiladi. Aflotun, zlarining mashhur shoirlari

Homerning, zini- zi mensimay q ygan arslonning oxiri iasurligini y qotib, ohulardan ham q rradigan bo*lib qolganligi haqidagi she'rini keltiradi. Aflotun mamlakatdagi tuzurning g zal va yaxshi b iishini qonun chiqaruvchining bilimdonligi hamda zga tuzumlardagi farovonlik va boshqa iibiy jihatlardan xabardorligi bilan bo liq, deb hisoblaydi. Yana sohibi qonun mamlakat aholisini boshqaruv silsilasidagi qonunlarga rioya qilishlarini va b ysunishlarini ta'minlay olsagina a'Io darajadagi davlat tuzumi bo'lishi mumkin, deydi. Aflotun hokimiyat masalasiga ham e'tibor beradi; ehtimol, mamlakat aholisi xushxulqqa ega b lmagani taqdirda hokimiyatga ehtiyoj tu ilar. Agar hukmdor, zamrat yuzasidan va shahar aholisi uchun emas, balki z odatiga k ra hokimiyatga ega bo'lsa, bunday hokimiyat qoralanadi. Ammo, shaharni itoatda saqlash uchun boshqaruvchiga ehtiyoj b iishi ham mumkin. U shaharni itoat qildiradi, qonunlarni joriy qiladi va bu qonunlar qanchalik ilohiy, adolatli b lsa, shunchalik tahsinga sazovor va qoniqarli hisoblanadi. Agar hokimiyat masalasi haqida mulohaza qilinadigan bo'lsa, bu jihatdan hokimiyat ixtiyoriy qabul qilinganda k proq ma'qul va har tomonlama qulay hisoblanadi, chunki hokim z hukmini aholiga tavsiya qilish bilan ularga qisqa muddatda zlarini tuzatib olishga imkoniyat yaratib beradi. Agarda, hokim shahar ahliga z hokimiyatini tavsiya qila olmasa, ishlar mushkullashadi, hokimning foyda keltirishga imkoniyati b lmay qoladi va uning xayrli ishlarni amalga oshirish muddati ch zilib ketadi. Aflotun, qullar va johil odamlar ustidan hukmronlik va ularni hokimiyatga b ysundirish haqiqatan t ri ish ekanligini, shu bilan birga erkin va mehr-shafqatlilikni b ysundirish ta bema'nilik ekaniigini tushuntiradi.

Aflotun shahar aholisi qanchalik mehr-shafqatli b lsa, ularni boshqaruv shunchalik yuqori darajada ilohiy b ladi, deb hisoblaydi. Agar ularning hokimi noloyiq bo'lsa, u holda, toki u ilohiv avlodga mansub shahar hokimi b lish darajasiga yuksalmaguncha, aholining ozgina qismidan tashqari, boshqa o z hukmi ostidagilar bilan til topisha olmaydi. S ngra u

aytadiki, boshqaruv turlarining soni qonunchilikning soniga mutanosibdur, chunki hokimiyat qonunlarga b ysunadi, ulardan hosil b ladi va ularga asoslanadi. Boshqaruv ham qonunlarning soniga va mavqeiga bo liq. Yaxshi boshqaruv, yaxshi qonunlarga bo liq, yomon boshqaruv -- yomon qonunlarga, yetuk boshqaruv - yetuk qonunlarga bo liq.

Aflotun aytadiki, zining kamolati yoxud davlati bilan yoki shuhrati bilan hamda tahsinga sazovor b lmaydigan va dilxush hisoblanmaydigan biror xususiyati bilan kekkayib yuruvchi hokimlar takabbur hokimlardir, aslida hokim, fuqarolarning pokdornonligiga e'tibor berishi, hamda o'z shaxsiyati va k ngilxushligi bilangina shu ullanuvchi ba'zi behayolarga xudo nomidan shafqatsiz munosabatda b lishi, g zal va dilxush taassurot qoldirmaydiganlarga muruwat k rsatmasligi zarur. Aflotun, hokimning nimalarga e'tibor berishi haqida yozadi. Bu awalo -moddiy huzur, s ngra ruhiy, keyin ulardan tashqari b lgan barcha narsalar, o'z navbati bilan. Aflotun, k p gapirish bilan qiziqib ketib misollar keltiradi, chunki ularni foydali hisoblaydi va nihoyat,

illar va otalar haqida gapiradi. Ular qanday b lishlari kerak, qonunlarni qanday bajarishadi, hayot yo'li qanday boshlanadi, umrlari oxirida ular nimalarga erishishlari haqida fikr yuritadi. S ngra, ushbu mehr-shafqat y lining qiyin va yengil tomonlarini tushuntirib beradi. Shu munosabat bilan u mashhur she'rlardan misollar keltiradi.

Aflotunning fikricha, agar shoir, bahslashuvchi yoki mutakallim (notiq) bir-biriga zid fikrlar aytsalar, u holda sohibi qonun faqat foyda keltiruvchi jihatlarni himoya qilishi zarur. U, lgan odamlarni k mish marosimi, kafan bilan rash haqida shoirlarning mulohazalaridan misollar keltirib, bu haqda sohibi qonunning fikri qanday b lishi zarurligi va azasi tutilayotgan odamlarning o'zlari (vasiyat qilib) nima deganlarini inobatga olish kerakiigi t risida yozadi. Aflotun, odamlarga qonunni manzur etish uchun qanday choralar k rish kerakligini tushuntiradi va misol tariqasida bolalar bilan mutoyim muomalada b luvchi shifokor haqida

zlaydi, s ng hamma tabiblar z yumushlariga k ra bir-birlariga xshashliklarini eslatadi. Xuddi shunga xshash, odamlarni t ri y ldan yetaklab borishda va amaldagi onunlarni hurmat qilish hamda boshqalar uchun saqlab aolishga majbur qilishda sohibi qonunlarga hokimlar taqlid qiladilar. Aflotunning fikricha, shahar aholisining sonini tartibga solishning asosi - nikoh va tu ilish haqidagi qonun bo'lishi zarur. U o'liy darajada tartibli va yaxshi ishlangan b lishi kerak. Aflotun ba'zi chalkashliklar haqida va sha zamonlardagi qonunlarda jarima hamda jazo kabi choralar b lganligini eslatib tadi.

Aflotun, qonunlarni yaratishdan avval muvaffaqiyatli kelishuvlar, majburiyatlar va tabiiy holat kabi tayyorgarlik choralari k rilmagan b lsa, qonunlar insonlar yuragiga hech jo b lmaydi, deb tushuntiradi. Kelishmovchilik insonlar orasidagi munosabatlarnt buzuvchi bir omildir. Shunday bo'lganda odamlar birlashtiruvchi va fikrlarini jamlaydigan qonunga murojaat etishga ehtiyoj sezadi. Uzoq davom etuvchi axloq inqirozi va xalqqa mansub zerikish kabi holatlar yuz berganida aholi bahslar, nutq va tushuntirishlar orqali qonunga b ysunishga chaqiriladi. Agar bu uch holat tayyorlangan bo'lsa, ular odamlarning qonunlarni ixtiyoriy qabul etishlariga shart-sharoit yaratadi. Odamlar qonunlarga murojaat etishga majburlar, shuning uchun ham ular murosaga kelganlarida qonunlarni mamnuniyat bilan kutib oladilar. Ammo bu yerda bu uch holatdan tashqari boshqa bir holat k zda tutilmoqda. Bu yerda sohibi qonunlar va hokimlar takomillashtirishlari zarur bo'lgan xom yo'l-yo'riqlar haqida gap boradi. Yaxshi xulq-atvorli b lishga ahd qilgan yoshlar va nodonlar toki qonunni osonlik bilan qabul qilishlari va unga b ysunishlari uchun faollik k rsatishga qodir b lmagunlaricha sha xom yo'l-yo'riqlarga ergashadilar, chunki johil odamlar oson quloq soladilar. Aflotun yana, shahar aholisining ruhlari, badanlari, oqatlari va tutgan rinlari qanday farmonlarga muhtoj ekanligi haqida ham tushuntirish beradi.

Aflotun, ruh eng ezgu olam b lgani uchun inson awalo zining ruhini kamol toptirishi zarurligi haqida gapiradi... Ruhni e'zozlash - uning ehtirosini qondirishdan iborat emas, chunki, agar shunday b lsa, (ya'ni faqat ehtirosni qondirish b lsa) bolalar va johil odamlarda paydo b luvchi z ruhiy ehtiroslarini qondirish istagi, ruhni e'zozlashga intilishday tuyulardi. Ular nimani yaxshi va lazzatli deb bilsalar, ruhlari ham sha narsalami xohlardi, vaholanki, bu ehtirosni qondirish kishiga ulkan zarar keltiradi. Aslida esa ruhning qadr-qimmatini uning poktanishidan va ilohiy qonunlarda maqtoqli hisoblangan istaklarini qondirishdan iborat b lishi kerak. Agar muayyan istaklar qonunda qoralansa, ruh ulardan ruhofaza qilinsa, e'zozlansa sha istaklar tez orada zararli b lib qoladilar. Ruh b lmasa badan ham bo'lmas edi, degan tushunchaga suyanib, ruh badandan afzalroq, deb yilgan odam xato qiladi. Aflotun bu muammoni qiziq bir y sinda tushuntiradi. S ngra u inson bajaradigan k p ishlarda, masalan, boylik t plash va hakazo ishlarda, ruhni e'zozlash zarurligi haqida gapiradi, sha ishlarda ruhni qanday e'zozlash kerakligini k rsatadi. Keyin Aflotun ruhni e'zozlashning qanday xillari borligi va qonun chiqaruvchi rahbar ruhni e'zozlashga e'tibor berishi zarurligini ta'kidlaydi.

Aflotun ruh e'zozlangandan keyin badanning e'zozlanishini tushuntiradi. Olijanob badan z g zalligi, kuchi, zaifligi, so lomligi yoki semizligi uchun olijanob emas, balki qonunlarga mos hayot tarzi b yicha ma'qul k rilgan odatlarga rioya qilgani uchun olijanobdir, Inson tabiatini tarbiyalashga b lgan zarurat, badanni e'zozlashni taqazo qiladi. Bu fikrni Aflotun foydali misollar vositasida keng tushuntiradi. Bolalar hali r b lsalar, ularning badanini e'zozlashga qaratilgan qonunlar, rta yosh va qari odamlarning badanlarini e'zozlashga qaratilgan qonunlarga xshamaydi, deydi u. Aflotun, ruhni e'zozlashga qaratilgan qonunlar chet elliklar, shahar aholisi va qarindosh-urular uchun bir xil, ularni badanlariga taalluqli qonunlar esa chet elliklarga boshqa, shahar ahliga boshqa b lishi kerak, deb

tushuntiradi. Tarbiya ishida chet ellik va qarindosh-urug' qilgan jinoyatlar uchun fbir xil) jazo b lishi kerak, chunki bu jinoyatlar qonunlarni bir xilda oyoq osti qiladi.

Aflotun axloqiy fazilatlarini qanday zlashtirish mumkinligini tushuntiradi. Bunday yaxshi odatlar vaqtincha o'zlashgan b ladi, chunki jamiyatlar va barcha odamiarda odatlar uzoq muddat zlashtiriladi. Adolatli, pok, jasur b lishga odat qilish, shu bilan birga yomon qiliqlardan qutilish uchun ham ma'lum muddat tishi kerak. Bu vaqt davomida inson o zining yomon qiliqlaridan voz kecha oladi. Agar odamda tu ma, kuchli urur tuy usi bo'lmasa, u holda o sha odam z ruhini mashq ila tarbiyalashi zarur, chunki o zi sevgan insonning k p illatlarini sezmaslik odamning tu ma xislatidir. Zero shunday ekan, shahvoniy xohishlarga erk bermaslik uchun albatta kuchli urur b lishi kerak. Insonni halokatga olib boradigan narsalarni ruhiga ravo k rmaslik uchun bunday hollarda azabdan ham ijobiy foydalana bilish va ruhni doimo zidan k ngli t lmaslikka rnatish kerak.

Aflotun aytadiki, tarbiyali odamlar o'z ruhlarini doimo quvonish, ortiqcha kulish, qattiq xafa b lish, ortiqcha qay urish kabi holatlarda m tadillik doirasidan chiqmaslikka majbur qila olishlari kerak. Aflotunning aytishicha, odamlar ma'naviy fazilatlariga erishishni istab, iltijo qilib, ularni zlashtirishga e'tibor berishlari kerak, toki axloq qonuniy, maqtovlarga sazovor va ilohiy bo'lib qolsin.

Agar inson ilohiy ezguliklarga erishishni umid qilsa, uning hayoti quvonchli, turmush tarzi esa, juda g zal b ladi. G zal hayot tarzi esa xalq nazarida ham, xudo nazarida ham yuksak b ladi. Buni k ra bilish va yaxshilab ylab k rish kerak. Aflotun bu fikrni mufassal ifodalaydi, manzur sanalgan hayot tarzi qanday b lishi kerakligini, har bir ayrim holatda bu hayot tarzi axloq va qonunga muvofiqmi yoki muvofiq emasligini k rsatadi; ulardan ba'zilarini misol tariqasida eslatib tashadi. Bu misollarda u oqillik haqida eslatib, mashaqqatdan rohatni afzal k rish bema'ni hayot tarzi ekanligini, rohatdan mashaqqatni afzal k rish ma'qul hayot tarzi ekanligini tushuntiradi. Yana u so liq, jasurlik, bilim va hakazolar haqida

Aflotun, qonunlarni joriy qilish uchun davlat boshqaruvida tayyorgarlik k rilgan taqdirdagina shahar tartiboti mukammal b lishi mumkinligini eslatadi. Bu tayyorgariik ishlari qonunning ustuvor va nufuzli b lishini ta'minlaydi. Shu munosabat bilan u, kashtaning guli va chokini misol keltiradi. U ikki xil davlat boshqaruvi mavjud ekanligi haqida gapiradi. Bir xilida odamlar ustidan hokimlar turadilar, boshqasida qonunlar hokimlarga ham taalluqli...

Aflotun, boshqa bir foydali oya - hokimiyat haqida eslatib tadi. Ilohiy qonunni idrok etishga tayyorgarlik k rish va quyidagi yana ikki oyani amalga oshirish uchun hokimiyatga ehtiyoj paydo b ladi. Bu oyalardan biri - sa'y-harakati, hunarlari va maqsadlari (adolatli) hokimlarga qarshi b lgan yovuz niyatli odamlardan shaharni tozalashdir. Boshqa bir oya - pand-nasihat y li bilan faravonlikka intilish va odamlarning ilohiy qonunni osonlikcha va quvonch bilan qabul qilishlarini ta'minlashdir. Aflotun misollar keltirib, ushbu fikrlarni qisqacha ifodalaydi...

Aflotunning fikricha, shahar tartibotida eng asosiy narsa mulk, noz-ne'matlarni t ri taqsimlashdir. Shunga e'tibor qilish kerakki, k pchiiik odamlarning ishi j nlashib, bachkanalashib ketmasin, zarur narsalarning ozayib ketishi odamlarni faqir ahvolga solib q ymasin. Avvalo, ycr va joylarning miqdori, keyin ularning egalari va tutgan rinlari, s ngra nihoyatda zarur narsalar b lgan oziq-ovqat, ekiladigan yerlar, saroy va shaxsiy uylarning miqdori hisobga olinishi kerak. Aflotun taqsimot ishini juda qiyin, lekin zarur ish ekanligini eslatadi. Rahbar z qonunlarini asoslab aks ettirishi lozim. Aflotun z zamonasida ma'lum b lgan misollarni keltirib, sohibi qonunlar shahar aholisiga yer b lib berayotganlarida qonun loyihalarining joriy qilinmoqchi b lgan b Hmlarini xalqdan yashirmasiiklari kerakligini aytadi.

Bolalar va smirlar hamda johil odamlar masalasiga Aflotun yana bir bor qaytib, ularni qanday boshqarish kerakligini k rsatadi. S ngra u, qonunlarni va boshqaruvni hurmat qilish hamda ularga jiddiy ehtirom bilan qarash

zarurligi haqida gapiradi. Aflotun, mulkni befoyda jamg'arishdan farqli ravishda mulk egasi b lish yomon odat emasligini, chunki mulk halollik bilan t planadigan bo'lsa, qashshoqlikda yashashga qaraganda badavlatlik afzal ekanligini t shuntiradi. Agar mol-mulk nafsoniyat uchun t planadigan bo'lsa, unda odam bir kun uyatga qo'jadi. Shunday qilib, manfaatdan zini tiyish, qanday qilib b lsa ham nopok yo'l bilan erishilgan manfaatdan yaxshiroq, deydi u. Bu bobda Aflotun mol-mulk orttirishning yo'llari haqida batafsil gapiradi va yunonlarga ma'lum b lgan usuliarning qaysi biri halol, qaysilari haromligi haqida misollar keltiradi. Bu fikrlar sayohat va tijoratga ham taalluqli. Aflotunning fikricha bu halol ishlarning majmuasi: avlodga zarar keltirmaydigan mol-mulk orttirish va ruh hamda badanning e'zozlanishi tufayli tahsinga sazovor ish hisoblanmish qonunlar muqaddimasi b lgan tarbiyadir. Boshqalarga zarar keltiradigan narsalar esa yomonlanadi. Zararkunandalikdan voz kechish, zarar-kunandaiikka intilishdan afzaldir, chunki tarbiya va qonunlarning maqsadlari — odamlarni yomon ishlardan tiyishdir. Qonun chiqaruvchining faqirlarga va boylarga bir xil e'tibor berishi shartligi, ularning ruhlarini tuzatuvchi va yaxshilovchi qonunlar yaratishi zarurligi haqida u k p gapiradi.

Rahbar yana o irlik o'lchovi, don-dun va shakarga xshash narsalar lchovlari haqida ham hech kimga zarar keltirmaydigan savdo haqida qonunlar chiqirishi kerak. Shu bilan birga qonun chiqaruvchi, qonunlarda hamma badavlat va faqir kishilarning ahvolini aks ettirishi zarur, toki qonunlarni buzuvchi va zining nuqsonlarini oxirigacha tuzatmay razilliklarni yangilovchi odamlar toifasi nazardan tushib qolmasin...

OLTINCHI B LIM

R. bobda Aflotun, fozillar shahrida hokimlar va hokimiyat durust tahiyy tartibga keltirilgan b lishini, bunday tartib bo'lmagan shahar yaxshi hisoblanmasligini tushuntiradi.

Hokimlar rtasida tabiiy tartibni rnata olmagan qonun chiqaruvchi ko'p tmay masxara b ladi va nihoyat uning ishlari tushunarsiz b lib, chiqargan qonuni hamda u bilan birga shaharning o'zi ham inqirozga yuz tutishi mumkin.

Aflotun, agar shahar aholisi ma'rifatsiz, tajribasiz odamlar va bolalardan iborat b lsa, u holda ular sohibi qonun rnatgan tartib va boshqaruv usulini yaxshi qabul qilmaydilar, deb hisoblaydi. U, qonunning tartib-qoidalarini qabul qilishning shart-sharoitlari haqida gapirib, shahar ikki holda: yo u qadimiy b lgan uchun yoki yangi b lganidan aholi bilan gavjum b lmasligini k rsatib tadi. Agar shahar qadimiy b lsa, u holda qonun chiqaruvchi rahbarning ishi osonlashadi, chunki bu shaharda aholi axloqi va ahvoriga ta'sir tkazuvchi hamda keyingi qonunlarga muqaddima b ladigan avvalgi qonunlar kuchini y qotmagan b ladi, agarda shahar yangi b lsa, u holda sohibi qonunning ishi ancha qiyinlashadi, chunki u, odamlar orasidan qonunlarni qabul qilishga tabiatan tayyor b lgan kishilarni tanlab olishi kerak b ladi, shunda sohibi qonun ular bilan hamkorlikda ishlay oladi, k ngillarida qonunga hurmat uy ota oladi va ularni yordamga jalb eta oladi.

Agarda, ushbu shahar qonunlari bilan boshqa shahar fuqarosi tanishib, shu shahar aholisiga vatandosh b lganlari uchun ularga ergashsalar, u holda bu shaharga mansub qonunlar boshqa shaharlarga ham taalluqli b ladi. Qonunlarni joriy etish uchun hayot tajribasiga ega va xush xulqli odamlarni jalb etish kerak, ammo aslo bu ishga go'l va johil odamlarni y latmaslik darkor. Agarda sohibi qonun tasodifan bundaylarga r bary b lib qolsa, ularni tartibga solish uchun nimanidir ularning tabiatiga mos ravishda zgartirib tartibga solishi va qonunlarini tan oldirib, sha qonunlarga b ysunib yashay olishlariga ishonтира olishi kerak. Biz awal eslatib tgan bu fikrni Aflotun ham Krit va boshqa shaharlarning aholisi haqidagi misollarda ta'kidlab tadi.

Aflotun, yangi qurilayotgan shahar qanday ahvolda b lishi, unda odamlar qanday joylashishi, hayot kechirish uchun zarur mahsulotlar qanday taqsimlanishi, aholi nimaga

muhtoj b lishi mumkinligi, yoshlariga qarab vazifalar qanday b lishi haqida gapiradi.

Oqsoqollar amalga oshiradigan va takomillashtiradigan ishlar yoshlar uchun t ri kelmaydi. Faylasufbuni ishonchti ravishda isbotlaydi.

Aflotun, odamlar orasida tartib o'rnatilgandan s ng urush b lib qolish ehtimolini hisobga olib, harbiy q mondonlarni va boshqa rahbarlarni tayinlash kerak, deb ta'kidlaydi. Keyin u tartibot o'rtasiga taalluqli boshqa bir fikrni eslatadi. Ehtimol, butunlay t ri tartibni darhol rnatib b lmas, deydi u. Agar ba'zi noshud va ishni uncha yaxshi bilmaydigan hokimlar (ishdan) chetlatilganda, ulardan faolroq va ustaroq boshqa biri topilsa, u holda ikkinchisi faqat oqk ngillik va haqg ylik bilan oliy maqsadga yetish uchun tartib o'rnatadi.

Aflotun, kengashlar tkazilayotganda vazirlar, savdogarlar va mansabdorlarning bajarayotgan ishlariga, ularning zaro munosabatlariga — ahil yoki noahil ekanliklariga katta e'tibor berish zarurligini va shu bilan birga sohibi qonunlar va shahar aholisi tomonidan ularning fazilatlarini e'tirof qilib ra batlantirish kerakligini ta'kidlaydi. Aflotun rahbarlar uchun zarur bo'lgan turli fazilatlarini tushuntiradi. Eng birinchi fazilat - oqk ngillik, ikkinchisi - mehr-shafqat, uchinchisi - kelajagi porloq bo'lishi, t rtinchisi - obro'-e'tibor qozonganligi deydi u. Y lboshchilarga kelsak, ularning barcha fazilatlarini foydali bo'lib, moddiy ne'matlarga taalluqli, ularning rrtasidagi tartib, boyliklari miqdori asosida b lishi zarur. Bu tartiblarning hammasiga rioya qilish kerak. Aflotun z fazilatini qabohatga almashtirgan, tanbal va jar odamlarga qarshi hokimlar kurashsaiargina ma'qul tartib b lishi mumkinligini tushuntiradi. Agar ularning faziiat va qabohatlarini huquqshunos hisobga olib tartibga keltirmasa, qonun buzilishi mumkin.

Aflotun shaharda tartib rnatish b yicha qiziq bir oyani esla tih tadi. Bu - d stlikni paydo qiluvchi tenglikka taalluqli bo'lib, ularning ikkalasi ham tartib rnatishda katta ta'sir kuchiga ega. Qullar va badar a qilingan odamlar bilan erkin bo'lib tu ilgan va fazilatli odamlar teng darajada fozil

b ladilar, deb tushunish xatodir. Tenglik ularning har biriga ato etilgan, zi munosib b lgan mavqedir. Bu tenglikdan muhabbat va d stlik tu iladi...

U, xarajat qilishda xotamtoylik va ziqnalik haqida so'zyuritadi. Agar yashash uchun beriladigan mabla odamlarning xarajatiga t ri kelmasa, turli nomaqbulchiiklar ro'y beradi. Bu -boshqarilishi eng qiyin bo'lgan ishdir. Kimda-kim o'z ixtiyorida b lgan mulkni foyda chiqarish uchun muomalaga q shmay, zi uchun jam arsa, juda katta zarar keltiradi. Hokimlar bunday odamlarni nazorat qilishlari (mulkni ishlatmay jamg'arishlarini) man etishlari va boylikni sovrishlariga yo'l q ymaslikJari kerak. Aflotun bu fikrni batafsil izohlaydi va z mabla larini ortiqcha sarfiyadiganlarning illatlari haqidagi masalani tushuntiradi, chunki xuddi sha odamlarning sarf va mabla lari shaharga o'yoat katta kulfat va zarar keltiradi.

Aflotun q riqlovchilar va soqchilar haqida eslatadi. Ular ikki xil b ladilar, deb ta'kidlaydi. Birinchisi shahar q riqtaydiganlar. Ulargatungi soqchilar va muntazam q shin askarlari kiradi. Boshqasi esa, qonunlar va saltanatni q riqlovchilardir. Bular hukmdorlar, voizlar, rahbarlar va mansabdorlardir. Aflotun bunday davlat tuzilishini dengizda suzib borayotgan kemaga xshatadi. U yana choparlik aloqalarining, davlat ishlarida hushyorlikning foydalari, tanballikdan voz kechish va q riqchilar saqlashning foydalari haqida eslatadi.

Aflotunning fikricha, mansabdorlarni t ri tayinlash ulkan foyda keltiradi. Shu bilan birga u xalq ichida yurib, gap teradigan josuslar va ay oqchilar xususida ham t xtalib o'tadi. S ngra u erkaklarning mohiyatiga t xtaladi. Bu masalani tahlil qilish foydadan xoli emas. Chunki bu masala qonun chiqaruvchi va hokimlarning ishlariga yaqin ishlarni amalga oshirish uchun erkaklarni tanlash muammosiga taalluqlidir. Aflotun yetarli miqdorda b lishi kerak b lgan tabiiy idoralari t risida batatsil gapiradi. Yuzlik, yuzlikka nlik, o'nlikka birlik, birlikka z rni, holati va vaziyati jihatidan to'g'ri kelishi zarur. U yana dastyorlik masalasiga t xtalib, shahar

ahol: uchun eng muhim narsalardan biri dastyorlarga ehtiyoj ekanligini tushuntiradi. Dastyorlik ikki xil bo'ladi. Birinchi xiliga erkak va ayol qullar kiradi. Ikkinchisiga - tinchlik davrida va urush paytlarida ham shahar ahli muhtoj b ladigan hayvonlar kiritiladi. Shahami idora etishda va qonunlar tuzishda qonun chiqaruvchilar va hokimlar buni hisobga olishlari kerak.

Aflotun suv masalasiga ham e'tibor beradi, chunki shahar aholisi uchun suv manba'larini tartibga solmay turib hayot kechirish mumkin emas.

Qonun chiqaruvchilar va hokimlar suv muammosiga, daryolarning zaniga katta e'tibor berishlari zarur. Bir yerda suv ko'p b lib, bировlar suv bilan ta'minlanib, boshqalar suvga muhtoj b lmasliklari uchun bu muammoga adolat bilan yondashmoq kerak. U, ekinzorlarni su orish va kerak b lsa, muhtojlar uchun jamoat quduqlarini qazish b yicha q shimcha tadbirlar amalga oshirish zarurligini ta'kidlaydi. Bu shaharlarda hayot kechirishning eng muhim omilidir. Aflotun, qonun chiqaruvchilar va hokimlar suv inshootlariga alohida e'tibor bilan qarashlari zarurligini k p marta ta'kidlaydi. S ngra u, boshqa bir fikr - odamlar dasturiiamal deb bilishlari kerak b lgan, shahar uchun zarur narsalar - zakot, xiroj, juzya kabi soliqlarni solish tartiblari haqidagi fikr t risida gapiradi. Soliqlar har xil b ladi va ular qonun chiqaruvchi bosh qotirishi kerak b lgan narsalar qatoriga kiradi.

Qonun chiqaruvchining hayot tarzi shahar aholisining hayot tarzi va ularning qonunlariga zid b lmasligi kerak.

Aflotun jinoyatlar va jazolar haqida gapirar ekan, jmoyatlar ikki xil bo'ladi, deydi. Ulardan birinchisi qonunga o'vsunmaslik, boshqasi esa qonun ma'qul k rmagan ishlarni q...shdir. Agar jinoyat fuqaro tomonidan qilingan b lsa, u holda hokim qonun tomonidan k zda tutilganjazoni q ilaydi. Eit g katta jinoyat - rahbar shaxs tomonidan qilingan jinoyatdir. Bunday holatda boshqa hokimlar uni tarbiyalash va unga ta'sir tkazish choralarini k rishlari kerak. Agar boshqa e'tibor berilmasa, bunday jinoyatlar shahar illatlarin. i k payishiga va shaharning inqiroziga sabab b ladi.

Aflotun, yuqorida aytib tilgan, ammo oldingidav umuman farovonlikni emas, balki shaxsan ziga farovonlik tilaydigan shahar aholisining hayot kechirishlari uchun zarur bo'lgan mabla lar t risida eslatib tadi,

Aflotun, musiqa san'atlariga aloqador b lgan hokimlar va mansabdorlar qanday ishlar qilishlari kerakligini eslatib tadi, chunki bu san'atlar faqat kerak b lib qolgandagina emas, balki hamma vaqt ham zarurdir. Uning fikricha bu san'atlar ikki xil bo'ladi: ba'zilar kurash va harbiy ishlarga undaydi, boshqalari esa osoyishta hayot va quvonchga da'vat etadi. Qonun chiqaruvchi va hokimlar bu sa'antlarni tartibga solib, qonunlar vositasida odamlarni san'atlar (hunarlar) bilan shu ullanishga ra batlantirishlari kerak.

YETTINCHI B LIM

Aflotun bu b limni, sohibi qonunlar o'z asrining va kelgusi asrlarning odamlari murojaat etadigan ta'limot joriy etishlari zarurligi haqidagi masalani tushuntirish bilan boshlaydi. Bu eng muhim ish ekanligini eslatib tadi. TaMimotlar bosqichma-bosqich va davlat ishlaridagi boshqa tadbirlar bilan birga amalga oshiriladigan asosiy ish bo'lishi zarur. Bu ta'limot avvalan shu davrda urf b lgan odatlarni soxtalashtirish bilan mash ul odamlarga nisbatan q llanishi kerak.

Bu soxtalashtirishlar qonunni yaxshi bilmaydigan odamlar va bolalarda muayyan bir illatlarni paydo qilishi mumkin. Agar ta'limot va qonunlarga rgatish ishlari bosqichma-bosqich va izchil olib borilsa, u holda ular a'lo natija beradi.

Aflotun bu ta'limotlarni tahlil qiluvchi va k rib chiquvchilarga yozilmagan urf-odatlar xalaqit bermasligi kerak, deb eslatadi. U misol tariqasida qadimgi sohibi qonunlarning bu odatlarini rganib chiqqan va ha zi ahamiyatsiz s zlarining k p ma'nolarga ega ekanligini aniqlagan shoirlarning s zlarini keltiradi. U, qisqa yoki batafsil bayon qilinadigan nutqlardan iborat bir necha xil nutqlar mavjudligini va ulardan qaysi biri afzalroq ekanligini aniqlash

zarurligini eslatadi. U yana pand-nasihatlar t risida gapirib o'tadi. shahar aholisi bu nasihatlariga quloq solsalar, ularning ko'ngillari yumshaydi, ularda nazokat va qobillik paydo bo'ladi, o'zlari itoatkor bo'lib mayin tortadi. Aflotun, shahar a holisi, yo tib ketib nom-nishoni qolmagan odam terni yoki hayvonatni, yoxud ayrioddiy biror narsani tushunishni dildan xohlab e'zozlashlari haqida misol keltiradi. Bu shlarning foydali tomonlarini aniqlaydi. Bu foydalardan biri o'z tabiatlariga k ra tajribasiz k pchilik odamlarning, yozilmagan odatlardan, ularning mohiyatlarini zo'rg'a tushunsalarda, biror narsa bilishga intilishlaridandir. Ikkinchisi, bu odamlar biror yangilikka hayratlanib qaraydilar. Nihoyat uchinchisi, ular bu aroyibotlarning mohiyatlariga yetish uchun qonunni saqlab qoladilar. Shu rinda Aflotun sha shaharlarning fuqarolariga ma'lum b lgan va ular tub ma'nosiga yetmoqchi b lgan kitoblar haqida eslatib tadi. o'z she'rlarida bularning hammasini tasvirlagan shoirlar tufayli bu voqealardan xabardor b lindi. Homer va boshqalar shunday shoirlardir.

Aflotun, sohibi qonun z shahrining aholisidan yozilmagan urf-odatlarini saqlash, rganish va ularga itoat qilishni talab etisbi zarurligi haqida gapiradi. Hech qaysi sohibi qonun o zidan oldingi sohibi qonun tomonidan amalga oshirilgan ishlarni rad etmasligi kerak. Lekin, oldingi sohibi qonunning qarorlaridan ba'zilarini zgartirish zarurati paydo b lsa, u holda shahar aholisi ulardan (ya'ni zgartirilishi kerak b lgan moddalardan) voz kechishlari zarur va bu o'zgarishlar qonunlarda z aksini topishi kerak. Bu, ularning qonunlaridagi ma'nosi buzilgan moddalarga ham taalluqli. Keyin Aflotun moddalarni zgartirish haqida gapiradi.

So' gra sohibi qonunlar niga keladigan boshqa bir sohibi qonunlar t risidagi masala k riladi. Sohibi qonun t risidagi masala k riladi. Sohibi qonun zidan keyin bo'ladi i boshqa sohibi qonun to'g'risida aholiga ma'lum qilsa, b. bilan u shahar aholisining k ngliga, ayniqsa, ta'lim odamlarning k ngillariga ul ila solib q yadi, ular n. ma b lar ekan, deb qalblari zirillab kutadilar va

keyingi sohibi qonun joriy etgan qoidalarga itoat etishga xohish paydo bo'lishini (Tangridan) iltijo qiladilar. Aflotun, hayot sohibi qonunda, g'oyi undan keyin boshqa sohibi qonun kelmaydi, degan fikr paydo bo'lmasligi uchun unga ehtiyotkorlik bilan uqdirish zarurligini tushuntiradi. Agar u shunday yalasa va bundan xalq xabardor bo'lib qolgan, va tishini bilan uning r'niga boshqasi kelganini k'rgan xalq uchun bu voqea barcha qonunlarni: zining (hozirgi) sohibi qonunini ham keyin kelganining qonunlarini ham rad etishiga sabab bo'ladi. Sohibi qonun xalq bilan birgalikda qonunlarni rad etish va tan olish orasidagi r'ta y'lni belgilab olmo'ldir. Buning uchun sohibi qonun gitlar, qonunlar va inson illatlarint'rganish borasida uzoq vaqt ishlaydigan yordam beruvchi odam paydo bo'lganligidan xalqni xabardor etishi kerak bo'ladi. Agar undan, xayrli ishlarda yordamchi shaxs uning ziga xshaydimi deb s'rashsa, u inkor etmasligi, aksincha xalqqa zarar keltirmasligi haqida ogohlantirishi zarur. Aflotun shaharlarning ahotisi va sohibi qonunlarning hayotidan misollar keltiradi.

U qonunlarning ikki xil bo'lishi haqida gapiradi. Birinchi xil qonunlarga, har qaysi sohibi qonunda uchraydigan qonunlarni joriy etishda, shahar ahvoti va vaqt ziqligidan shoshma-shosharlik asosida paydo bo'lgan holdagilari kiradi. Boshqa bir xiliga esa z'garmaydigan va asl holini saqlaydiganlari kiradi, bular - tabiiy qonunlardir. Aflotun bu fikrni qarindosh-urularga bo'lgan munosabat, xayrli ishlarni inkor etish va boshqa misollar bilan t'ldiradi.

SAKKIZINCHI BILIM

Aflotun birinchi kitobda ham nishonlanadigan bayramlarning tashkil qilinishi haqida eslatadi. U bayramlardan foyda borligi haqidagi qiziq fikrni bildiradi. Bu yerda birinchi kitobda aytib tilgan foyda haqida emas, e'zozlash va ularning nomlarini yangilashdan kelib chiqadigan foyda haqida ketadi. Chunki ularni e'zozlash va orqali qonunlar ham e'zozlanadi. Xudolarning

belgilash va ularning har biriga bayramlar hamda qurbonliq qilish tashkilotlarini tashkil etish lozim, shunda odamlar dilar. Xudolar ikki xil bo'ladi: si'iniladigan fl' va e'zozlanuvchi yerliklari, ammo ularga osim'aydilar. Xudolarning har bir turini belgilash uchun, h'nliq va qonunlarda k'zda tutilgan ishlar bilan ularning qur' mehriini orttirish zarur. Bu bayramlarda qurbonliq qilingandan s'ng yoshlar turli jismoniy mashqlar uch' ushtirishlari kerak bo'ladi. Bayram shod, xurram tishi uchun madhiya va hazil-mutoyibadan iborat q' shiq turlaridan foydalanadilar. Bu xursandchilik va shodiyonalarning hammasi qonunlar yo'rig'iga kirishga tar'ibot etish uchun qilinadi. Madhiya va hazil q' shiqlar, agar u qonun talab qilganiday haqqoniy bo'lsa, yoshlarning qalblariga jo'lib, kurash orqali xayrli ishlarga sazovor bo'lishga undaydi, ularning ra'yini kuchaytiradi, k'ngillarini t'q etadi va jasoratlarini oshiradi. Bayramlarda qatnashuvchi yoshlar bajaruvchi jismoniy mashqlar yoshlarning shahar uchun foydasi k'p bo'lgan kurash mahoratlarini va kuchlarini oshirish uchun zarurdir.

Shahar hokimlari z' ishlariga beparvo bo'lishlari mumkin emas. Bu, qurbonliq qilishlar va shaharlarning ma'lum bir tarkibiy qismi bo'lgan bayramlarni bezatish san'ati bilan mash'ul bo'lgan odamlarga taalluqlidir. Hokimlar shahar aholisidan haddan tashqari k'p odamlarni san'atning bu turi bilan shu ullanishlariga ruxsat bermasliklari, shahar aholisini buzmaslik uchun ularga shaxsiy erk bermasliklari, bu san'atning yomon tomonlarini k'rib odamlarda nafrat paydo bo'lishidan saqlash uchun uning yomon jihatlarini namoyish etmasliklari zarur. Bu yerda, zi' asli tabiatan nafratli va qonunlarga zarar keltiradigan narsalarga nisbatan bo'lgan nafrat tuy'usi mustasnodir.

So'ngra Aflotun bayram kuniarida bo'ladigan jismoniy har'akatlari haqida eslatib, ularni nomma-nomsanab tadi va o'sha davrlarda ma'lum bo'lgan yinlarning har qaysisi -- suvori'lik, jang qurollarini ishlata bilish hamda kurashning foydali tomonlarini k'rsatib beradi. Ushbu bayramoma k'ngituxushliklar bayram kuni yoshlarning yuraklariga jo'lib, eslatib tadi. Yoshlar bunday yinlarga qiziqib

oddiy kunlari ham shu ullanib turishlari zarurligini va bu tadbirlar, toki yoshlar bayram musobaqalaridan olgan huzurlarini, qonunga xilof narsalardan olgan huzurlaridan afzal keradigan b lgunlaricha davom etishi kerakligini uqtiradi. Sohibi qonun bu oyani, ayniqsa, huzurlarga taalluqli oyani yaxshi esda tutishi kerak. Uning (huzur, k ngilxushlikning) foydasi qancha ko'p b lsa, zarari ham behad k p. Aflotun bu haqda batafsil gapiradi, so'ng yoshlarning oqilona, xayrli ishlariga t xtaladi. U, xayrli ishlarining yurakka qanday jo b lishi hamda qonundan tashqari k ngilxushliklarning illatli ekanligi haqida s zlaydi. Sohibi qonunning eng asosiy vazifalaridan biri yuqorida eslatilgan qonunlarga katta ahamiyat berishdir.

Aflotun, bu sohadagi qiyinchiliklar, ya'ni bu marosimlarni himoya va nazorat qilish haqida eslatadi. smirlar va yomon niyatli odamlar faqat tashqi g zallikka oshiqdirlar, shuning uchun ularning bunday xohishlarini ta'qiqlashda hokimlar qiyin ahvolda qoladilar. Bunday smirlar to bir baloga uchramagunlaricha shunday qilaveradilar, oxir-oqibatda bu ahvol shaharni noxush falokatga olib keladi. Sohibi qonun bunday masalalarga doimo e'tibor berib turishi, ularni nazarda tutishi zarur. Shu qatori sohibi qonun, hunarmandlar, dehqonlar, chekka joylarda yashovchilarning gunoh ishlariga tegishli masalalarga ham e'tibor berishi, ularni t ri y lga soluvchi qonunlarni ishlab chiqishi kerak b ladi. Nihoyat, sohibi qonun, tavof qilinadigan yerlar, ibodatxonaiarga katta e'tibor berishi kerak, toki ular nurab, buzilib ketmasin, ularning yomon ahvolga kelishi shahar aholisining yuraklarining, hamda shahar ishlariga mutasaddi odamlarning qalblarining buzilishi, qabihlashishiga olib keladi.

Odamlar hokimlar k rsatgan t ri y ldan borishlari va qonunlarining tuzilishi hamda mohiyati ularda azab uy otmasligi uchun sohibi qonunlar hokimlarni kishilarni boshqarishga rnatishlari lozim. Aflotun, ozod tu ilgan va qullar, asir, asiralar hayotidan misollar keltiradi, odamlar orasidagi munosabatlarga tegishli nuqtalarda u johil va t rill odamlarni nazarda tutadi. U, bitta rahbar yoki boshqaruvchi hamma yozilmagan odatlar, qonunlar va an'analarining tala b-

ehtiy jlarini bilishi mumkin emasligini ta'kidlaydi, chunki u, k iour... odamlar yoxud z mamlakatini boshqarishga mo'hir bo'lishi mumkin, ammo unga boshqa xalqni, masalan uncha ko'pchilik b limgan xaiqni boshqarish topshirilsa, bu ishning uddasidan chiqolmaydi, negaki, ulardagi mavjud talablarni, qonunlarni va ularning urflarini bilmaydi. Aflotun, dengiz davlatlari va quruqlikdagi davlatlarning hokimlari haqida ko'p misol keltiradi.

Aflotun rilik masalasini va mulk orttirish masalalarini ko'rib chiqadi. Mulq orttirishda uncha xavf y q, ammo uni ehtiyot qilib saqlash mumkin emas. Agar, boshqa birovlar hisobiga mulk orttirganlar jazolanmasalar, u holda shahar aholisidan insof va shuhrat y qoladi. Mulqni ehtiyot qilib saqlab z ehtiyotiga ishlatsa, bu yomon ish hisoblanmaydi. Yuqorida aytilganday, birovning mulkini olib z mulkini ko'paytirganlarni, biror qimmatga ega narsani irlagan o' rilarini jazolaganday jazolamaydilar (ularning jinoyati barobar emasligi uchun b lsa kerak - tarjimon.) Aflotun uzum va boshqa mevalar bilan bo'liq misollar keltiradi.

Aflotun turli san'atlar (hunarlar) haqida gapiradi va ularning har biridan shu shaharga mansub b lgan san'atlarga muvofiq rayishda foydalanish zarurligini tushuntiradi. Kimki ermak uchun va yin uchun yoki zaruratdan emas, takabburlikdan yoxud xuddi shu san'at bilan shu ullanishga kuchi yetmaganlikdan yo boshqa biror sabab bilan shug'ullanayotgan san'atini zgartirsa, shahar rahbari unga bu ishni man etishi kerak, zaruriyat b lsa jazolashi darkor, chunki bu san'atdan bekordan-bekorga boshqa ishga tish, davlat tuzimiga chalkashlik va turli illatlar kirib qolishiga kuchli sabab b ladi. Aflotun bu oya t risida va bunday hodisalar tufayli b ladigan zararning tovoni haqidajuda k p gapiradi.

S ngra Aflotun, shahar aholisiga zarur b lgan oziq-ovqatlar t risida gapirib tadi. Shaharning hokimlari ovqat masalasini boshqarib turishiari, sohibi qonunlar esa bu ishga ee'tibor bo'lmasliklari kerak. Aksincha, ular shahar aholisini, shu qatori qullar va hayvonlarni oziq-ovqat bilan a minlash b yicha, s ngra shaharliklar bir-birlariga beradigan hadyalar, sov alar t risida qat*iy qonunlar joriy

etishlari kerak, deydi. Aflotun xudolarga si iniladigan joylarni, shahar aholisi z manfaatlariga taalluqli masalalarni hal etish uchun yiladigan saroy, koshonalarni tasvirlaydi. Shunda y joylardan biri bozorlardir. Sohibi qonunlar va shahar hokimlari bularning hammasini hisobga olishlari zarur.

Aflotun oldi-sotdi masalalarini k rib chiqadi. Shu qatori odamlarga zarur b lgan asbob-uskuna bilan ta'miniash, qadamjolar, ibodatxonalar, koshonalar, urush haqida, s ngra, shartnomalar tuzish, chegaralar, dinlarga mansublik va dinlar haqida yozadi. Sohibi qonun butarning hammasi haqida jon kuydirishi, ylashi zarur. Aflotun bu narsalarni kitobning ushbu b limi oxirida eslatib tadi.

T QQIZINCHI BO'LIM

Bunda Aflotun qonunlarning asosiy qoidalari va sohibi qonun bu ishning hech bir tomoniga befarq qaramasligi, ularga rioya qilinishiga amx rlik qilishi zarurligi haqida gapiradi.

Keyin Aflotun qonunni va uning asosiy qismini takomillashtirish lozimligini aytib tadi. Ushbu shahar aholisining eng yaxshi qonunlarga yanada sidqidildan b ysunishlari uchun z ruhlarini tarbiyalashlari zarurligini ta'kidlaydi, chunki erkin bo'lib tu ilgan (odam) uigara (qonunlarga) ixtiyoriy ravishda, qul esa buyuritgandagina b ysunadi. Yaxshi fazilatlariga ega b lgan shahar aholisi eng baxtiyor odamlar b lishlarini hamda qonunlarga ixtiyoriy b ysunishlarini ta'minlash uchun qonunlarni takomillashtirish va ulardagi qoidalarni mustahkamlashni ra batlantirish kerak. Aflotun muqaddas uylar va ehromlarni ziyorat qilish hamda d stlik eng oliy fazilatlardan biri ekanligi haqida misollar keltiradi. Ibodat qilinadigan uylarm e'zozlamaydigan johil odamlarga qanday munosabatda b lish zarurligi haqida eslatadi,

Aflotun ota-onalari va hokimlarini mensimaydiganlarni jinoyatchilarday jazolash zarur, deb hisoblaydi. Hokimiyat vakillari bunday ishlarni z zimmalariga olib, jinoyatchilarni

ularning jinoyatlariga qarab-tayoq bilan urib, jarima solib, qat etib jazolashlari kerak, deb hisoblaydi. Agar Ginoyatchi) jazoga norozi b lsa va uning ijro etilishiga qarshilik qilsa, bu bilan qonunlarga tashqi dushmanga qaraganda k proq zarar keltiradi, deydi u.

Keyin meros masalasi k rib chiqiladi. Agar shaharda katta avlodga mansub, foydali ishlar bilan mash ul b lgan biror okdomon shaxs b lsa, uning ishi davom ettirilishi zarur, biror amal sohibi vafot etsa, uning rniga boshqa bir odam o'tirishi kerak, Aflotun jazolar va pul jarimalari masalasini qisqacha bayon qiladi. rlik haqida misol keltiradi. Agar ri rilaganini ikki baravar k p qilib qaytarib bersa va tavba qilsa, u holda jazo, qamoqqa solishdan boshqa bir yengilroq jazoga almashtiriladi yoki bekor qilinishi darkor. Aflotun, agar odamlar oliy fazilatlariga ega b lsalar, u holda ular qonunlarga hech muhtoj emaslar va juda baxtiyorlar, deb tushuntiradi. U, shahar aholisi qadimgi qonunlardan ba'zi bir gitlarni topishlari haqida eslatadi. Bu gitlar, sohibi qonunlarga kamdan-kam ehtiyoj tu dirgani holda, ularga axloqni tuzatish borasida anchagina foyda keltiradi. Aflotun yana she'riyatda aks etgan yozilmagan urf-odatlar va umumiy qonunlar haqida ham eslatib tadi.

Aflotun, xohlab va bilib turib qilingan yovuzlik, hamda odat b lib qolgan va tushunmay qilingan yovuzlik, qonunlar nuqtai nazaridan bir xilda yomon, ular shahar ishlariga zarar keltiradi va buzadi, deb hisoblaydi. Aflotun (yovuzlik qilingani uchun) beriladigan jazolar haqida gapiradi, s ngra u shahar aholisining bir-biriga bilib turib yoki nogahon, bilmay turib keltiradigan zararlari haqida fikryuritadi. U, zlarida ma'lum bo'lgan (davlatni, shaharni) boshqarish shakllari, adolat va o'rijanoblik va shuiarga xshash boshqa fazilatlar, ularning bilib turib yoxud bilmay amalga oshirilishi haqida eslatadi.

Aflotun nihoyatda foydali b lgan bir fikrni tushuntirishga intiladi, bu — adolatning g zalligidir. Adolatning amalga oshirilishi va bu boradagi barcha qilinadigan ishlar g zalmi yon v ami? Aflotun ch olish va jinoyatchini jazolashda adolatning mohiyatini tahlil qiladi. Agar qat etish, urish,

jarima solish kabi xatti-harakatlarning zi ayrim olinsa, ular umuman g zal emas. Aflotun bunga misol keltirib aytadiki, ibodatxonalardan biriga rilikka tushgan odam yo kaltaklanadi yoki qatl etiladi.

Aflotun quyidagilarni tushuntirishni ziga maqsad qilib q yadi; qonunlar tufayli tarbiya topadigan, ulardan boshqa hech narsani bilmaydigan, faqat qonun y riqlarini bajarib, unga xilof ish qilmaydigan, tahsinga loyiq odam bormi yoki y qmi? Bu borada u odamlar orasida saqlanib kelayotgan ulkan qarama-qarshiliklar borligini aytib tadi. Keyin u idrok qilib, bilib turib emas, bilmasdan jinoyat qilgan shaxsni jazolash kerakmi y qmi, degan masala haqida gapiradi, chunki, u odam baribir qachondir, ertami-kech jazosini oladi-ku! Agar odam fahm va farosat quwatiga ega b lsa, illatlar keltiradigan ishlardan zini tiyadi, agarda u z insoniy ruhiyatini mensimasa, u holda tabiatan iilatli b lgan ishlarni qilishgacha boradi, erta yo kech u z qilmishlarining jazosini tortadi. S ngra Aflotun jazolar haqida gapiradi va o'z zamonasida ma'lum b lgan jinoyatlarga k ra jazolarni darajalarga b lib chiqadi.

“Muallim as-soniy” zigacha yetib kelgan kitob bo'yicha ushbu mavzuni yoritdi. Bu kitobni diqqat bilan organib, fikr yuritganimizdan s ng, biz hakim (Aflotun) yozilmagan qonunlarning ma'nosini tushuntirib berishni ziga maqsad qilib q ygan, deb xulosa chiqardik. Kitobda bildirilgan fikrlardan g zal va nozik ma'nolar qimmatbaho o'yoalar durdonasini topdik bu ma'nolar va o'yoalar ikki marotaba foydali b ldi, chunki u (Aflotun) z oldiga q ygan maqsad bizning ham maqsadimiz b lib chiqdi. Bu kitobdan q lyozmalarning biz tayyorlamagan b limlari tushib qoldi. Bu kitobning b limlar soni (har xil nusxalarda — tarjimon.) har vil. Birovlar nta (b lim) bor desa, boshqalar o'n t rttta, deb ta'kidlaydilar. Q limizda faqat bayon qilib tilgan b limlarga bor.

ARASTU FALSAFASI

(Falsafatu Aristutolis)

BIRINCHI B LIM

Arastu inson barkamolligini xuddi Aflotunga xshab, ba'zan esa kengroq ham tahlil etadi. Ammo Arastu zi tushuntira oimaganida, yoki z mulohazalarini ilmi yaqiniyaga erishishga molik b luvchi dalillar yordamida osonlashtira oimaganida, Aflotun (odatda) boshlaydigan hollardan emas, balki ulardan awalgilaridan boshlash zarur, deb hisoblaydi. Shuning uchun Arastu, orzu qilinadigan b Jib k ringan va vaqt nuqta nazaridan boshqa istakJardan ustun turuvchi ezgulik deb bilinadigan va intilinadigan, (odamlarning) maqsadlari t rttta, deb tushuntiradi, bular: tan so lomligi, tuy ular (a'zolarning) so lomligi, turli narsalarni idrok etishga b lgan qobiiyat so lomiigi (bu qobiliyat borligi uchun ana shu so lomlik ham b ladi), intilishga bo'lgan qobiliyat so lomligi (bu qobiliyat borligi uchun ana shu so lomlik ham b ladi).

Bularning (hammasini) bilmoqlik zaruriy, foydali bilimdir. Zaruriy foydali va faol intilish-bu avvalan shunday intilishki, unda sha intilish boshqa birovning intilishi bilan q shilib mazkur odam uchun b iadi yoxud (sha intilish) mazkur odamdagi intilish bilan q shilib boshqa birov uchun b ladi. Bu intilish biror harakat yoki mulohaza b ladimi y qmi farqi yo'q. Agar intilish harakatning zi b lsa, u holda u dlabki (birinchi) va foydali (intilish) b ladi. Agar intilish mulohaza b lsa, u holda mulohaza sifatida foydali b ladi. Arastu aytadiki, ushbu t rttta intilinadigan maqsadlar inson salomatligining eng olijanob holatlaridir va ular shu bilan birga zgarib ham turadilar. (buzilish yoki barkamollik taraflariga).

S ngra Arastu aytadiki, osmon va yerdagi tuy u bilan his etiladigan narsalar va k zga k rinadigan holatlarni hamda ruhning zidagi tuy ularning mavjudligi sabablarini V ulishga rub doimo intilib turadi. Ruh yana, ruhiyatda paydo b ladigan bosbqa oyalar va xotiralarning haqiqiy mohiyatini, hoh ular mazkur odam ruhida paydo bo'layotgan b lsin, hoh boshqa bir odam ruhida paydo b lib, unga (mazkur odamga) ma'lum b lgan b lsin, baribir bilishga intiladi. Ammo bularning hammasi avvalgi istalayotgan maqsadiar (majmuasiga) kirmaydi. Ularni idrok etish bilan ruh na so lomlik va na boshqa biror narsa uchun foyda topmaydi, ulardan ruh faqat bilimni bilim sifatidagina zlashtiradi. Yuqorida aytilgan narsalardan bir nimani bilib olgan odam quvonch va huzur topadi.

Agar inson xayrixohlik, g zallik, olijanoblik va ulu vorlikka boshqa odamlar orqali emas, balki zi va z ruhi rtasidagi mavjud narsa orqali erishgan b lsa, ul (odam) haqiqatan ham xayrixohlik va barkamollikka erishadi. Buni uning zidan boshqa hech kim sezmagani taqdirda ham uning rubi ulu vor va olijanob b ladi va sha odam bu fazilatlarga erishganidan ba oyat xursand b ladi. Shu bilan birga u odam ma'lum bir darajada ushbu xayrixohliklarni unga xalq baxshida etgan deb ylaydi. Yoki zidagi fazilatlarning barkamolligi, ulu vorligi va tahsinga sazovorligiga, ayni esa k pchilik odamlar erishib b lmaydi deb tasavvur qilgan xayrixohliklarga erishganiga xalq sababchi, deb ylaydi.

Ammo k pchilik, yuqorida zikr etilgan narsalar va ma'lumotlarni bilish shart emas, istaluvchi maqsadlarga ularning foydasi tegmaydi, aksincha, zining zaruriyati va foydaliligi bilan ham ortiqchadir, deb hisoblaydilar. Shunga qaramay ular (bu bilimni) ulu vor va olijanob deydilar. Inson intiluvchi bilimni ular awalan ikki xilga b ladilar: a) istalgan t rt maqsaddagi so lomlikka erishishda inson foyda topishiga yoxud eng yuksak darajadagi so lomlikka molik b lishda yordam beruvchi, xohlanmish bilim; b) zi har qancha foydali b lsa ham ortiqcha b lgan biror narsa uchun emas, balki z- zicha xohlaniladigan bilim. Bilimning bunday b lishi t ri, chunki u, ruhlar orasida aloqa

o'rnatilishidan ancha oldin ruhlarning o'z'lari (ayrim-ayrim) bilimlarga intilishlariga imkoniyat yaratadi. Ushbu bilimlardan biriga harakatni (uning yordamida) r yobga chiq ish uchun murojaat qiladilar. Boshqa bilimdan zlarini dilar. Bilimning birinchi xili - "amaliy", ikkinchisi esa - "nazariy", deb ataladi.

Ammo odamlar, sha t rt istaiuvchi maqsadlardan nimalar foydali emasligini fahm etish uchun ba'zan z his-tuy ularidan foydalanadilar. Ular sezgi-hissiyot orqali idrok etiluvchi narsalarni bilishga intiladilar, ammo ularni z sezgilari tufayli idrok qilsalar ham masalan, haykaltaroshlik, jinja rasmlar, orombaxsh kuylar, xushb y islar, nozik buyumlarni bilgan kabi bilsalar-da, ulardan istalayotgan maqsadlarga (erishish) uchun emas, balki faqat zavq olish uchungina foydalanadilar. Bu holda zavqning ma'nosi, xayrixohlikka erishishdan, xayrixoh (zavqqa) erishish ma'qul k rilganidan iborat b lib qoladi xolos. Huzurga erishmay huzurlanib b lmaydi, unga sezgi-tuyg'u orqali erishilgandagina u namoyon b ladi va sezmay turib tuy usiz huzur olib b lmaydi. Boshqa sezgi orqali erishiladigan bilimlar ham shu y sinda mavjuddirlar. Ba'zan inson idrok etishi va bilishi orqali zavq oluvchi sezgi-tuy u orqali idrok etiladigan narsalarning mavjudligi sababini (k rsatuvchi) bilimlarga nisbatan bu bilimlar (ya'ni faqat his etib olingan bilimlar) tashqi bilimlardirlar. Ammo inson afsonalar, latifalar va xalq rivoyatlarini bilishdan ham quvonib, huzur oladi. Buning (haqiqiy) quvonch olish uchun ahamiyati yo'q. Hikoya qiluvchi, afsonalarni aytuvchilar, she'riyat va xalq rivoyatlarini eshnuvchi, keyin bosbqalarga aytib beruvchilarga nisbatan bo'lgan fikr ham shunday. Odamga aytib berilgan va " qilgan" she'riyat hamda afsonalardan paydo b ladigan hissiyotlar u oladigan quvonch, halovat va huzurni vujudga keltiradigan hissiyotlardir. Eng yuksak, barkamol bilim (darajasiga) erishgan har bir mson eng yuksak huzurga molik b ladi. U ruhda barkamol biiimga erishgan cho da undan oladigan huzuri to'laqonli va barkamol bo'ladi. Bu bilimlar va kamolat ham faqat z- zicha bilim va kamolat b lib qoladitar va huzurni ayilgan istaluvchi t rt maqsadda emas, ularning zidan

(shu bilim va kamolatdan) oladilar. Shunga qararnay, odamlar ulardan foydalanadilar. Iсталuvchi (t rt) maqsad uchun huzurlanishga erishmoq niyatida ulardan foydalanish tasodifiy bir holdir.

S ngra, Arastuning fikricha, zaruriy bilimlar xuddi odam bilan dunyoga kelganday unga tu ilishidan beri taalluqlidir. ular his-tuy u orqali erishilganidan ko'proq tabiatdan ehson qilingandirlar. Ba'zan inson sha istalayotgan maqsadlarning so lomliklariga yetishmoq uchun his-tuy udan olgan bilimlardan foydalanadilar. S ngra Arastu aytadi-ki, insonga erishilgan bilimlar yetarli b lmaganidan, u inson tu ma bilimlardan foydalanishga intiladi. Agar ziga zarur b lgan jihatlariga chuqurroq nazar tashlaydigan b lsa, u zi bajarishi zarur va ehtiyoj his etgan ishlarni r yobga chiqarishi uchun tu ma bilimlar ham yetarli emasligini tushunadi. Shunda inson bilimlarning (boshqa) k p turlariga bam murojaat etadi va toki ular ustida fikr yuritmay, rganib chiqmay hech ishga qo'l urmaydi. U z tashabbusi bilan doimo boshqalar uchun naf keltirishini xohlaydi, boshqalarni savollarga tutadi, zi ylagan narsa t risida boshqaiar bilan maslahatlashadi, zining kashfiyoti va ehtirosi t rimi, y qmi bilgisi keladi. Buiarning hammasi bilimlarni boshqamvchi tu ma qobiiyat quwatining k rsatkichidir. Fikrlash va tahlil etish tufayli odam ziga avvaldan noma'lum bo'lgan bilimlarni topadi. K pincha u qayst xulosa foydali, qaysi biri zararli ekanligini bilmayxayratlanishi ham ehtimoldan xoli emas. K pincha u tahlil, tekshiruvlar natijasida kashfiyoti, avval zi sezmagani b lsa ham, xato ekanligini keyin bilib qoladi.

Fanlarga ra bat qilib, ularni rganib, tahlil etib inson ulardan ba'zilar ishonchli va haqiqiy, ba'zilar esa - bo'sh va ahamiyatsiz ekanligini bilib oladi. Ammo u z izlanishlari tufayli haqiqatga olib boruvchi yo'lda turgan b lsa, u idrok etmoqchi b lgan narsa haqidagi kamolot darajasi b ladi. bu barkamollik, zining haqqoniyligi bilan imihosiga yetib bormagan bir chegara, zidan keyin yana bir haddi bor manzildir. Amaliy fanlarga erishish borasida insonning holati shunday tasavvur etiladi.

Arastu, amaliy fanlarga erishishning uchta usuli bor deb tushuntiradi, ular: 1) his-sezgi yordamida; 2) his-sezgi orqali erishilgan bilimlardan miqdor jihatdan k proq b lgan birinchi (tabiiy) bilim yordamida; 3) tahlil, tekshiruvlar yordamida. Nazariy fanlarda ham shular borgan xshaydi. Erishishning uch usuliga idrok etishning uch usuli t ri keladi: 1) his-sezgi; 2) his-sezgidan olingan bilim ma'lumotidan k proq bo'lgan birinchi bilim ma'lumotlari; 3) tekshiruv, tahlil natijasida olingan ma'lumotlar. Tekshiruv, tahlil natijasida olingan bilimlar dastlab, hali tekshirilmagan narsalardan olinadi. rganib, tekshirib chiqishdan avval ular izlanayotgan maqsad b lganlar va "idrok etish nuqtalari" deb atalgan. Fan talab etadigan jihatni aniqlash uchun foydalaniladigan dastlabki ma'lumotlar "muqaddimot" deb ataladi. Fan tekshiradigan narsalarni "matlub al-maqсад" deb, rganilganlarini esa — "xulosat" deb ataydilar. Shunday qilib, bu uch narsaning hammasi oldindan mavjuddir.

Arastu, inson foydali narsalar haqidagi bilim haqiqatiga yetisha olmaydi, deb tushuntiradi. [inson zining intilishi qanday ekanligini va foydali narsalardan qaysi biriga intilishi zarurligini bilolmaydi, intilishining chegarasi va bu chegara aniqlanganmi, uning sarhadi bormi, y qmi unga noma'lumdur. Ammo biz, insonning eslatib tilgan istalayotgan maqsadlarning so lomligiga erishishga intilishini bilamiz. Agar inson aniq bir maqsadga yetishish uchun foydali narsalardan qaysi biri kerakligini, k rib tilgan t rt maqsaddan qaysi birlari zarurligini aniqlashga harakat qilib k rsa, unda masalan, quyidagilarga xshash savollarga: his-sezgi sog'lomligi badan sog'lomligiga bog'liqmi, y qmi yoki badan sog'lomligini a'minlash uchun his-sezgi so lomligi zarurmi va his-sezgi tufayli badan so lomligi barqarormi yoxud bularning hammasi ayrim bir foydali narsani saqlab turish uchun kerakmi, degan savollarga javob izlashga ahd qilganida u qiyin ahvolga tushib qolgan b lar edi.

Agar sezgilar maqsadning zi b lsalari, unda ulardan badanni sog'lomlashtirish uchun foydalanish kerak bo'lmas edi, chunki badanni, his-sezgilarning borligini ta'minlovchi bir uskuna, yoki vositachi yoxud ashyo deb hisoblash mumkin.

Badan so lomligi va intilishlar quvvati his-sezgilar so lomligining mavjudligi - bor b lishi uchun xizmat qiladi. Ba'zan sezgilar ta'siri va shu his-sezgilar tufayli b ladigan inson istagi va amali maqsadning zi b lishi mumkin.

Bu xulosalarning hammasiga e'tiroz bildirish mumkin. Ammo bilamizki, biz zimizning badanlarimiz va boshqa barcha narsalarni so lomlashtirish uchun yordam beruvchi narsaga erishish niyatida z his-tuy u sezgilarimizdan foydalanamiz yoki ulardan biri (ya'ni his-sezgi) boshqa biri (ya'ni badanni so lomlashtirish) uchun mavjuddir deb hisoblaymiz. Shunday qilib silsila aylanaveradi: ularning ba'zilari boshqalari uchun va boshqalari tufayli mavjuddir.

Inson, maqsadga yetib bormaslik yoki maqsadi b lmagan narsa oldiga yetishi uchun emas, aksincha zi intilishlarining ma'lum bir maqsadi b lishi uchun haqiqatga yetishishni xohlaydi. zining ruhi tabiatan badan so lomligi va his-sezgi so lomligiga bo liqHgini va so lomlikning bu holatlari isbot laiab qilishini inson tushunadi. zlari haqida awallan tuga! bllim bermaydigan, ammo bu bilimning arziyas ulushini beruvchi narsalarning borligi tufayli aytish mumkinki, inson kamolatga erishishga yo tabiatan yoki istagi va saboti ila intiladi.

Ammo badan so lomligi va his-sezgi so lomligidan olinadigan narsa odamning bolalik va smirlik davrlarida erishiladigan (narsalarga) xshaydi. Badan so lomligi va his-sezgi so lomligining qisqarishi bolalik va smirlik davrining qisqarishiga xshasa kerak. Ba'zan, badan so lomligi boshqa (bir) maqsadga qaratilgan b lishi ham mumkin, u holda his-sezgi sog'lomligi, badan so lomligiga sharoi yaratuvchi, shu so lomlikka erishish uchun foydalaniladigan maqsadga asos bo'lib qoladi. Agar inson, badan va his-sezgi so lomliklarini, shu his-sezgi va badan sog'lomligini ta'minSovchi farq etish kuchi sog'lomligini hamda intilish kuchi so lomligini chegaralaydigan b lsa, juda mushkul ahvoiga tushib qolishi mumkin. Keyin u, badan so lomligi holati yaxshimi yoki his-sezgi so lomligi holati yaxshimi, deb ylab qolgan b lar edi, garchi k pchilik aytganidek eng afzali his-sezgi, tuy u so lomligi b lsa ham. S ngra inson farq etish kuchi yaxshimi yoxud intilish kuchi yaxshimi,

deh ylashga tushar edi. Bularning hammasini tushunish nihoyatda mushkul ishdur.

Quyidagilarni ham inson mulohaza qilib tushunishi juda qiyin. Agarda izlanayotgan maqsadlardan eng zaruriylari cheklanib q yilsa yoiki ularni kamolat darajasiga yetkazilsa, ushbu istak-xohishlarda me'yordan o'tib ketadigan va insonga xos b lmaydigan narsani uning ruhi xohlaydimi, xohlamaydimi? Yoki, uning ruhi har bir izlanayotgan maqsadlarning bashariyat uchun barkamol va insonga xos b lgan eng yaxshi holatiga intiladimi?

Ruhiy haqiqatga erishishda nimalarga intilishini, ruhiyatida nimalar paydo b layotganini, k rinib turgan narsalarning asoslarini, mohiyatini bilishda, bu oddiy msoniy bilimga erishishga b lgan inilishi yoki na fanlarga, va umuman odamga taalluqli b lmagan haddan tashqari xohishmi yoki sha izlanilvchi t rt maqsadga oid bo'lgan, haqiqatan ham chin insomy xohishmi, bunday masalalarni mulohaza qilishda inson k p qiyinchiliklarga duch keladi.

Ushbu, insonga xos, izlanayotgan t rta maqsad hayvonlarga ham taalluqli. Chunki har bir hayvonning ham badani, his-sezgisi farqlash qobiliyati bor va shular tufayli ular zining badani va his-sezgisining so lomligini saqlab qolishga intiladi. Ammo hayvonda his-sezgi orqali idrok etiladigan narsalarning mavjudligi sababaiarini bilishga va yerdagi barcha narsaning (mavjudligi) sabablarini bilishga b lgan intilish yo'q, mavjudligi sababiyatlarini bilishga b lgan intilishni paydo qiluvchi narsalarga hayvon hech ham hayratlanmaydi.

Quyidagi masalalarni mulohaza qilganda ham inson k p qiynaladi. Insoning bilimga b lgan intilishining sababi nimada? Agar sof insoniy sifat bo'lmasa, insonni haqiqat tomon y naltiruvchi, bilish, idrok etishga b lgan intilish qobiliyati va birinchi, dastlabki bilirnlar unga nega berilgan? Balki bular (faqat) odamzotga xos xislatlardir?

Ehtimoi, bashariyat ichidan ba'zi odamlar, yo zlarining as mohiyatlari yoki tasodif kuchi tufayli bo'lgan bilimlari bilan eng barkamol inson bo'lolsalar kerak. Balki bilish, inson mohiyati yoki inson mohiyatining ta'sirlaridan biridir. Agar-

da bilish, inson mohiyatining ta'siridan biri b'lsa, uning mohiyati, bu ta'sir (harakat) r'y berayotgan onda eng yuksak barkamollikka erishishga b'lgan intilish uzra paydo b'lgan uning (mohiyatining) ta'siri (harakatidan) iborat b'ladi. Shunday ekan, sha ta'sir (harakati)ni paydo qiluvchi narsaning zi nima va unga intiluvchi har bir inson uchun u, izlanuvchi maqsadmi yoki y'qmi, bilib olish kerak b'ladi.

Haqiqatan ham odamlar zarurat orqali z'lari ehtiyoj sezgan holatlarini bilishga, idrok etishga intiladilar. Narsalarni idrok etish, bilish uchun zarurat tu'ilmay turib bilim xayrli b'lmaydi. Yana, bilim sifatining darajasi, zaruriy darajadan oshib ketmasligi kerak. Inson intilayotgan narsa haddan ziyodmi y'qmi va insonga tabiatan xos bo'lgan bu haddan ziyod xohishni chegaralash va bosib turish kerakmi yoki umuman y'qotish zarurmi? Bu savollarning barchasi mulohazalar yuritishni talab qiladi va ular b'yicha k'p'dan-k'p turli fikrlar mavjud. Bularning hammasi hayratga soladigan masalalar, qarama-qarshi fikrlar mavjud b'lgan mulohaza mavzularidir.

Odam agar bulardan (turli fikrlardan) birontasini afzal k'radigan b'lsa, bu ishni u, yo'zini qoniqtirish uchun, yoki boshqa birovni qoniqtirish uchun qilgan b'ladi. Bu haqda turli fikrlar k'p. Lekin odamning itnkoniyatlari chegaralanib q'yilsa, bu bilan unga xos turmush, hayot kechirish sifatini chegaralab q'yilmaydimi?

Agar odam, badan va his-sezgi so'lomligi, tabiat ehsoni b'lgan farq etish va bilish qobiliyati, hamda erkin tanlashga b'lgan niyat va qobiliyat haqida mulohaza yuritadigan b'lsa, u holda insonga tabiat tomonidan, hayvonot, nabotot va tabiatdagi boshqa narsalarga ham beriladigan qobiliyatlar, badan va his-sezgi so'lomligiga erishish uchun yetarli, y'qmi, degan savol tu'iladi.

Agar niyat va erkin tanlash maqsad b'lsa, tabiatdan olingan qobiliyatlar badan va his-sezgi so'lomligiga erishish uchun yetarli b'lsa, u hoida nega insonga niyat va erkin tanlash (imkoniyati) ato etilgan? Balki, niyat va erkin tanlashni tabiat haddan ortiq bergandir, unda uni chegaralab q'yish kerak b'ladi. Ammo tabiat ato qilgan niyat va erkin tanlash

nivatini) qanday chegaralash mumkin? Agar niyat (imkoniyati) va erkin tanlash odamga xos b'lsa, ular tabiat bergan badan va his-sezgi so'lomligiga erishishga xizmat qiladimi? Balki insonga tabiatan xos bo'lgan narsa, niyat va erkin tanlash tufayli insonda mavjud b'lgan narsa uchun xizmat qiladi? Yoki tug'ma odat va niyat birgalikda, inson bir narsaga rioya qilishi uchun xizmat qiladi? Inson boshqa erishgan eng yuksak kamolat, tabiat ato qilgan kamolat darajasining zimi yoki unga yetarli darajadagi (kamolat) emasmi? Inson erishgan barkamollik, niyat va erkin tanlov natijasimi yoki ular va yana, tu'ma, tabiiy odat tufayli erishilgan, uning mohiyatiga bois barkamollikmi yoki bu barkamollik boshqa bir alohida sifatda namoyon b'ladimi?

Qisqasi, insonning eng yuksak barkamolligi b'lgan maqsad o'zini nimaligini bilish kerak b'ladi. Bu eng yuksak barkamollik insoniy mohiyatmi yoxud inson asl mohiyatiga ega b'lgandan so'ng paydo b'luvchi ta'sir (harakat)mi, aniqlash zarur. Ushbu eng yuksak barkamollik, insonga tabiat ato qilgan narsami yoki tabiatdan olingan modda (materiya) bu barkamollik uchun asos va manba'ni tayyorlab beradimi va ularni (asos, manba'larni) inson o'zining niyati va iroda erkinligi vositalarida ana shu eng yuksak barkamollikka erishish uchun foydalanadimi? Odamning badan va his-sezgi so'lomligi uning (odamning) mohiyatini belgilovchi narsaning so'lomligimi yoki ular (badan va his-sezgi so'lomligi) nuqsonlardan iboratmi? Bularning hammasi barcha hayvonlarga ham taalluqli b'lgani uchun badan va his-sezgi so'lomligi insonning o'z-o'zicha mohiyat kasb etishiga tayyorgarlik va manba b'lib qoladi.

Inson narsalar, buyumlarni bilgani tufayli intilayotgani, hamda shu bilimga ega b'lish borasida faqat haqiqatni bilish bilan chegaralanib qolishi, inson mohiyat kasb etishiga sabab bo'ladigan barkamollik uchun foyda keltiradimi? Yoki haqiqatni bilish inson mohiyatining ta'sirlaridan biri b'lib, u tufayli inson mohiyati barkamollikda zining eng yuqori darajasiga fco'ta'ladimi?

Bu savollarga javob topish uchun ham, insonning asl mohiyati nimadan iborat ekanligini, uning eng yuksak

barkamolligi qanday, odam mohiyat kasb etishiga va ana eng yuksak barkamollikka erishishga uning (mohiyatning) ta'siri nimalardan iborat ekanligini tahlil qilishga odam ma'bur b ladi. Buning uchun u, insonning zining qandayligini, insoniyli nimaligini, bularni bilishga intilishi uchun shunday intilish b lsa) uning mavjudligi nega yaratilgan va nimadan iborat ekanligini bilib olmasa, idrok etmasa u holda qanday maqsadga intilishi zarurligi mavhum b lib qoladi.

Arastu, haqiqiy insoniy faoliyat b lgan faoliyat (harakat) agar insonning koinotda yaratilishi sababi b lgan maqsad aniq ma'lum b lsa, u holda inson uning (koinotning) bir qismi ekanligi va shu koinot bilan bir umumiylikni tashkil etishi haqida xabar berishini tushuntiradi. Agar to'quvchi, kosib va shahar fuqarosining har biri zining nega yashayotganini bilmasa maqsad va manfaat darajasi mavhum b lsa, har birining ayrim-ayrim maqsadlari ham noma'lum b ladi, bu xuddi, agar b lklardan iborat umumiyatning maqsadi noma'lum b lsa, uning bir b lagining maqsadini aniqlab b lmasligiga xshaydi. Shunga xshash, toki badandagi boshqa a'zolar orasida q lning mohiyati, maqsad va faoliyati noma'lum qolar ekan, bir barmoqning ham mohiyati, maqsad va faoliyati noma'lum b lib qolaveradi. Biz awalo butun vujudning oxirgi, eng yuksak maqsadini bilib olishimiz zarur. Shunday qilib voqeliklar umumlashmasi, har bir b lagining maqsadi yo shu b lakning ozi yoki barcha umumiyat erishadigan s nggi maqsadga sabab b luvchi muqarrar, zaruriy foydali bir narsa b ladi.

Muqarrar, inson koinotning bir b lagi (qismi) ekan, va agar biz uning maqsadini, faoliyatini, foydaliligini va (butun borliqqa munosabatining) darajasini aniqlamoqchi b lsak, biz avvalo butun koinotdan kelib chiqadigan maqsadni bilib olishimiz zarur b lardi. Shunda bizga, butun koinot maqsadi b lgan maqsadga erishishda, shu koinotning bir bo'lagi b lishimiz zarurligi ravshan b lar edi. Odamga taalluqli narsani bilish uchun biz odamning maqsadini (undan paydo b luvchi maqsadini) va insoniy barkamollik (nima ekanligi) ni bilishga intilishimiz zarur. Buning uchun biz butun koinotdan kelib chiquvchi maqsadni bilishga majbur b lamiz. Ammo

bunga, butun koinotni tashkil etgan barcha bo'laklarni va ularni asoslarini bilmay turib erishib b lmaydi. Biz, bu nimalardan iborat ekanligini, qandayligini, nima maqsad va nima uchun u mavjudligini bilishimiz kerak. Bu tufayli koinotni tashkil etgan barcha narsalar majmuasiga ham, butun har bir b lagiga ham taalluqlidir. uning

Insonga ikki narsa xos. Ulardan biri - tabiatdan olingan, b-shqasi-niyat (xohish) b yicha. Agar biz tabiatdan olinadigan barkamollik va shu barkamollik mahsuli b lgan maqsad haqida bilishni xohlasak, u holda biz s nggi maqsadi b lgan tabiat umumlashmasi haqida bilishimiz kerak b ladi, (z navbatida) insonning zi ham shu koinot maqsadlari umumlashmasining fitriy qismidir. Darhaqiqat, agar koinot tabiatga taalluqli b lsa va uning k plab bo'laklari ham tabiat ashyolariga kirsas, u holda, tabiatan koinotni bildiruvchi hamma narsa ~ butuni yo b lagini va undan insonga tabiatan xos b lgan haqida, tadqiqot, mulohaza va rganish orqali ayrim fikrlash kerak b ladi. Bunday tadqiqot "tabiiy fikrlash" deb ataladi. Insonga va boshqa narsalarga taalluqli niyat xohish orqali, hamda niyat hosilalaridan kelib chiqadigan xos narsalar tadqiqot, mulohaza va rganish orqali k rib chiqiladi va u "irodaga asoslangan insoniy biiim" deb ataladi. Bu holat bashariyatga taalluqli b lgan uchun bir odamga ham taalluqlidir.

Agar inson yaratilishining maqsadi b linish barkamollik insonga faqat tabiatan xos b lganida va faqat yaxshi niyat bilan amalga oshirilganida edi, u holda barkamollikka yetishtiruvchi faoliyat va hayot tarzi faqat chin insoniy fazilat, ezgu ishlar va faoliyatlar go'zal hayot tarzi b lur edi. Ammo insonni ushbu barkamollikdan mahrum etadigan holatlar ham bor, ular insoniy bo'lmagan faoliyatlar va hayot tarzi b lib, utar yaramas, xunuk va yomon ishlar hamda yomon faoliyatlardir. Biz uildan qaysi birlarini qabul etishimiz va qaysi birlaridan zimizni olib qochishimiz kerakligini bilib olishimiz zarur b ladi.

Agar insonga tabiatan xos b lgan biror narsa vaqt tishi bilan niyat va erkin tanlovga tsa, u holda awal unga tabiatan taalluqlisini, keyin esa erkin tanlov orqali zlashtirganini

tahlil etish kerak bo'ladi. Demak, agar insonga niyat va erkin tanlov orqali taalluqli bo'lgan yoki ular (niyat va erkin tanlov) ning ikkisining hosilasini aniqlash mumkin bo'lmasa, u holda dastlab insonga tabiatan xos fazilat tahlil etiladi. Inson yetishishi zarur bo'lgan va ularni bilishi shart deb qabul qilingan bilimni ilm al-yaqiniya (ishonch ilmi) deyiladi. Insonga tabiatan va niyat orqali mansub narsalarni, ilm al-yaqiniya tadqiq etganlarning barchasini inson dasturularna etishi kerak bo'ladi.

Shunday qilib, Arastuning fikricha, inson avvalo ilm al-yaqiniyani, bu ilmning salmoqjihatidan qanchaligini, qanday xillari borligini, qanday mavzularni o'rganishini, uning izlanayotgan maqsadlar bilan qanday qilib va nimalar tufayli munosabati borligini bilib olish kerak. Qayerda va qanday qilib va nimadan ular paydo bo'ladi? Ilm al-yaqiniyani tadqiq etish paytida qanday tashvishlar bo'lishi mumkin, bu qarshiliklarning qanday nimalardan iborat? Ilm al-yaqiniyani o'rganishning qanday shakllari bor, uni o'qitadiganlar bu shakllarning qaysi biridan foydalanadilar, haqiqiy, ishonchlilikning qaysi daraja va turkumiari ishlatiladi, e'tiqod, ishontirishning hamda tasavurning shakllaridan foydalanish davrida foydalaniladimi? Ilm al-yaqiniyani o'rganish va uni idrok etish qobiliyatini baxsh etuvchi san'at, qanday san'at, u nimalardan iborat, bu san'atlarning qancha turlari bor, ularning har biri qanday? o'rganishning boshqa hamma turlari bo'yicha qobiliyat beruvchi san'at nimalardan iborat?

Shunday qilib, Arastu, turli turkum, darajadagi odamlarni qanday, nimalarga, bilimlarning qaysi turlariga o'rgatish zarurligini tushuntiradi, toki har bir inson o'zini intilayotgan maqsadni yaxshi tasavvur etsin, katta rona jaholatda qolmay shu bilimni o'ziga rahnamo, dastur qilib olsin.

Keyin u, bahslardan kelib chiqadigan sofizmlar nimaligini, ular nimalar bilan uzviy bo'liqligini, qancha turlari borligini, qandayliklarini tushuntiradi. Turli sofizmlar ta'sirida bo'lgan insonning yomon xislatlari va holatlari haqida misollar keltiradi, sofizmlarning qaysi turlari qanday xislatlar tushuntirishini ko'rib chiqadi. Keyin u, bu xislatlar va holatlar

beshta ekanligini aytadi. Ulardan qaysi tarafdan ogoh bo'lish zarurligini tushuntiradi.

Faqatgina "as-sana'iy mantiqiya" ("mantiq san'atigina") sofizmlardan saqlaydi, u ruhning oqil qismini tashvish qilaydi, ruhiy ilmi yaqiniya va fanlarni o'rganish, tadqiq etishning foydali jihatiari tomon yozilaydi. Bu san'at vositasida ruhning ilmi qismi, o'qitish silsilasida nutq va suhbatlardan qanday foydalanishini, bahslar qanday qilib sofizmlarni keltirib chiqarishini biladi, ularning biridan foydalanib, biridan ogoh bo'lish uchun bilib oladi.

Arastuning fikricha, katta fanlar orasida bir turi (Forobiy turni al-jins deydi) borki, u uch xilda namoyon bo'ladi, ular "mantiq san'ati", "tabiat haqidagi fan" fizika va "niyatlar haqidagi fan"lardir. Mantiq san'ati bu ikki fandan oldinroq, yuqoriroq turadi va bu ikki fanga erishgan har bir kimsani mantiq san'ati sinovdan otkazadi, bu ikki fan, ya'ni-tabiat haqidagi fan fizika va niyatlar haqidagi fanlarga kelsak, ular mavjud bo'lgan, o'z jinslari ila bir xil narsalarni qamraydi, mantiq fani esa, avvalo fizika va niyatlar haqidagi fanlar qamrab olgan narsalar ta'rifida bilim berishga intiladi. Modda materiya va mavjud ashyolar bu uchta fan nuqtai nazaridan bir jinsdagi narsalardir, degan fikr bor. Mantiq fani bu ikki fandan peshvoroq bo'lganidan, bu uch fanga mansub mavjud narsalarni birinchi bo'lib tekshiradi, hisobini oladi. Bu uch fan tabiatan barcha mavjud narsalarni va niyat bo'yicha barcha mavjud narsalarni o'rganadilar. Tabiatan mavjud narsa, tabiiy narsalarni o'rganuvchi fanga taalluqli bo'ladi. Mavjudligi faqat niyatga bo'liqlik narsalar, niyatlar haqidagi fan tasarrufiga kiradi. Agar ular birlashgan bo'lib, ularga tabiatan va niyat tufayli erishilsa, bu ikkala fanga taalluqli bo'ladilar...

Shuning uchun Arastu, muqaddimot beruvchi narsalarning jins turlarining izlanadigan maqsadlari bor va ularni tadqiq etadilar, ularga ko'pchilikka ma'lum shayylar ishora qiladilar, ularni hisoblaydi. Bu narsalarning haqiqatan mavjudligiga his-tuyg'u (shu'ur) shahodat beradi, har bir aqlan idrok etilgan mohiyat esa, his-tuyg'u ila ajratiladigan narsa hisoblanadi.

Mavjud narsalarning ushbu xillari n jinsga-turga bo'linadi va ular sinf-kategoriyalar, deb ataladi, ular "Kataguriyas" yoki "Kitob fi al-ma'qulot" nomli risolada tasvirlangan. Bu jinslar tabiiy fanlar rganadigan narsalar b lib, shu bilan birga yo "mohiyatni" yoki "qancha"ligini, yoxud "qanday" va hakazo ekanligini bildiradi.

S ngra Arastu, mantiq san'atining ta'siri va undan qanday foydalanish zarurligini tahlil etadi.

U, mavjud narsalarning mazkur xillari, navlari qanday tafakkur etilishini, ulardan muqaddimot kelib chiqishini, bu muqaddimot qancha xillarga tishini, ulardan izlanadigan maqsadlar qanday paydo b lishini, muqaddimot va izlanadigan maqsadlar qaysi nuqtada bir-birlari bilan tutatishlari va ajralishlarining sabablarini tushuntiradi. Har bir izlanuvchi maqsad umumiyati ila, zaruriyatdan haqiqat va yol onni bildiruvchi ikki qarama-qarshi mulohaza rganadigan mavzudir. Ularni rganishda bu ikki qarama-qarshi mulohazalarning qaysi birlari haqiqatligi noma'lum bo'ladi. Haqiqiy bilim izlaniladi va taxmin qilinadi. Ular (ya'ni qarama-qarshi mulohazalar) ikkita zaruriy muqaddimotga b linadi. Muqaddimotning har biri mavjud b lmay qolmaydi va mavjud b lib ham qololmaydi. Ular ikkalasi zaruriy muqaddimotlarga b linadilar.

Mumkin mavjud va mumkin nomavjud muqaddimotlarni mumkiniy imkoniy muqaddimotlar deyilar. Hozir mavjud va mumkin nomavjud shunga xshash kelajakda ham rnavjud b lishi va mavjud b lmasligi mumkin bo'lgan muqaddimotlar - ehtimol b lishi mumkin muqaddimotlar deb ataladi. Bular "Boriminias" yoki "Kitob al-iboratun" nomli risolada yozilgan.

S ngra u, muqaddimotlar qanday bartaraf etilishlarini, ular bir-birlari bilan qanday yaqin, b lishlarini, ta'ayunligini, ulardan qanday qilib mulohaza paydo bo'ladi, bu mulohaza qanday qilib muqobil maqsad orqali muqobil mulohazalardan biriga aylanishini tushuntiradi. Biz qiyos deb taxmin qilganimiz har bir izlanadigan narsani qanday qilib haqiqatning zi deyishimiz mumkin, haqiqat mantiqan o'sha qiyosdan shu izlanayotgan narsa vositasida kelib chiqadi-ku.

Agar mulohaza biz uchun taxminiy b lsa, u holda bu mulohaza mulohazaning zi uchun izlanadigan narsaga aylantiruvchi haqiqiy izlanadigan (narsa)ni mantiqan keltirib chiqaradigan mulohazami yoki y qligini qanday tekshirishimiz mumkin bo'ladi? Arastu, fikrlash shaklini tekshirish o'z mavzusi bo'lgan mantiq san'ati tariqatidan birining usullarini tushuntiradi. U ruhiyatda fikr, haqiqiy yoki soxta bo'lmay turib va yana, agar albatta haqiqiy yoki soxta bo'lsa, qanday paydo b lishini tushuntiradi. Bu holatlarning barchasi uning yuqorida aytib tilgan "Kitob al-iboratun" risolasida ta'kid etib tiladi. Shu bilan birga Arastu, qitishda foydalaniladigan har bir san'atdagi har bir suhbat-dialog shu qatori, yo qitishda yoki sofistak (sufstansiya)da va o'qitishni qabu! etilmaganida erishiladigan maqsadga bo'ishini tushuntiradi. Bularning hammasi yunoncha "Analitika", arabcha "Kitob fi al-qiyos" nomli risolasida aks etgan.

Arastu, umuman olganda bilim nimaligini, ilmi yaqiniya nimaligini, uning zi qanday sifatlariga ega, uning qancha xillari borligini tushuntiradi, Arastu ilmi yaqiniya, narsaning buyumning mavjudlik uchun mavjud ekanligini va narsa zotining mavjudligi tufayli mavjudligi haqida hamda, bu bilim necha xilga bo'linishi haqida, gapiradi. U, bilimning zi nima, u nimadan paydo bo'ladi va u nima uchun zarur degan uch holni sanab tadi.

Arastu, ilmi yaqiniyaning xillaridan biri mavjud bo'lgan muqaddimotlar qanday bo'lishi kerak, ushbu izlaniladigan va muqaddimotlarni mujassam etuvchi moddalar va mavjud narsalar zi nimaligini, ularning holatlari xuddi shu holat, shart-sharoitlari xuddi shu shart-sharoitligini va ular, mumkin mavjud va mumkin nomavjud zaruriy muqaddimotlarni bartaraf etuvchi moddalarga borib mujassam b lishligini hamda imkoniy (ehtimoliy) va mumkiniy muqaddimotlar orqali ilmi yaqiniyaga erishib b lmasligini tushuntiradi. Shunday qilib narsaning mavjudligini tayyorlaydigan muqaddimotlar ulardan narsaning borligi sabablari, haqida yoki uning mavjudligi haqidagi bilimni olganimiz uchun o'qitishning asosini tashkil etadi va narsaning "mavjudligi sabablari" yoki "narsaning mavjudiyoti asosi" deb ataladi.

U yana, izlanilayotganda bu moddalarning qaysi xillari va ilmi yaqiniyaning qaysi xillari borligini va zaruriy mavjud narsalarning biror xilida ilm al-yaqiniyaning har qanday xili b lishi mumkin emasligini aytib tadi. Agar narsaning mavjudligi asos va sababalrga ega b lmasa, bu narsaning nega mavjud ekanligi haqida ilm al-yaqiniyaga erishib b lmaydi ammo narsaning mavjudligi bor ekan, ilm-al-yaqiniyaga yetishsa b ladi.

Arastu, ilm al-yaqiniyani ziga jo etgan bu moddalar va mavjud narsalarni rganuvchi san'atning mohiyati nimalardan iboratligini tushuntiradi. U, ilmi yaqiniyaga erishishga imkoniyat bermaydigan. mavjud narsalarni o zida jo etgan zaruriy muqaddimotlar bilan, zaruriy va imkoniy (ehtimoliy) muqaddimtolarni bartaraf etishga vosita b lgan moddalardan foydalanib, ularni (moddalarni) tahlil etuvchi san'atlarning rtasidagi farqni k rsatadi. Arastu bu san'atni "falsafa" deb ataydi,

Arastu, falsafa deb ataluvchi bu san'atdan tashqari boshqa san'atlar ham bor va har bir shu san'atga (falsafaga) taqlid etuvchi, hamda bilimlarni, amallarni chuqur rganishni qabul etgan boshqa san'at ham falsafa san'atiga xshashligi tufayli falsafa deyiladi, deb tushuntiradi. Bu xuddi farishta ismli odam, yoki fazilatli odam z xatti-harakatlari bilan farishtaga yoxud fazilatli odamga xshashni istaganiga xshaydi. Insonning z zotiga (mohiyatiga) va faoliyatiga b lgan munosabati, fazilatning z asl mohiyatga va amallariga (faoliyatiga) munosabati sifatida k rilgani uchun z nomi bilan ataladi. Shunga xshab, boshqa san'atlar orasida falsafa ham o z nomi bilan ataladi, chunki u, shu san'atga xshashligi nuqtai nazaridan va uning haqida shu san'at sifatida qanday fikrda bo'linsa sha darajada ataladi.

Arastu, bu san'atning qancha b lim va xillari borligini, har bir xili nimalardan iboratligini, ularning mohiyatini, uning har bir xili moddalar va mavjud narsalarning qaysi xillarini rganadi, u bilan (falsafa bilan) maxsus bo liq izlaniladiganlari maqsadlari qanday, uning muqaddimotlari qanday, izlaniladiganlari va undagi muqaddimoti avvallari qanday b lishi kerak edi, bu san'atning har bir xilidan

paydo b luvchi izlaniladiganni tadqiq etishning qanday usullari bor degan masalalarni lushuntiradi. Har bir nazariy san'at u bilan maxsus bo llangan mavzuda, izlaniladigan adlar va muqaddimoti avval mos keladi. Bularni u "falsafa" deb ataluvchi nazariy san'atlarning har biri misolida tushuntiradi.

Arastu, nazariy san'atlarning barcha xillarini qanday tartibda b lishini, ularning xshash va farq qiluvchi tomonlarini, ulardan, qaysi biri k proq, qaysi biri kamroq rivojlanganini, qaysilari boshqalaridan pastroqda turishini tahlil etadi. Ular orasida boshqalariga qaraganda k proq rivoj topgan san'at bormi yoki y q ekanligini k rib chiqadi. U, bir san'at boshqasidan qanchalik quyi turishini tushuntiradi. U yana, k proq rivojlangan deb oidin aytilgan san'at "falsafa" va "bilim", "ilm" degan unvonga eng loyiq san'at ekanligini aytadi. Uni odatda mutloq ma'noda "falsafa" va "bilim" deb ataydilar, yoki yana "falsafalar falsafasi", "bilimlar bilimi" ham deydilar.

So'ngra u, san'atda izlaniladiganini topish uchun muqaddimoti awaldan qanday foydalanishni tushuntiradi.

Arastu, nazariy suhbat-bahs (xivarun nazariyyun) qanday otkazilishini, uning qancha xillari borligini, suhbat-bahs xillarining nazariy san'atlarning biror xiliga xos har biridan qanday foydalanish zarurligini, qitish-ta'lim berishning zi nimadan iborat, uning qancha xillari borligini, qitish nima bilan bo liq, qitishning qaysi xili nazariy san'atlarning qaysi xiliga bevosita taalluqli ekanligini tushuntiradi.

Arastu, ushbu san'atga qobiliyat kasb etish uchun inson o'qish-rganish jarayonida zini qanday tutishi kerakligini tushuntiradi. Bu san'atni egallash yoki bu san'atga malaka hosil qilish uchun inson qanday tabiiy ruhiy qobiliyatga ega bo'lishi kerak? Tabiatdan olinadigan ruhiy qobiliyatlar zi qancha? Kimda-kim tabiat ato qilgan ushbu qobiliyatlarga ega bo'lmasa, u ushbu san'at bilan shu ullanmaydi, chunki bu san'at bilan shu ullanishning zi uning barcha ullanini egallashga qobiliyat bermaydi. Agar haqiqatan ham shunday bo'lsa, u holda san'at bilan birgalikda inson holatini yaxshilaydigan narsalarni, uning irodaga asoslangan tabiatan

berilgan xislatlarini boshqa bir qitish usuli va bilimning boshqa xiliga asoslanib bilib olish kerak bo'ladi. Hammasi odamlar ham haqiqatni turli yillar bilan zlashtirishga qodirlar, ular turli vositalar bilan z ruhiyatlarida turli xil ilmlar orttirishga intiladilar va unga erishadilar ham. Tabiatan tu ma xislatlari va qobiliyatlari borlar, shu kitobda tasvirlanganiday, tabiatan alohida odamlardir. Alohida qobiliyati b limgan odam esa, tabiatan oddiy odamdur. Bularning hammasi "Ikkinchi analitika" ("Kitob fi al-Burxon") risolasida bayonetilgan.

S ngra Arastu, boshqa bir san'at haqida gapiradi. Bu san'at tufayli inson, har qanday izlanadigan maqsad haqida ehtimoliy axborot beruvchi har bir qiyos (sillogizm)ni zudlik bilan olish qobiliyatiga erishish bo'yicha mashqlar qiladi. Bu san'at mavjud bo'lgan barcha nazariy san'atlarning har qaysisi bilan mos keladi. Tadqiqotchi bu qiyoslardan topgan narsa, yuqorida eslatilgan kitobda Arastu aytib tgan ilmiy qonunlarni topishga qandaydir tayyorgarlik vazifasini tashi zarur. Arastu ularni (ilmiy qonunlarni) tekshirib chiqadi, o ziga ma'qullaridan foydalanadi va ulardan nima paydo bo'lishini tushuntiradi. U, odamning kelib chiqishini, ongining sarchashmalarini avvalidan boshlab tahlil etadi, o zining qarashlari va fikr- ylarini dalillar yordamida izohlab beradi. Dalillar tufayli u izlanilayotgan narsa haqidagi ilmi yaqiniyaga ko'p qiyinchiliklar bilan erishadi. Shuning uchun u, ilmi yaqiniyani zlashtirishni tayyorlashga vosita bo'lib xizmat qiluvchi amaliy san'at qobliyatiga zarurat sezadi. U, inson z tadqiqotlari va mulohazalarida foydalanishi mumkin bo'lgan barcha qonunlar haqida gapiradi: ularning ba'zilaridan o zi va ruhiyati orasida bo'lganni tadqiq etish paytida, ba'zilaridan zi va boshqa odam orasida bo'lganni tadqiq etish uchun foydalanadi. Bu san'at, insoning zi va boshqa birov rtasidagi mavjud narsani rganish jarayonida tezda qiyoslar (sillogizm) topish qobiliyatiga erishishga tayyorgarlik k rishda bir vosita bo'ladi. Bunday tayyorgarlik z mohiyati bo'yicha bu san'atdan inson va uning ruhiyati orasidagi holatni tadqiq etishda foydalanish qobiliyatini beradi.

Inson va uning ruhiyati orasidagi holatni tadqiq etishda, inson o'z qobiliyatidan juda ehtiyotkorlik va nazokat bilan foydalanadi chunki odam zi va ruhiyati orasidagi tadqiq etayotgan holatni tasavur etayotgan cho'ida uni xuddi birov kuzatayotganga, tekshirayotganga xshaydi, aqlming nazokatini va tahsinga sazovor ehtiyotkorlikni namoyon etadi. Shuning uchun bu san'at insonni, o'zi va boshqa bir odam orasidagi mavjud holatni tadqiq etishda foydalanishga, savol va javob shaklida tayyorlaydi.

Ushbu mashqiy, fanni rganishga tayyorlovchi va tadqiq etuvchi san'at "sana'i jadaliya" "dialektika san'ati" deb ataladi. Bular haqida Arastu "Kitobi Tubiqqa" yoki "Kitob al-jadal" risolasida fikr yuritadi.

Mashqlarga asoslangan san'at, birinchi tadqiqot mavjud bo'lganligiga sababchi san'at bo'lganligidan, savol va javob shaklida tadqiqotda foydalanish uchun tayyorlovchi vosita bo'lib qoladi. Negaki, insonning o'zi va ruhiyati orasidagi holatni tadqiq etishda, uni t ri y ldan o dirib, boshqa tomonga boshlovchi, izlanilayotgan maqsaddan kelib chiqadigan haqiqatga nisbatan adashtiruvchi bir narsani topishiga ishonchi komil bo'lmaydi. Chunki, mashqqa asoslangan tadqiqot, haqiqatni izlashga avvalidanoq faqatgina undaydi xolos, har holda u tufayli inson t ri y lda bo'ladi. Ammo, shu vaqtning zida u, mashqqa asoslangan san'at uni dallilardan foydalana oladigan bo'lishiga tayyorlaganiga qaraganda k proq adashishga moyil bo'ladi. Dalillar q llanilganida odam adashmaydi yoki deyarli adashmaydi. Toki u tnashqqa asoslangan san'atdan foydalanar ekan, (ba'zan) adashayotganini bilmaydi, chunki u t ri usullar deb hisoblanuvchi dalillar va usullardan foydalanib tadqiqot olib boradi.

Xuddi shunga xshash, agar bularning hammasi insonni bu usullarni zi va boshqa birov orasidagi munosabatni, bor narsani aniqlash uchun tkaziladigan tadqiqotlarda savol va javob shaklida foydalanishga tayyorlaydigan bo'lsa, u holda bu usullarni qitish- rgatishning shakllari deb bo'lmaydi. U, bahslashuvchilarning be araz bo'lish qobiliyatlarini namoyon etish uchun bir mashq bo'lib, agar

bahslashuvchilardan biri boshqasining fikrini rad eta olsa ilojsiz qolib z maqsadidan voz kechadi. Shunga xshash, sofizmlarni (quruq safsatani) rad etuvchilarning imkoniyatlarini ancha k p b ladi. Shuning uchun Arastu mashqqa asoslangan faqat ushbu san'atnigina emas, balki zi va boshqa birov orasida mavjud b lgan narsani tadqiq etishda t ri yo ldan ozdiruvchi barcha narsalardan, haqiqatga erishishga mone va t ri yo'l haqida aldovchi tasavvur beruvchi bahslar haqida ogoh etuvchi san'atni ham bayon etishga majbur b ladi. Bu san'at ham, shu san'at vositalari ila insonning ziga emas boshqa birovga mansub fikrni rad etish uchun tayyorlaydigan bir san'at b lib qoladi.

Mashqlarga asoslangan san'at, uning usullaridan bahslashuvchi ikkala taraf foydalanishiga tayyorlaydigan b lgani uchun, bu san'at uning vositasida sofizmlar va haqiqatga erishishga monelik qiluvchi va shu y ldan ozdiruvchi narsalarga shubha uy otuvchi san'atga aylanadi. Bu san'at z vositalari bilan boshqa birovda namoyon b luvchi fikrni rad etishga tayyorlaydi.

Arastu ikkita san'at haqida gapirayotgan k rinadi: ulardan biri - mashqlarga asoslangan san'at tufayli yetishiladigan t ri yo ldan ozdiruvchi, boshqa birov tomonidan bildiriluvchi fikrni z ta'siri bilan rad etuvchi san'atdir. Haqiqatga erishish va mashqqa asoslangan san'atni tadqiq etishda undan foydalanish uchun emas, balki mashqqa asoslangan san'atdan foydalanishga, sha inson va boshqa birov rtasidagi mavjud narsani tadqiqotiga hamda butunlay mashqlarga berilishga qarshilik k rsatuvchi narsalarni namoyon etish uchun foydalaniladigan san'at — ikkinchi san'atdir. Arastu aytib tgan ayyorlikka asoslangan bu san'at uning fikricha odamni hamda boshqa birov tomonidan bildiriladigan fikrni rad etish va mashqlarga asoslangan san'at vositalaridan chal ituvchi, san'at b lib uni u "as-sufstaniya" ("sofistika") deb ataydi.

inson, boshqa birovning fikrini rad etishi uchun nimanidir zlashtirishi mumkin b lgan san'at, mashqlarga asoslangan san'at bilan sufstaniya san'ati rtasidagi oraliq bir san'atdir. Bu san'atni, birinchi maqsad foydasi uchun (ya'ni, haqiqatni

uchun), inson va uning ruhiyati orasidagi mavjud ni va uning zi va boshqa birov orasidagi mavjud narsani tadqiq etish uchun ishlatib b lmaydi. U, sufstaniya yaratadigan maslakni zlashtiruvchi qobiliyat b lmay, balki irodasi intiladigan narsani aks ettiruvchi va inkor etuvchi bir qobiliyatdir.

Ushbular yo tadqiqotchiga, yoki bahsda olib kelayotgan tarafdin, yoxud sha yerda b lgan faylasufdan agar u yakka b lsa yo faylasuflardan (ular bir qancha b lsalar) foydalanuvchi boshqa somelarga (bahsni eshituvchilarga) taalluqlidir. Bu yerda sofistika bahslar t risida gap ketayotgan k rinadi. Shuning uchun some (eshituvchi) faqat tomoshabinlarvajamoahuzurida sofistning(sufstaniyuning) fikr-mulohazasi qanday b lishiga e'tibor berishi kerak, toki, kim eshituvchi-jamoayu, kim faylasufligiunga ravshan b lsin (ya'ni, savol-javoblardan kim faylasufekanligini ajratib olish zarur, deyilmoqchi b lsa kerak). U, yo haqiqat baqida z fikrini bildirmay sukut saqlashi yoki tamoshabinlar va faylasuflar huzurida fikrini bildirmay sukut saqlashi yoki tomoshabinlar va faylasuflar huzurida fikrini aytishi kerak b ladi. Ushbu san'at, mashqlarga asoslangan san'at va usullari bahsdan iborat b lgan boshqa san'atlarga kirmaydi.

Sufstaniya san'ati b yicha bahsda qatnashuvchilarning har birlari quyidagi olti narsani q llashadi:

1. tanbeh; 2. sarosima, dovdirash; 3. tuhmat va qat'iyat; 4. nutqda duduqlanishga majbur qilish; 5. bema'ni s zlardan foydalanish, safsata; 6. sukutga majbur etish, hatto bahslashuvchi, gapirishga qodir, qobiliyatli b lsa ham gapirishni man etish. Bahslashuvchi odamni, gapirmagan ma qulroq, degan xulosaga keltirish uchun shunday qilinadi.

Tanbeh shunday narsaki, unda birinchi holatga nisbatan chal ituvchi narsalar tufayli yaratiladigan muqobil holat o rccga singdiriladi. Bu narsalar mohiyatan shundayki, agar odam, zi va ruhiyati rtasidagi mavjud narsani tadqiq etishda ulardan foydalanadigan b lsa, u holda ular odamni adashtiradi va haqiqatdan muqobil tarafga burib yuboradilar, natijada haqiqat inkor etilib, haqiqatga muqobil biror nima ma'qullanadi.

Sarosima bunday emas, ikki qarama-qarshi fikr (tushuncha) mavjud bo'lganida paydo bo'luvchi sarosima inson tabiatiga xos narsadir, bu holatda adashayolgan bir odamning fikri o'zini ishontirmoqchi bo'lgan fikrni inkor etadi va o'zini ham unga qarshi tarafning ishontirmoqchi bo'lgan fikrini o'zicha inkor eradi. Ushbu holat, "bu narsa shundaymi yoki shunday emasmi?" deb so'ralganda paydo bo'ladi. Qanday javob bersalar ham tanbeh oladilar. Shuning o'zi sarosimaga solish usulidir.

Tanbeh bir muqobil tarafdin boshqasiga o'zlashtirish orqali beriladi. Sarosima (taraddud) esa, qarama-qarshi taraflarning sarosimali fikrlari birinchisidan ikkinchisiga o'tadi, ikkinchisidan yana birinchisiga so'ng yana birinchisidan ikkinchisiga o'tib, bu hol toki ikkala muqobil tarafning ikkala tushunchasi (fikri) ham bir xil bo'lmaganicha davom etaveradi.

Tuhmat va qat'iylik (mulih)ka kelsak, ulaming ta'sirida taraflardan biri butunlay aniq narsalarni inkor etadi va o'z mohiyati bo'yicha tushunarli va ravshan holatlarga shubha bildirib boshlaydi. Bu holat to'g'ri boshqa taraf adashib, haqiqiy narsaning borligiga shahodat beruvchi dalillarni hamda ma'lum narsalar va haqiqiyliyi ayon bo'lgan narsalar haqida xato tasavvur hosil qilmaguncha davom etaveradi. Bu, sufstaniya sofistika san'atining usullaridan biridir. Shuning uchun bu san'atning maqsadi haqiqatga va aniq dalillar yordamida biror narsaga erishishga to'g'ri yo'l o'zlashtirishdir.

Bu uch (tanbeh, sarosima, tuhmat) xislat eng yomon ruhiy sifatlar bo'lib, ularga sufstaniya san'ati vositasida erishiladi. Qolgan uchta esa onga ta'sir etmay faqat tilni kishanlaydi. Avvalgi uchta esa onni jarohatlaydi.

Bahsda duduqlanishga majbur bo'lgan odam yo'g'ri ma'noda tabiatan va odat bo'lib qolganidan duduqlanadi yoki boshqa xalqning tilida bahs yuritayotgan bo'lsa, majburan duduqlanadi. Shunga xshash, duduqlanish yo'g'ri ma'noda tabiatan yoki talaffuzga putr yetkazuvchi yo'l ondan tashkil etilgan narsalar sababli insonga xos bo'ladi. Bu holat biror boshqa xalqning tilidagi so'zlardan kelib chiqsa, ikkala bahslashuvchi ham o'z xalq tilida so'zlashishlari kerak.

Safsataning ishlatilishi ham shu tarzda ro'y beradi. Duduqlanish, ishlatiladigan iboraning ma'noni ifodalash uchun yetarli bo'lganligidan paydo bo'ladi. Buning uchun ma'noni shunday darajaga keltirish kerakki, ibora ham isaa bo'lsin (bu yerda Forobiy ishlatiladigan iboralarda-lafzda ma'noni to'la aks ettirilmalik natijasida, ma'noni ifodalovchi ibora va ma'no mavqei mutanosib bo'lmaganida duduqlanish paydo bo'ladi, degan fikrni bildirayotgan k'rinadi). Safsata esa iboraning manosini k'paytiradi buni, kuchaytirishdan farq qilish kerak (ya'ni, turli ma'nolar silsilasini keltirib chiqaradi, deyilmoqchi shekilli), shuning uchun ma'no jihatidan ta'sir yetkazuvchi holat zarur bo'lib qoladi. Bunda k'p ma'nolar bo'lib, ular faqat qaytarishlar (k'p ta'kidlar)dagi iboralarga taalluqlidirlar. K'p ta'kidlar esa, yo amal (ish-harakat ma'nosida) yoki qobiliyat tufayli bo'ladilar. Bu qaytarishlar ta'kidlar bema'nigarchilikdan iborat bo'lgan ma'no ifodalariga nisbatan insonni chal'itadi. Sufstaniyun (sofist) shu misollarga xshash ravishda va shu misollar vositasida safsatani q'illashi mumkin.

Sukutga majbur qilishga kelsak, u sufstaniyunlarning eng pastkash usullaridan biridir. Bunga q'riqitish, uyaltirish yoki hayajonga soluvchi boshqa bir narsa bilan erishiladi. Arastu bahs tarkibini va sufstaniyun maqsadiga qanday erishishini batafsil bayon qiladi.

S'ngra u qonunlar to'g'risida so'z yuritadi. Agar inson ularga rioya qilsa, ular tufayli, o'z vazifasini bajarishdan chal'ituvchi yuqorida aytilgan biror narsada adashgan odamga imkoniyati boricha yordam berishi mumkin. Bular uning "Sufstaniya" ("Sofistika") nomli risolasida bayon etilgan. Bularni bayon etishdan maqsad, haqiqatga erishishda hali ham foydalaniladigan mashqlarga asoslangan san'atni ta'kidlab ko'rsatishdir (bu yerda so'z jadaliya san'ati-dialektika san'ati haqida ketmoqda). Sufstaniya san'ati mashqlarga asoslangan jadaliya san'atiga qarama-qarshi turadi. Sufstaniya san'ati, dialektika san'atini haqiqatga va ilmi yaqiniyga erishish yo'li bo'lgan usullardan chal'itadi. Bu yo'lda (tariqatda), Arastu o'zimg "Kitob al-Tubika" ("Topika") asarida bayon etgan san'at turadi. Bu san'at haqiqatga olib borgani uchun

haqiqatning bir quroli, xizmatkori b lgani hamda ilmi yaqiniyaning quroli va xizmatkori b lgani uchun harn foydalidir.

Shunday qilib, Arastu ilm al-yaqiniya bilan bo liq masalalar majmuasini bayon qiladi, unga (ilm al-yaqiniyaga) olib boruvchi yo'lni k rsatadi, ilmi yaqiniyaga erishishga mone b lgan narsalar t risida s z yuritib ogohlantiradi.

IKKINCHI B LIM

Arastu ilm-al-yaqiniya masalalarini tugatganidan s ng u, ilm al-yaqiniyaga erishish uchun mantiq ilmidan foydalanmaydiganlarni rgatishga insonni qodir etuvchi san'atlarning tahtiliga tadi. Ular ikki guruhga b linadilar. Birinchisiga tabiatan alohida qobiliyatlari b lmagalar kiradilar. Ikkinchi guruhga xuddi shunday tabiatan alohida qobiliyatga ega b lmagalar, ammo betinim mash ulotlar orqali z say'i-harakatlari bilan ilm al-yaqiniyaga yetishishga intiluvchilar kiradilar. Arastu, insoniy maqsadga, shu maqsadni mukammal biluvchi, bu maqsadga erishsa, u bilan nimalar sodir b lishini tasavvur qiluvchi va ilm al-yaqiniyaga erishishga tabiatan tayyor odamlargina intilishlari zarur, deb hisoblaydi. Ammo Arastu, bu maqsadga intiluvchi boshqalar ham, idrok etganlaricha shu maqsadga intilishlari (ya'ni maqsadni zlari ham idrok etib, shunga yarasha intilishlari zarur degan oya ilgari surilayotgan k rinadi), ular mavjud narsalar haqida ilm-al-yaqiniyaga erishishning z usuliari b lgan odamlardan qish jarayonida olgan bilimlari bilan chegaralanib qolmasliklari kerak, deb hisoblaydi.

Arastu, barcha nazariy va amaliy narsalarga xalqni ishontirish mumkin b lgan san'at haqida hikoya qiladi. Xaloyiq, odatda, umuminsoniy munosabatlarni zida aks ettirgan ayrim hollar bilan qanoat hosil qiladi. Ular shunday narsalarki, ular tufayli, odam yaratilishining boisi b lmiş maqsadga intilishda odamlar orasida zaro yordam mavjuddir.

U, nazariy san'atlar yordamida idrok etiluvchi hollarni inson xayolan tasavvur etishiga k mak beruvchi san'at haqida s z yuritadi. Bu san'at yana mavjud k rgazma nusxa orqali

taqlid etish va boshqa ayrim narsalarni tasavvur qilish va soxta tasvirlash qobiliyatini uy otadilar, bunda asosan mulohaza damida tasavvur va taqlid usullaridan foydalaniladi.

xshash narsa vositasida tasavvur va taqlid — xalqni ina nazariy narsalarga rgatishdagi usullardan biridir. Oddiy xalq uchun narsalarni tabiiy nusxalari orqali xayolan tasavvur etish qiyinligidan, ular uni tasavvur etmay, sha narsa haqiqatan ularga qanday namoyon b lsa, shunday tasavvur etadilar va idrok qiladilar. Agarda xayolan tasavvur etilayotgan narsaning mohiyati uning haqiqiy tnavjudligi b yicha tushunilsa ham bu ish juda qiyinchilik bilan r y beradi, bunday fikr, bilish, idrok etish usuli faqatgina nazariy fanlarni bilgan odamlargagina taalluqli emas.

Inson, zi va ruhiyati orasidagi hamda zi va boshqa birov orasidagi mavjud narsani tadqiq etishda bor imkoniyatni ishiatib muntazam ravishda mashq qilib turishi kerak.

Buni u haqiqat vositalarini egallashda sabot bilan yo qitish va murabbiylik usullari yoki bahs va himoya usullari bilan amalga oshirishi zarur. Ushbu san'at tufayli erishilgan qobiliyat "mantiqiy qobiliyat" deb ataladi.

UCHINCHI B LIM

Bu masalalarni k rib chiqqach, Arastu tabiiy fan haqida gapiradi va "Kitob fi al-jadal" risolasida turlarini bayon etgani mavjud narsalarga qaytadi.

U, mavjud narsalarning borligiga his-sezgi shunday shahodat berishi mumkinki, ulardan hosil bo'lgan turlar (kategoriyalar) dan biz z ixtiyoriy irodalarimiz orqali biridan boshqasiga nisbatan foydalanamiz, ularning birlari boshqasi orqali bizga ma'lumot beradilar, ba'zilar boshqalari tufayli, yoki insonning zi va ruhiyati, yoxud boshqa birov bilan bahsi orqali idrok etiladi, deb hisoblaydi.

Tabiatan mavjud b lgan narsalarning borligi bizning idrok e ish qobiliyatimizga bo liq, deb hisoblash mumkin emas. Tabiatan mavjudlik-tabiiy sifat va mohiyatlardir. Bu-ularning bi z idrok qiladigan va his etadigan belgisidir. Biz tushunchalar

ila t ldirgan sha holat - y riqlar mantiqiy holat - y riqlardir. Mantiq t ri fikr yuritishga alohida qoidalar, usullar va y sinlar beradi, uning ixtiyorida mavhum tushunchalar bor, u insonni (uning aqlini) adashishlar va xatolardan ogohlantiradi, muhofaza qiladi.

Mavjud narsalar holatiga nisbatan his-sezgi shahodat beradigan narsa - beadadlik (ko'plik) dir. His-sezgi bilan biz biladigan beadadlik ikki xilga b linadi. Birinchi xilga beadadlikni turli holatlarda ajratish yordamida his-sezgi tomonidan erishiladigan narsalar kiradi, ya'ni bir xil narsalar boshqalaridan ayrim holat bilan farq qiladilar. Bu-k proq ma'lum b lgan, birinchi xil beadadliklardir. Ikkinchi xiliga bir narsa (buyum) dan va bir xildagi his-sezgi tufayli bilib oladiganimiz ko'p narsalar kiradi, ba'zan bu narsalar (buyumlar) bir-biriga zid b limgan narsalar b lishi mumkin. Bunga ushbu misolni keltirsa b ladi: biz bir jismga qo'l tekkizib k rib, uning issiq, sovuq, qattiq, yumshoqligini bilamiz.

Ba'zan narsalar bir-birlariga zid b ladilar, masalan, issiq va sovuq, qattiq va yumshoq, da al va mayin kabi. Shunga xshash, ba'zan shuurimiz orqali bilganimiz mavjud sifatlar beadadligi farqli b ladi. Masalan, ushbu narsa issiq va oq. Ulardan birini quwai lomisa (ushlab, qo'l tekkizib sezish) tuy usi bilan boshqasini nigoh (k rish) orqali bilinadi. Shunga xshash, ushbu holat boshqa sezgi a'zolariga ham tegishli.

S ngra Arastu, shuur orqali bilinadigan har bir narsa t risida sezgidan olinadigan bilim darajasi haqida va ulardan birini boshqasidan farq etuvchi belgilar haqida gapiradi. Shuur, mavjud narsalarning hammasi yoki k pi zgarishi va bir joydan boshqa joyga tib turishi, bir holatdan boshqa holatga tishi haqida shahodat va bilim beradi. Masalan, oq narsa qanday qilib qora b lgnani haqida.

Beadad ziddiyatlar bir-birlarini almashtirib turadilar. Ushbu tanovoblarda (almashinib turishlarda) bitta zgaraydigan doimiy narsa bor. U, ushbu tanovoblarni saqlab turadi va ularga singib ketadi. Narsalar bir-birlariga ergashib va zgarib turganlari holida doimiy b lib keladigan narsa "javhar"

("substansiya") deb ataladi, almashinib va zgarib turuvchi narsalar "oraz" ("aksidensiya") deyiladi.

Biz his-tuy u bilan biladigan va ular tasdiq etadigan narsalar tabiatan mavjud narsalardir. Mavjud narsalarning turlari (kategoriyalari)-xabardor etuvchi (narsalarga) kelsak, rutbalar bizga zga bir narsa haqida emas, faqat o'ha narsa haqida axborot beradi, ular bizga sha narsa qanchaligini (miqdor jihatidan), qandayligini bildiradi, yoki his-tuy u ila bilinayotgan narsaga nisbatan tashqarida b lgan boshqa narsa haqida axborot beradi. Bu holat, qachonki, birlaridan boshqalari orqali foydalanilsa, qachonki, birlari boshqalari orqali aniqlansa r y beradi.

Biz fikran tasavvur etadigan ma'qulot-aqlan tushunsa b ladigan mohiyatlar sifatlarining k pligi bilan ajralib turadi, bulardan his-tuy u ila bilinuvchi narsaga xshatib, ularni holatiga qarab xayolan tasavvur etiladiganlari mustasnodir. Bizning tasavvurimizda ma'qulotlar qanday holatda ekanliklarini sezganimizda, biz fikr qilgan beadadlikni xayolan tasavvur etamiz. Chunki biz ma'qulot deb xayolan tasavvur etadigan va sezadigan vohid (bir) narsa, biz beadad sifatida xayolan tasavvur etadigan va fikrlaydiganimiz, sifatlarining k pligidan tuy ular ila bilinadigan narsalarning beadadligiga xshamaguncha beadad (k plik) b lib qolaveradi. Chunki bir narsa t risida, bir holatda u beadad sifatlar va mahmullar (predikat)ga ega, deb axborot berilsa, u holda o'sha narsaga shu sifatlardan har qanday bir sifat mansub, deb tushuniladi.

Shunday qilib, yuqorida aytib tilganidek, ushbu (odam) zayd, unga tiriklik, oqlik, (b yi) balandlik sifatleri xosligini ta'kidlab tsak bo'ladi. Biz zehnimiz bilan unga beadad mavjudlik (sifatleri) mansubligini tushunamiz.

Ammo biz, bir narsaning beadad ma'qulotlari b limgan beadad ashyolarning har qaysisi bergan axborotni farq etadigan b lsak, biz shu narsaning zehninini bilolgan taqdirimizda uning "nimalikligini" belgilovchisini aniqlay olamiz. Shu, sha narsaning javhari - substansiya b ladi. Bu narsaning javhari (substansiyasi) deb ataganimiz zi haqida quyidagilarni bildiradi: "nimalik"ning o'zi nima, u zi

qancha, qanday, yoki "zi nimaligidan" boshqa bir holat haqida xabardor etadi. Ushbu narsa haqida va sha ma'lumotla haqida biz ularni haqiqatan ham javhardir deb aytarniz chunki uiar "nimaligi haqida" axborot beradi va ular oraz (aksidensiya)dirlar, negaki zlari haqida "nimalik" dan tashqari, boshqa aniqlovchilarni ma'lum qiladilar.

Agar yuqorida aytib tilgan narsa tuy u ila idrok etiladigan narsa b lsa va k pgina ma'qulotlarga ega b lsa, ular orasida ushbu tuy u ila idrok etiladigan narsaning "nimalikligi" haqida ma'lumot beradigan ma'qulot bor b lsa va agar bizga boshqa bir narsa haqida hech narsa — na uning qanchaligi (miqdor hisobida), uning zi va holati qandayliklari -- ma'lum bo'lmasa, u holda biz shu narsani s zning tom ma'nosi ila javhar deb atagan b lur edik, ammo aslo biron-bir narsaning javhari va boshqa narsaning orazi b lish uchun qabul qilingan javhar, deb atalmas edi. Modomiki, shunday ekan, biz barcha labiatan ma'qulotlarni s zning tom ma'nosidagi javhar deb ataymiz. Unga tabiatan taalluqli bo'lman barcha narsalar esa, mutlaq javhar deb ataluvchi narsaning, tabiatiga muzof munosabatdor bo'lgan orazi (aksidensiyasi) deb ataladi. Va nihoyat, muzofiy javhar deganimizni, agarda u bizga narsaning "nimaligi" haqida ma'lumot bersa, haqiqatan ham, ushbu javharga b lgan xshashlik ulushiga k ra uning javhari deb ataymiz. Mutlaq ma'nodagi javhardan boshqa javhar mavjud emas. Boshqa hammasi umumiy nom bilan "javhardagi orzular" deb ataladi.

S ngra Arastu ushbu holni, awallari mantiqda q llanilgan da'vo bilan quwatlaydi: javhardagi mavjud orazlarning, javhardagi mohiyati "nimalikni" oraz yordamida aniqlovchilari ham b ladi. Zotiy, ya'ni aynan narsaga kelsak, undan birinchi tartibdagi "nimalik" kelib chiqadi. Ushbu javhar shunday javhardirki, uni orazdan na his-sezgi va na fikr bilan ajratit b ladi. Ammo aql, har holda javharni orazdan va orazlarni bir-birlaridan, ular javharga xos ekanliklari uchun emas, balki faqat birgina javharni idrok etish orqaligina ajratit olishi mumkin. Uning mavjudligi his-tuy ularimiz va zimizning shaxsan bu narsalardan foydalanishimiz orqali tasdiqlanadi. cbunki bizga insoniy barcha narsalar xosdir.

Arastu bu narsalarda, bizda birinchi javhar kabi qabu! qilinganni nazarda tutadi. Borligi inson irodasidan tashqari mavjud b lgan u tabiatan mavjud narsalar deb ataydi. Inson irodasidan tashqari mavjud b lgan ushbu javharning har bir xiliga bir javhar xosdir va u tufayli javhar z asosiga ega b ladi hamda u tufayli javhar mohiyati uning barcha xillaridan (sinflaridan) ajralib turadi. z- zidan javhar b lgan ushbu har bir sinfnig mohiyatini u javharning "tabiatan xislati", deb ataydi. Mohiyatlarning ushbu farqlanishlari javharlarning tabiatan xislatlari bilan aniqlanadi deb tushuntiradi. Har bir xilning mohiyati shundayki, shu xil narsaning z- zidan kelib chiqqan harakati ila unga ta'sir qilishi aniq ravshandir, shu xil narsada mavjud b lgan boshqa aynan zotiy orazlarning xoh harakat, xoh miqdor, xoh sifat, holat va boshqa orazlari mavjudligiga sabab b ladi. Masalan devorning mohiyati ustida shiftnitutib turishidir va u devorga taalluqli xislatlarni zlashtiradi. Chunki shu xil xislatlarga ega b lish uchun ham devordir. Tabiat tufayli mavjud javharlarning xillaridan har birini u "tabiatan javharlar" deb, ularning aynan (mohiyatli) orazlarini esa u "tabiatan orazlar" deb ataydi. Arastu z oldiga maqsadni q ygach, unga his-tuy u tufayli yetib borganday yetib bormadi va tu ma odat tufayli ma'qulotlarni bilganday bilmadi, balki zi mantiqda eslatib tgan narsalarni tadqiq etish usuli tufayli muqaddimoti avvalni aniqlab, maqsadga erishdi.

T RTINCHI B LIM

Arastu bularning hamasini tushuntirmoqchi b lganida, u shuur uchun ravshan narsaning zidlari b lgan va amalda foydalanish ishida oqil hisoblangan narsaning ziddi b lgan mulohazalarga duchor b ladi. Ushbu mulohazalar shundayki, ular mavjud narsalarning zgarishi va ularning farqlanishlarini shak-shubhaga q yadi. Ushbu mulohazalar, mavjud narsalar orasidagi farqlar va zgarishlar, mavjud narsalarning mavjudligiga bo liq b lmay, balki narsaning mavjudligidan tashqari b lgan boshqa bir narsaga bog'liq ekanligini k rsatadi. Ushbu boshqa bir narsaning zi nima? U mavjudlik mahrum b lgan uchun shunday holatga keladi.

Ushbu, tuy u bilan idrok etiluvchi narsalarda, ma'lum bir yakka narsalardan ajralib turuvchi alohida narsalar yo'q. Agar mavjud narsani mutlaq ma'noda olinadigan bo'lsa, u holda biror qisqa muddat mobaynida, javhariyini nojavhariy z javhariydan tashqari bo'lgani tufayli, farq eta oladi. Ammo javhariy bo'lgan narsa umuman bo'lmazligi mumkin mavjud bo'lgan narsa esa, umuman hech narsa emas. Farqlanadi, deb, ylaydigan narsa umuman mavjud emas. Shunday ekan, haqiqatan mavjud bo'lgan va mavjudlikdan tashqari bo'lgan narsa umuman mavjud emas.

Beadadlik (k plik) faqrlanish tufayli mavjuddir. Demak, ahadiy -- birlik nimadir mavjud. Asartu, birlik (tanho) narsaning turli sifatlarini bayon etishgacha boradi. Ularning (shu sifatlarining) har biri, shu narsaga nisbatan, boshqa sifatleri k rsatmagan xususiyatlarni k rsatadi. Beadad s z birikmalari - iboralar yordamida narsa haqida ifodalangan xususiyatlar miqdor jihatidan bir butun bo'lib qoladi, ammo bir s z va bir ibora bo'lmaydi. Shu qoida bo'yicha, shuur — hissiyot shahodat beruvchi narsaga va ushbu shuur ila idrok etiladigan narsalarning ma'qulotlaridan aql bilan tushunsa bo'ladigan mohiyatlaridan foydalanganimizda erishadiganimiz holatga zid turuvchi aqliy xulosalar qilinadi.

Arastu ushbu mulohazalarni avvalidanoq mu litot, alat (sofizm) deb rad etadi.

U, haqiqatan t ri fikrga kelish va ixtilofli (bir-biriga zid) aqliy xulosalarni inkor etish uchun ular hech qanday foyda bermaydi deb tushuntiradi (s z sofizm haqida ketmoqda). Haqiqiylikka faqat shuur va ong (aql) tufayli erishiladi.

S ngra Arastu z tadqiqotlarini davom ettirib, fazoda namoyon bo'lgan javhar deb ataluvchi har bir narsaning eni, bo'yi va qalinligi bor degan fikrga keladi. Rostki javhar fazoda ch ziq deb ta'riflanadigan bo'lsa, shuning uchun u ba'zan "jismlar", ba'zan esa "jismiy javharlar" deb ataladi. Tabiatan mavjud narsalar, jismlarga orazlar, jismiy javharlar va ularga xos belgilarga ega. Bularning hammasi tabiat haqidagi fan (fizika) ning mavzusidir. Arastu bu narsalarni isbot talab qilmaydigan muqaddimotlardan oladi va ularni tahlil qilishda jadaliy (diaiektik) vasilani (usulni) q ilaydi. Jadaliy hivora

(dialektik dialog) ga qobiliyat paydo etuvchi holatga olib keluvchi narsani tushuntirish uchun u shunday yo'l tutadi. Demak u, ushbu narsalarga ilmiy qonunlarni tadbiiq etadi va ular tufayli ularning mohiyatini rganadi. Ilmi yaqiniyani heruvchi va tasodifan uchraguvchi ulardagi mavjud muqaddimotlarning shart-sharoitlarini u dalil keltirish orqali topadi. Ushbu shart-sharoitlar zlarida bo'lgan narsalarni Arastu o'z holda qoldiradi.

Bu uning, undan keyin ushbu masalaga yana qaytishni istagan va ilm-al-yaqiniya talab etgan cho larda madaniy ma'qulotlardan foydalanish haqidagi tavsiyalarida aytib o'tganlarini rganishga zlarini bag'ishlovchilar uchun yozgan kitoblarda z tasdi ini topgan. K rilayotgan har bir narsani u ikki-jadaliy va ilm al-yaqiniya tarafidan solishtiradi. Buni unga xos barcha narsaning haqiqiyigiga yetishish uchun qilgan. Avvalo Arastu ushbu uslubdan foydalanadi: mavjud narsalarni ta'riflovchi umumiy tasdiq, ma'qulotlar bo'lgan umum asoslarni aniqlaydi. Va bular o'z-zicha ravshan ma'quloti awallar emas, balki birinchi holdan boshlab noma'lum eng umumiy mulohazalardir, ular z-zidan ma'lum birinchi ma'qulotlardan kelib chiqadigan dalillar yordamida aniqlash vositasi bo'lib xizmat qiladilar. Ular haqida tadqiqot olib borilganida u jadaliy vasilalardan foydalanadi.

Jismiy javharlarning hammasida bo'ladigan mavjudiyatning dastlabki asoslarida mavjud qonunlarning umumiy asoslarini bayon etadi. Ulardan har biriga ayrim holda hamroh, ikkita dastlabki asos (asli mutorigat)lar bor, ular: bilquvvati (potensial) mavjud dastlabki asos - u "modda" - "materiya" deyiladi, muhimmona (aktual) mavjud asli mutorigat esa "shakl"- "forma" deyiladi.

Arastu bilquvvat holatdan muhimmonaga tish uchun, bilquvvati mavjud asl mutorigatning (dastlabki asosning) zi yetarli emas, deb tushuntiradi. Buning uchun, bilquvvatdan muhimmotga tkazuvchi uchinchi bir asl mutorigatning bo'lishi zarur. Ushbu asl mutorigat (dastlabki asos) "mafuli asli mutorigat) "amaldagi dastlabki asos" - deb ataladi.

U, harakatda b lish uchun, harakatlanuvchi va zgaruvchi barcha narsa qandaydir hududga "oxiriga" va "maqsadga" qarab boradi, deb hisoblaydi. Va zicha jismaniy javhar b lish barcha narsa yo "maqsadga" va "oxiriga", yoki qanday b lish ham biror maqsad va hadga olib boruvchi narsaga borishi zarur. Shunday qilib "maqsadga" ham, oxiriga ham asl mutorigatlar erishishlari va z mavjudotlari b lish asl mutorigat b lish barchalariga, k p ham emas, oz ham emas t rta jins hamroh b lish unga ravshan b ladi, ular-modda, javhari soniy (ikkinchi javhar)-substansiya, faoliyatidagi sabab va maqsaddir.

Arastu yana, tabiatning nimaligini, uning haqida barcha s z yurituvchilarga qanday b lish tuyulishini tushuntiradi. Uning mohiyatini umum k rinishda tasvirlab, tabiat haqidagi fan (fizikadan) xabardor qadimgilar tabiat haqida nimalar deganlari va ularning zlarida-yunonlarda tabiat haqida shu dastlabki asoslar majmuasida nimalar deyilganini bayon etadi. U, tabiatning mohiyatini "tabiat" deb ataladigan asl mutorigatning qanday vazifani bajarishini, "tabiiy narsalar" degan iboraning ma'nosi qandayligini, "tabiatan birlamchi" iborasida mavjudiyatning ushbu dastlabki asoslari haqida qanday tushunchada s z yuriti. Jami, "tabiiy jarayon b lish yicha", "tabiat b lish yicha", "tabiiy jarayon b lish yicha emas" iboralarining qanday ma'nolari borligini tahlil etadi. Ushbu tushunchalarning majmuasini, mavjud narsalar haqidagi bilim va ularni xato tushunish qanday farqlanishlarini k rish chiqadi. U yana t rta dastlabki asoslar qanday qonunlar b lish yicha bir-biriga nisbatan joylashganlari, ulardan qaysi birlari k rish proq, qaysi birlari kamroq rivojlanganlari haqida gapiradi va ular mavjud narsalarga mohiyat ato etishlarini ta'kidlaydi. Bu mohiyatni uning z tadqiq etadi, buning ustiga bu holat maxsus tabiiy narsalarga taalluqlidir. Shuning z birinchi asoslar va birinchi sabablar, maxsus tabiiy narsalardir.

Arastu jisimiy javharlarda z- zlaricha mavjud qonunlar va asoslar haqida gapiradi. U, jism fazoda ch ziq turishi nuqtai nazarid n nimadan iboratligini, jismning fazoda ch ziq turishining mohiyatini, ch ziq turish ch ziq turishlarning qismlaridan iboratmi, ularning holatlarini zaro

vaninlashishiga bo liqmi yoki boshqa biror usul tufayli mavjud ekanligini tushuntiradi.

U. jisimiy tabiatan javharni, javhar mohiyati uning fazoda ch ziq turishiga bo liqmi yoki y qmi, tahlil etadi. Barcha ziga xos orazlar (aksidensiya) bilan javhar (substansiya) b lish, u narsa jism va ch ziq turgan b lish oladimi? zida shakllar va orazlar almashib turuvchi va undan javharlarning xillari paydo b lishuvchi modda b lishgani uchun yo u jism va ch ziq b lishladi yoki u narsa moddiy javhar bo'ladi, negaki uning ch ziqli b lish y, en va qalinlikka ega.

Arastu, bu ch ziq narsa javhar emas, boshqa nimadir, deb tushuntiradi. Ch ziqlik, uzalغانlik uning javharligi nuqtai nazaridan javharning mohiyatini bildirmaydi. Bizning iboramizdagi "ch ziqlik", "uzalغانlik" xuddi "oq" iborasidagi kabi ma'noga ega va javhar haqida gapirayotganimizda biz mutlaq ma'nodagi javhar haqida gapiramiz, bunda biz uning ch ziqli b lish, uzalغان va b lish y, en, qalinligi bor narsaligi haqida gap yuritmaymiz. Javhar ziga xos bo'lgan boshqa narsalarga ega. "Uzalغان" va "uzalغانlik" tushunchalari jisimiy javharning na moddasiga, na uning shakliga xos, modda esa z mohiyati b lish yicha jism emas, shakl ham shunday — jism emas, ammo modda va shaklning birlashib uy unlashuvi (sintez) fazoda uzalغانlik k rinishini paydo qiladi. Ushbu ch ziqlik, uzalغانlik shu birikish - sintezda mavjud, chunki u z mavjudiyatida z shaklining mavjudiyatiga ergashadi va javharning shakl mavjudiyati tufayli u ya'ni ch ziqlik, uzalغانlik haqiqiy va barkamol javohir b lish qoladi. Tabiiy javohirning moddasi (materiyasi) ziga xos bo'lgan shakldan xoli emas, shuning uchun javohir qandaydir uzalغانliklardan tarkib topgan emas. Uzalغانlik, uzunlik, kenglik, qalinliklar esa eng avvalgi (birinchi) orazlar (aksiyadensiya)dir. Ushbu orazlar, tabiiy javharlarda mavjud b lishgan boshqa oraziarga xshab unda Paydo bo'lib, zgarib, k payib yoki kamayib turadilar. Arastu s ngra, miqyosi b lish yicha benihoya (la-nihoya) fazoda uzalغان, ch ziq jisimiy javhar bormi yoki y q ekanligi haqida so z yuritadi. Va u benihoya fazoda uzalغان jisimiy tabiiy javhar

y qligini va har bir jismiy tabiiy javhar fazoda cheklanganligini tushuntiradi. Arastu, tabiat narsalarida bo'lgan cheklangan benihoyatlik, tabiat narsalari haqida gap yurituvchilar benihoyalik haqida yilganlaridek ahamiyatdan butunlay boshqa ahamiyatga ega, deb tushuntiradi. Arastu, ushbu ahamiyatni qisqacha ta'riflaydi va uning qandayligi, nimaga taalluqligi haqida aytib tadi.

S ngra u harakat darajasini, rutbasi (kategoriya)ni, u qanday namoyon b lishini va mohiyatini tahlil etadi. Harakat, uning benihoyaligini k rsatuvchi mohiyatga egalik uchun, harakat, fazo va vaqt ichida bir narsadan boshqa narsaga tganligi uchun, harakat jismiy javharning orazi b lib, harakatlantiruvchi sababga ega bo'lganligi uchun uni tadqiq etishga zarurat bo'ladi. Shu qatori harakat bilan birga uning mohiyatining tartibi bilan, hamda uning zi nimadan iboratligi, nima uchun kerak va u qanday, uning mavjudiyati qanday ekanligini va nihoyat uning mohiyat hosilalarini aniqlash zarur. Ushbu k pdan-k p sharoitlar hosilalarining har birini harakat z ichiga olgani uchun, bu sharoitlarning har qaysisiga harakat xos va harakatlantiruvchi jismlarga harakat hosilalari sharoitlari xos bo'lganligi uchun, Arastu yuqorida sanab tilgan har bir sharoitni harakat z ichiga olganligini va sharoitlardan har biri harakatga xosligini tadqiq etadi.

Buning uchun Arastu makon rutbasini (kategoriyasini) tahlil etadi, makon zi nima ekanligi haqida fikr yuritadi. Makon mohiyatiga xos bo'lgan narsalarning ta'rifmi keltiradi va jismning makoni bo'laturib qandaydir orazga ega bo'lishiga zarurat bo'lgan holda jism uchun makon zarurmi, y qmi, shularni k rib chiqadi.

Arastu, harakatlantiruvchi sabab, harakatning b shliqqa bo'lgan ehtiyojining oqibatimi yoki y qmi, degan masalani tahlil qiladi. Va uning (harakatlantiruvchi sababning) na uy otuvchi sababga, na vakuumning y qligiga, na har qanday tabiiy vasilalar majmuasiga ehtiyoji buning ustiga b shiiqdagi — na javharga va na orazga ehtiyoji y q deb

ta'kidlaydi. U, mutlaq b shliqning yo'qligini chuqur bo'lmasa-da, tushuntirib beradi.

S ngra Arastu "vaqt" rutbasi nimaligini tushuntiradi va tabiatdagi mavjud narsalar va harakat, vaqt va fazoning borligiga muhtojmi degan masalani k rib chiqadi. Arastu harakat va sharoitlarga tegishli asos va qonunlarni bayon etadi.

S ngra u, jismlarda mavjud bo'lgan va ulaming harakati va bu harakatning boshlanishiga zarur bo'lgan behisob sabablar haqida s z yuritadi. Bir-birlariga tegib turuvchi va yonma-yon turuvchi boshqa jismlardan harakatlanadigan mutaharrik jismlar b lishi kerak, ular esa z navbatida boshqa jismlardan harakatlanadilar va hakazo. Bunday holatda bir jismning boshqasiga nisbatan harakati zaro yaqinlashgan va yondoshgan, bir harakat ikkinchisidan kelib chiquvchi va umuman olganda benihoyat bo'ladi.

Arastu, tabiiy jism z tabiatiga k ra boshqa bir jismni qanday qilib harakatga keltirishini va harakatdagi oldingi jismdan harakatga kelgan jismJar o'z navbatida boshqalarini qanday harakatga keltirishini k rsatadi. Bunda harakat shakli faqat mexanik (al-hayal) harakat bo'lib, boshqacha bo'lishi mumkin emas. Atrofdagi boshqa jismlarni harakatga keltiruvchi ushbu harakat t ri chiziqli bo'lmay, balki aylanma harakatdir. Boshqa bir jism orqali harakatga keltirilgan jism shajismning harakat ta'siridan tashqari bo'lmaydi. Arastu, ushbu jism mutlaq miqdorga ega bo'lishi mumkin emas, deb tushuntiradi. Demak, barcha tabiiy jismlarni harakatga keltiruvchi boshlang'ich jism bo'lishi zarur va yana shajismdan harakaini qabul qitib boshqa hamma jismlarni aylanma harakatga keltiruvchi boshqa bir jism bo'lishi kerak.

S ngra u aylanma harakatlanuvchi jism haqida s z yuritadi, sha jism z- zicha harakatlanadimi yoki uni harakatlantiruvchi sabab bormi? Va uni harakat manbai bor bo'lishi kerakligini tushuntiradi. Arastu tabiatan aylanma harakat qiluvchi jismlar harakatlarining asoslarini k rsatadi, ular jismlarmi yoki jism emasmi, ular modda va jismlari (tanalari) bo'lmagan jismsiz mohiyatmi yoki y qmi, degan masalani oydinlashtiradi.

BESHINCHI B LIM

Arastu bularning hammasini diqqat bilanrganib chiqqandan sng aylanma harakatning eng chetida turuvchi jismlar, mavjud narsalarning qandaydir mohiyati ekanliklari va hech vaqt u mohiyat na tabiat hodisasi, na jism b lishi rnumkin emasligi, u najismda va na moddada bo'lishi mumkin emasligi unga ravshan b ladi. Ularni, tabiiy narsalarga nisbatan q llaniladiganga xshash usulda tadqiq etmay, balki butunlay boshqacha uslub bilan tadqiq etish kerak b ladi.

Yuqorida aytib tilganlar, Arastu tabiat haqidagi fanga mansub degan asoslarning majmuasini tashkil etadi. Ular haqida Arastu "Fizik garmoniya" nomli kitobida s z yuritgan.

U zining "Fizik garmoniya" kitobida batafsil yoritgan mavzuni yana boshqa bir kitobida ham davom ettiradi. Bu kitobni u, zarurat nuqtai nazaridan, shunday bir jism b lishi kerakki, u jism o'z atrofidaturuvchi, boshqajismlarni harakatga keltirishi zarur, degan fikr bilan boshlaydi. Ammo bu jismlar mutlaq b shliqda emaslar. Yana ushbu jism boshqa yondosh jismlarga tutashishi va tegib turishi kerak, chunki ular orasida hech vaqt b shliq y q. Bir-biriga yaqin va yondosh jismlarni z ichiga olgan majmuani Arastu "koinot", deb ataydi.

Arastu, koinot rab olgan ushbu jismlar majmuasi ichra koinotni tashkil etuvchi eng birinchi jismlar b lmish jismlar bormi yoki y q ekanligini, hamda ular koinotning eng birinchi bo'laklari bo'lsalar va olamni y q qilib yoki inkor etib yuborish uchun ulardan biror b lagini bartarafetilganda koinot y q b lib ketadimi, degan murakkab masalani rganadi. Va u, koinotni tashkil etuvchi eng birinchi jismlar bor va ular koinotni tashkil etuvchi qismlar b lgan birinchi mavjudiyatlardir, deb tushuntiradi.

OLTINCHI B LIM

Arastu, koinotni eng awalidan tashkil etuvchi birinchi jismlarning ba'zi sifatlarini bayon etadi. Ushbu jismlar majmuasida boshqa hamma jismlarga aylanma harakat beruvchi jism b lgan uchun zaruriy ravishda ikki makon b lishi kerak,

ular: o'rtadagi, markazdagi makon va markazning atrofini qurshagan makon. Shu bilan birga mexanik harakat, tufayli harakatlanuvchi jismlar b Hshi zarur ularning uchta eng oddiy xili bor: aylana b ylab harakat rtaga (markazga) intiluvchi harakat va rtadan (markazdan) chetga tomon harakat. Harakatning bu uch xili yondoshishning turli xillari b ladi, chunki ularning orasida hech qanday b shliq y q.

Arastu rtadan (markazdan) chetga tomon harakatni k rib chiqadi, U harakat miqdori jihatidan bittami, yoki k proqmi? Va bu harakat uch turli deb tushuntiradi. Bu harakatlarning har birini ayrim ta'riflaydi, har bir xilning mohiyati va ularga xos b lgan mohiyat y orazlarni tushuntiradi. Arastu harakatning bu xillarini rganib, ularning zi qandayligini, nimadan va nima uchun b lishlarini k rib chiqadi. U, ushbu harakatlar cddiy jismlarga xosligini tushuntiradi. Koinotni tashkil etgan ushbu jismlar bir qanchadir. U, ushbu jismlarning koinotdagi joylashishlari, hamda bir-birlariga nisbatan holatlari va tartibini aniqlaydi. Yana ularning har bir qismini va ushbu qismlarning joylashish tartiblarini ta'riflaydi. Oddiy qismlardan biri "birinchi jism"dir va u, umumiy moddaga ega va shak! ila farqlanuvchi boshqa to'rt jism tuproq, olov, havo va suvdan farqlanadi. "Birinchi jism", boshqa t rta jismdan ham modda, ham shakl jihatidan farqlanadi. Ushbu t rta oddiy jismlar, birinchi jismdan quyida turuvchi boshqajismlarni yaratuvchi unsurlar (elementlar)dir. Ushbu unsurlarning birlari boshqalaridan, unsurlarning zlaridan oddiyroq qimslardan yaratiladilar, ammo "birinchi jism" dan paydo b lmaydilar.

Bular haqida uning "Kitob al-samo va al-olam" asaridan ma'lumot olsa b ladi. Arastu "Kitob al-samo va al-olam"ning oxirida bayon etgan mavzuni, boshqa bir risolasida davom ettiradi. Bu asarda z- zlaricha paydo bo'lgan ushbu t rt unsur, birlari boshqalaridan yaratiladilar, deb yozadi. Yana, uning yozishicha, ergasbish uslubi b yicha bir javharning moddasi, boshqa javharning ham sha moddasi b ladi, deb tushuntiradi. Darhaqiqat, har bir unsur boshqa unsur orqali yaratiladi, boshqa yaratiluvchi jismlar esa, ushbu unsurlardan yaratiladi. Unsurlar asoslar va kuchlarga egadirlar va ular

tufayli unsurlar bir-birlaridan paydo bo'ladilar, hamda ular uchun zga jismlarni yaratadilar. Paydo b lish va fasodga kelsak, ular haqida bunday fikr bildirilgan: bir holat boshqa holatga tadi, paydo b lish-rivojlanish, fasod (barbod b lish) — inkorni bildiradi. Paydo bo'lish - al-kavn nimaligi ravshan ekan, demak, bir jismning boshqasidan paydo b lishi, biri boshqasining ta'siriga uchrashi, biri boshqasiga ta'sir etishi uchun ular bir-birlariga tegib turishlari kerak. Buning uchun avvalo paydo b lish va fasod jarayonini ranganish zarur b ladi, ularning zi nimadan iborat, qanday va nimada mavjud ekanliklarini bilish kerak. Yana, paydo bo'lish va fasod oddiy birlashishdan yoki ajralishdan iborat emasliklarini, bir holatdan boshqa holatga tish, na paydo b lish va na fasod emasligini k rsatish kerak b ladi.

S ngra Arastu, sifatleri ta'sir etish va ta'sirlanish (harakatlantirish va harakatlanish)dan iborat jismlarning talomusini (bir-birlariga tegib turishlarini) k rib chiqadi. U yana, biri boshqasiga ta'sir tkazuvchi va boshqasi o'zi ta'sirlanuvchi jismlarning xislatlarini k rib chiqadi.

S ngra u, ta'sir (harakat) nima va ta'sirlanish (harakatlanish-boshqa bir kuch ta'sirida) nima ekanligini, ular ushbu tuy u ila idrok etiluvchi sifatlarda b lishlarini tahlil etadi, bu qanday r y berishini tushuntiradi.

Arastu yana birikish (sintez), qorishish va boshqa tabiiy jismlar mavjudligi sababi b lmish t rt unurning q shilishi natijasini tahlil etadi.

ETTINCHI B LIM

Bularni k rib chiqqach. Arastu sha t rt (tuproq, olov, bavo va suv) jismning tahliliga tadi. Bu unsurlar qanday xislatga ega, ularga qanday mazmun singdirilgan, ularda shunday b lishlariga yordam beruvchi asos va kuchlar bormi, ular z mohiyatlariga k ra unsurmlar yoki tabiiy sabablar tufaylimi, ular birinchi eng oddiy jismiarmi yoki ulardan avval boshqa zarralar bormi, ularga ularni benihoya etuvchi kuchlar hamroh b ladimi yoki ular nihoyali (chegaralangan)mi. Bu yerda Arastu, avvalgi aytib

o'tganlaridan farqli ravishda unsurlarni benihoya deb hisoblab b lmaydi, deydi. Awalida z tadqiqotlarida u, har qaysi ayrim olingan unsur fazoda benihoyami yoki chegaralanganmi, koinotni tashkil etgan birinchi jismlar benihoya ko'p miqdordami yoki y qmi, degan masalalarni q ygan edi. Endigi tadqiqotlar esa ushbu masalalarni yoritish uchun olib borilgan: ular (ya'ni unsurlar) qandaydir yo'l bilan sha unsurlarni benihoya k p unsurlar bo'lishlariga yordam beruvchi kuchga ega bo'ladilarmi, y qmi, unsurlar abadiymi yoki ular ham paydo b lish yana barbod bo'ladimi?

Ular abadiy (boqiy) b lolmaydilar, chunki havo, suv, tuproq va olov b linadilar, birlari boshqasiga aylanadilar va balki har bir unsur har bir boshqasida mavjuddir. Misol tariqasida havoni olaylik, chunki u t rt unurning biridir. Unga qandaydir bilquvvat (potensial) imkoniyat hamroh b lishi mumkin. Shu bilquvvat imkoniyat tufayli u unsur bo'lib qolishi mumkin va unga ham z navbatida uni unsurlarga ajratib yuboruvchi zga bir kuch hamroh b lishi mumkin. Bu hol ushbu vaqtda r y berishi mumkin: yo suv benihoyat k p qismlarga (b laklarga) b linib ketadi yoki suvning har bir qismi - b lagida shunday kuchlar borki, ular tufayli suv, shu har bir kuchga ega bo'lgan unsur b la oladi. Arastu bularning hammasi boqiy b lishi mumkin emas, chunki unsurlar soni benihoya emas va unsurlar mavjudligini ta'minlovchi sabablar mutlaq boqiy bo'lib qololmaydilar, deb tushuntiradi.

Arastu bilquvvat imkoniyatlar bor, ular tufayli bir jismlar boshqalariga ta'sir tkazadilar, birlari boshqalaridan ta'sirlanadilar, deb tushuntiradi. Chunki har bir paydo b ladigan jismning paydo b lishi awalo jismning ba'zi tuy u bilan idrok etiladigan sifatlariga ta'siri sabab bo'ladi. Natijada jism javhari va yuqorida aytilganidek, jismlar ushbu to'rt jism unsur bo'lishlariga sabab b luvchi shu sifatlar, sifatlardan ta'sirlanishlari uchun zaruriy sabab b ladi, deb tushuntiradi.

S ngra Arastu, har bir ayrim unsur boshqasidan paydo b ladimi yoki uchta unsur bittasidan paydo b ladimi, degan masalani k rib chiqadi. U, bir unurning boshqasidan paydo

b lishini va bu hol qanday r y berishini bayon qiladi. Keyin Arastu boshqa jismlarning paydo b lishlarini tahlil qiladi: ular qanday paydo b ladilar, qanday aralashadilar, birikish jarayoni qanday kechadi, yangi jismlar qaysi jarayon natijasida paydo bo'ladilar degan savollarga javob beradi.

SAKKIZINCHI B LIM

Bu masalani nihoyasiga yetkazib Arastu, bir xil jismlar boshqalarigata'siro'tkazabosblashlari, ikkinchilari esa ta'sirlana boshlashlarining boisi b lish sha sabablar va asoslar yetarlimi, y qmi degan masalani tadqiq eta boshlaydi. Har bir narsa ham imkoniy, ham haqiqatan mavjud b lganligidan, ularning har biri harakatlantiruvchi (ta'sir tkazuvchi) va harakat ta'sirini zida sezuvchi (ta'sirlanuvchi) b lishi mumkin. U, bir-birlariga nisbatan joylashgan jismlar koinotga xos birinchi imkoniyatni, kuchni tashkil etishlari uchun, bir (xil) jismlardan boshqalari paydo b lishlari uchun ushbu holat yetarlimi, y qmi yoki ular boshqa kuchlar yordamida bir-birlariga yaqinlashishlari uchun, bir-birlari bilan qo'shilishlari uchun k maklashuvchi va ulardan yangi jism paydo b lishiga asoslar beruvchi biron-bir lashqi ta'sir etuvchi kuchga muhtojmilar degan holatlarni bayon qiladi. U, na yuqorida aytib tilgan narsalar, na ularning asoslari, na ularning javharlari, na boshqa xislatlari buning uchun (ya'ni, yangi jismlar paydo b lishi uchun, birlaridan boshqalari paydo b lishlari uchun-deyilmoqchiga xshaydi) yetarli emas, buning uchun qandaydir boshqa tashqi ta'sir etuvchi sabab b lishi zarur, deb tushuntiradi.

Shu bilan birga Arastu ta'sir etuvchi harakatdagi kuchlarning asoslarini tahlil etadi. Bu kuchlar yordamida bir xil jismlar boshqalariga ta'sir etadilar va ularning birlashishlari uchun uinarni bir-birlariga yaqinlashtiradi. Shu qatori Arastu, moddalarni, hamda ular tufayli paydo b luvchi va barbod b luvchi jismlarni tekshiradi qaysi asoslar umumiylikini va unsurlardagi mohiyatlar qanday ekanligini tadqiq etadi.

U, ushbu paydo b luvchi va barbod etiluvchi jismlar sifatlarini tomonidan belgilanuvchi maqsad va orazni tahlil etadi.

vana, bir jismlar boshqalari tomonidan yaratilishlarining, U qavtarilishlarining va paydo b luvchi jismlar tanovab (navbat bilan rin alrnashtirish) qoidasi b yicha muttasil almashinib turishlarining sabablarini bayon etadi.

S ngra Arastu, butunlay halok b luvchi va paydo b luvchi biror narsa bormi yoki aslida bunday b lmaydimi va doimo nimadir nimadandir paydo b lib turadimi, degan muammoni k rib chiqadi. Shu munosabat bilan u barbod b lishga mahkum narsalarni tadqiq etadi: bu narsalar yana qayta tiklanadilarmi va ular shundan keyin avvalgi hollarida mavjud b ladilarmi yoki ular mohiyatsizlikka aylanib hech narsa saqlanib qolmaydimi? Mohiyatsizlik esa-y qlik demakdir. Yoki ulardan nimadir qayta tiklanib, nimadir y qb ladimi? Agar biror narsa qayta tiklansa, u holda qay darajada tiklanadi va necha marta, paydo b luvchi va fasod narsa benihoya ravishda qayta tiklanadimi yoki bu jarayonning haddi chegarasi bormi?

Bularning hammasi haqida uning "Kitob fil kavn val-fasod" risolasida yozilgan.

S ngra Arastu, unsurlarni tadqiq etadi. Chunki ularga muhimmona xos z mohiyatlari va unsurlarning shunday b lishlari boisi b lish kuchlar b yicha ular bir-birlariga ziddirlar. Ulardan bir xillari boshqalariga ta'sir (harakat) tkazib, yana zgalari uchinchilaridan ta'sirlanib bir-birlariga tegadilar, aralashadiiar, barbod b ladilar, yangilari paydo b ladi. Shuning uchun, haddiga yetayotgan yoki yetib b lgan unsurlardan har birida, ularga mohiyat beruvchi qandaydir barkamollik b lishi uchun, mohiyat kamolati, unda zaruriydan ortiqcha b lmasiigi zarur. Shunga xshab, unsur mavjudiyatining boisi b lish sabab, eng s nggi hududiy mezonga ega, chunki ortiqcha ziyodalik har qanday barkamollikni buzadi.

Kamolot va kuchda kichraya borib unsur, uning mohiyatiga xos eng kichkina miqdorga (hajmga) ega b ladi, kamaya borib esa, ushbu unsurning mohiyati eng adno (minimal) miqdorda boshqa unsurning mohiyati b lib qoladi. Bu mohiyat boshqa unsurning mohiyati b lishi mumkin. Unsurning mohiyati eng kam miqdorga ega b lsagina shunday hol yuz berishi mumkin. Bu ikki uslubda r y beradi. Ularning biri bo'yicha qabu!

etuvchi modda, tashqaridagi zid mohiyatdan mohiyati allaqachon nimanidir qabul qilgan unsurda b ladi. Amrno u nimadir (narsa) tashqi ta'sir (ta'sir etuvchi harakat) emas va shu bilan birga teng ravishda mohiyati zid ushbu unsurda mavjud b lgan (ta'sir) kuch, harakat b lib ham qolaveradi va nihoyat u nimadir narsa ziga zid unurning haddini chegaralab turuvchi b ladi, lekin buning uchun awal u z haddini chegaralagan b lishi zarur. Bu holat, zid mohiyatdan oldinroq nimanidir qabul etgani uchun r y bermaydi. Arastu bu holni - haddi b lmagani narsadagi kuchlar tufayli ro'y beradimi y qmi k rib chiqadi.

Arastu, unsurlar bir-birlariga qaysi usul ila yondoshishlarini har bir ayrim unurning tashkiliy qismlari boshqalariga singib, sochilib ketgan juda ham k p kichkina mayda qismlarni yoki jismlar majmuasi, boshqa jism makoni b lmagani makon bilan farqlanib turadimi, degan masalani yoritadi. Markazga joylashgan va t rt jismdan biri b lmish jism, agar uning qismlarida (b laklarida) boshqa jismning b laklari b lmasa, erkin jism b ladi. Koinotning (Olamning) yuqori qismidagi jism ham markazdagi (rtadagi) jismga xshagan holatda b ladi (ya'ni uning erkinlik shartlari ham shunday deyilmoqchiga xshaydi). Shunday qilib, fazoviy jismlarga tegib turgan jism qandaydir bir unsur b lib qoladi, unga yaqinlashgan, yondosh va undan pastda joylashgan jism esa, qandaydir boshqa bir unsur b ladi. Agarda bu holat mumkin b ladigan b lsa, u holda zaruriy ravishda, har bir ayrim jismning qismlari har bir ayrim boshqa jismning qismlarida, birlarining qismlari esa, boshqalarining qismlarida b lishlari kerak b ladi. Arastu buni ikki usulda r y beradi, deb ta'kidlaydi.

Arastu, fazoviy jismlarga talomis (tegib turuvchi) jismning holati qanday b lishi kerakligini tushuntiradi. Uning bayonicha, bu holat z mohiyati b yicha ancha erkinroq va z mohiyatining hamda z kuchining (ortiqchaligiga) ancha yaqinroq b lishi kerak, u zi bilan aralashuvi jismlarga qaraganda ancha past yoki ancha yuqori harorat va quruqlikka (kam namlikka) ega bo'lmo i zarur.

s ngra, unga tolmi unsur, mohiyat tomonidan zid va jihatidan b shroq b lish uchun unga qaraganda kamroq mohiyat va kuchga ega b lmo i kerak bo'ladi. Markazga yaqin barcha jismlar eng kam darajadagi kuch va mohiyatga bo'lgan bo'lishlari zarur, - faqat shunday kuchki, bu kuch vositasida unsur, unsur b la olsin xalos va faqat shunday mohiyatki u mohiyat vositasida unsur, javharlasha olsin.

Yana, markazdagi boshqa bir unsurga intilayotgan unurning harakatchanlik qobiliyati va boshqa unsur bilan aralashish qobiliyati yana kuchliroq b lmo i zarurdir. Boshqa uchta u bilan aralashgan unsurlar aralashishni behad k p xillaridan iborat bo'ladi. Arastu buiarga sabab ta'sir tkazuvchi (harakatlanuvchi) sabab b lmish fazoviy jismlar ularning moddalari va ularga xos b lgan narsalardan kelib chiqadi deb aytadi.

S ngra, u ushbu unsurlarni nom q yib belgilash zarur, deydi. Chunki. ular qandaydir yo'l bilan z ziddiyatlari bilan aralashishdan emas, ayrim va erkin mohiyatlarga egadirlar. Chunki ular (unsurlar) unsur b lishlarining boisi b lmish zaruriy mohiyatlarga egadirlar. U ularni belgilash uchun ularga yangi nom bermaydi, balki shu unsurlarning boshqa unsurlar bilan aralashuvlari (muxtalit) natijasida olingan jismlarning nomlarini saqlab qoladi. Shuning uchun u unsurlarning nomlari ma'lum b lgan xillarini k rib chiqadi. Masalan, mexanik harakat xillaridan qaysi biri, qandaydir bir unurning xuddi shunday harakati b lmo i uchun eng yaqin turadi yoki tuy u bilan idrok etiluvchi qaysi sifatlarining qaysi xili biron-bir unsurda mavjud b lgan sifatlar b lib qolishga yaqinroq turadi? Unsurlarning bir xillarining nomini Arastu shu unsurlar majmuasining nomiga k chiradi.

Fazoviy jismlarga tutashuvchi jismni u "olov" deb ataydi va bu olov, bizda bor b lgan olov emasligini tushuntiradi, chunki xalq nazarida olov, alanga va yonayotgan ch ma'nosinigina kasb etadi.

Madomiki alanganing harakati, alanga to havoni qamrab olgunga qadar, havoning yonishining boisi b lmish harakatning qandaydir xislatini kasb etar ekan, boshqa unsurlarni aylanib tib va fazoviy jismlarning birona egma

sathiga tutashuvchi jismni "alanga" deb ataydilar. Alangasi b'lgan (alangadan mahrum b'lgan) jismni "havo" havosi b'lgan jismni "suv", markazda turgan jismni esa "yer", deb ataydilar. Unda barcha unsurlar mujassam b'lganlar va bu kuzatuv va tajribalar orqali tasdiqlanadi.

Unsurlarning aralashuvlari turli xillarda sodir b'ladi: tuproq boshqa unsurlar bilan ikki xil aralashadi, suv ham tuproq va havo bilan shu y'zinda aralashadi. Olov bilan aralashish qanday t'gani esa sezilmaydi. Havo suv ketidan, olov ular ketidan ergashadi. Bularni Arastu chuqur tahlil etadi.

S'ngra Asartu, barcha qorishmalardan birinchisini tahlil etadi. Bunda aralashuvchi unsurlardan biri z'z mohiyatini y'qotmaydi. Arastu qorishmalarning xillarini k'rib chiqadi, Qorishmalar deyarli benihoya b'lganlarida, ularga nomlar ham, ularni bir-birlaridan aniq ajratadigan narsa ham yetishmay qoladi. Faqat bir-birlaridan ozginagina farq etishlari mumkin, bu , tutun, alanga va hokazo kabi.

T QQIZINCHI B LIM

K'p qorishmalar nom olishlariga zarurat paydo b'lganidan keyin Arastu har bir ayrim qorishmani, unsurlarning mohiyatini eng yaxshi aks ettiruvchi nom bilan atashga majbur b'ladi. Havoning mohiyatini "havoli" nomi, olovni "olovli", tuproqni "tuproqli", suvni "suvli" s'zi eng yaxshi aks ettiradi. Ularni Arastu turli sinflarga ajratadi: ba'zilarini u mexanik harakat b'yicha boshqalarini tuy'u orqali idrok etiluvchi sifatlar b'yicha aniqlaydi, agarda ikki unsur dan iborat qorishma uchrasa, u holda uning nomida ham ikki tashkil etuvchi aks etadi, masalan: "tuproqli-suvli" va hokazo.

U asosiy sifatlar va bu t'rt unsurda r'y bergan uncha ahamiyatli b'lgan sifat in'fiolini (z'garishini) tahlil etadi va boshqa jismlar ta'siriga uchragan jismlar olgan mohiyatlar va moddalar haqida s'z yuritadi. Ularga ta'sir etuvchi asosiy sabablarni aniqlaydi, fazoviy jismlarga tutashuvchi unsurlarda ulardan (shu sabablardan deyilmoqchi) qaysi birlari borligini,

ulardan qaysi birlari havoda, suvda va tuproqda mavjudligim aniqlaydi.

S'ngra u, unsurlarni tadqiq etadi. Mavjudiyat kamoio t'etishiga zarur b'lgan narsa b'lgan uchun unsurlarning mavjudiyati z'zi uchungina kerakmi, degan masalani k'rib chiqadi. Ular yo ularning zidan boshqa paydo b'luvchi narsalar kelib chiqishi uchun yaratilganlar. Yoki y'ujudning yaxlitlikka q'shimcha b'la oladigan qismlaridan biri uchun doimo mavjud biror narsa bo'lish uchun va yana unsurlar aralashishi tufayli birin-ketin paydo bo'luvchi jismlarni yaratishlari uchun yaratilganlar.

U yana, ushbu unsurlardagi xislatlarni ham k'rib chiqadi: ular biror asosiy maqsad uchun yaratilganmilar yoki ular qandaydir boshqa maqsad uchun yaratilgan narsalarga bo'liq va ular uchun zarurmilar, yoki ular maqsadga xos b'lgan butunlay ortiqcha xususiyatmi va ulardagi ziyodalik qo'lda ortiqcha barmoqning borligi, yetishmaslik esa - yelishmagan barmoqni eslatadimi?

Bular borasida uning "Fazoviy ramzlar" risolasining uchta maxsus bobida yozilgan.

S'ngra Arastu, ushbu t'rt unurning aralashishi natijasida bir-biridan tashkil topuvchi jismlarni k'rib chiqadi. Aralashish natijasida hosil b'luvchi jism ikki xil b'ladi: bir xili x'shash jismlar bilan, boshqasi — farqlanuvchi jismlar bilan hosil b'lish. Farqlanuvchi qismlardan iborat xili, birlari boshqalariga x'shash, jismlarning qorishishi natijasida paydo b'luvchi jismlar qorishma yaratgan paytda b'ladi. Bu qorishma. eslatilgan jismlardan har bir ayrim jismning mohiyatini saqlab qolgan b'ladi. Ushbu qorishmaga, bir-biriga tutash va bir-biriga tegib turuvchi jismlar kiradi. Qismlari bir-birlariga x'shash jismlarga kelsak, har bir ayrim qismining mohiyati saqlanib qolmaydigan aralashuv natijasida hosil b'ladi. Bu aralashma, bir jismlar harakatni yaratganlari (ta'sir t'kazganlari), boshqalari esa harakat ta'siriga uchraganlari (ta'sirlanganlari) natijasida r'y beradi.

Qismlari x'shash jismlar ikki xildir; birida asosiy xususiyatga ega unsurlarning bir qismi k'proq b'ladi, bu hol ma'lum bir jins va xilning saqlanishi uchun zarur. Boshqa

bir xilliga esa sobiq (oldingi) narsadan juda kam xislatga ega bo'lgan jismlar kiradi, ular yangi jismlarning paydo bo'lishi uchun zarurdir.

Arastu awalan, unsurlardan qismlari xshash jismlar paydo bo'lishini tadqiq etadi va ushbu masalalarni krib chiqadi: bu qanday ro'y beradi, unurning unsur ila qoshilishi qanday kechadi, qoshilgan unsurlardan qaysi biri ta'sir etkazuvchi-harakatdagi sabab (fil) vazifasini taydi, qaysi kuch vositasida unsurlarning qanchadir qismi hayuliy - birinchi modda vazifasini taydi? Qanday kuch tufayli unsurlarning qanchadir qismi juz'i fil bo'lib qoladi, yangi jismlarning paydo bo'lishi qanday xislatlarning aralashuvi natijasida ro'y beradi, Arastu xuddi shu tartibda y qolib ketish masalasini krib chiqadi. Jismlarning paydo bo'lishida va y qolishida zgarishlarning qancha xillari bo'lishini va bu qaysi makonda ro'y berishini tushuntiradi. Uning fikricha, bu makon (joy) rtalik bo'lishi zarur, rtalik esa yerga, uning sathi va ba'riga tutash.

Snga Arastu, his etiluvchi sifatlarning tasnifiga tadi. Bu sifatlarning xislatlari shundan iboratki, ular qismlari (juz'i) xshash jismlarda va birinchi kuchlarga bysungan aralash qismlarda bo'ladilar. Bu kuchlar vositasida bir unsurlar harakat paydo etadilar, boshqalari harakatlanadilar. uchinchilari harakat ta'siriga uchraydilar ya'ni harakatni qabul etadilar (ta'sirlanadilar). Bularning hammasi unsurlarning aralashuviari va bir-birlariga tishlari sababli ro'y beradi. U, his etiluvchi sifatlarni krib chiqadi. Bu sifatlarning aralash jismdagi mavjudligi unsurlarda bir bo'lgan harkatdagi kuchlarga bysunadi. Bu kuchlarga esa, jismlarning loqayd (passiv-harakat ta'siriga uchraguvchi) bo'lib qolishlariga rabat beruvchi kuchlar krik mak beradilar.

Snga Arastu, boshqa sezgi a'zolari ila his etiladigan o'zga sifat va qismlarni tadqiq etadi. Lekin, ba'zi unsurlar boshqalariga ta'sir etishlariga vosita bo'luvchi kuchlar xshash bo'lishlari uchun ular yetarli emas, degan kripgina fikrlar mavjuddir. Ya'ni, tashqi kuchlardan kelib chiquvchi yoki bilquvat mavjud bo'lgan boshqa qandaydir kuchlarga ehtiyoj seziladi. Shuning uchun, bu holatlarni rganish tabiat

haqidagi fanning (fizika) boshqa bo'limiga taalluqli deb hisoblaydilar. Fizikaning bu bo'limi basariy (krik rish), samiy (eshitish) va boshqa his-tuy u a'zolarining mavzuiga taalluqli narsalarni tadqiq etadi, negaki, mavjud ranglar muhrlanib, qolishiga muxtojdirlar, tuy ular ila idrok etiluvchi narsalar, shu qatori his etiluvchi narsalar ham, shularga xshash kuchlarga muhtojdir.

Bularning hammasi yuqorida aytib tilgan "Fazoviy ramzlar" kitobida zifodasini topgan.

Snga Arastu, jinsdosh narsalardan paydo bo'lgan, xshash qismlarga ega jismlarni krib chiqadi. Ularga toshlar, hamda toshlar bilan jinsdosh toshli jismlar kiradi.

Arastu, yer (tuproq) qismlari, bu qismlarning xillari va ularning holatlarini, hamda mavjud bu lanishlarning navlariga batafsil tixtaladi. U, qaysinisi olovli, qaysinisi — havoli, qaysinisi esa — suvli ekanligining farqini krikrsatadi va ulardan nimalar yerdagi (tuproqdagi) beqiyos krip narsalar bilan allaqacbon aralashib bo'lganini aytib tadi.

U, issiq bu lanishlarni krib chiqadi. Ushbu bu lanishlarning ba'zi qismlari quruqlikka, ba'zilari namlikka, bir qismi ancha toza va nozik, boshqasi ancha tutunli bo'lishga moyil. Bu lanish g yoki tabiiy harorat bilan birlashadigan (narsa) bo'lib, u tufayli yer ostidagi va ustidagi jismlarning balo'ati mavjuddir. Bu jismlar suv va tuproqlarning yoki namlik va quruqlikning qorishmasidan iboratdir. Va ular zlariga ta'sirni qabul etuvchi moddalardir chunki, ularga harorat, va sovuqlik ta'sir tkazgan, z navbvtida bular harorat, sovuqlikka xshash qismlarga ega bo'lgan jismlarning, foillari ta'sir etkazuvchi sabablaridir. U yer osti bu lanishlari paydo bo'lishining birinchi sabablari awalan fazoviy jismlardir, snga bunga, fazoviy jismlar orqali isiydigan, yerga tutash havo imkoniyat yaratadi, deb tushuntiradi.

Snga Arastu, yerdagi aralashgan unsurlarning ayrim qismlari yer ostida va ustida bo'lgan tosh va ma'dan jismlarni tuzuvchi navlarni tushuntirishga tadi. Arastu tushuncha-kategoriyalarning tasnifini tuzishga hamda shu navlarning keyingi shahobchalarini aniqlashga harakat qiladi. Agar ular

zaro farqlansalar u holda har birining ayrim moddasi va shaklining mohiyatini va shu navlardan qaysi biridadir mavjud b lgan ularning harakatdagi ta'sir etuvchi asoslarini yoki ular orazlarining mohiyatini k rsatib tish kerak b ladi. Shu qatori yana ushbu navlardan qaysi birinidir yaratilishining boisi b lmiş maqsadlarini ham k rsatib tish zarur. Ushbu maqsadlarni aniqlash va koinot majmuasi maqsadini bilmasdan oldin bilish mushkul ish b lгани uchun Arastu ushbu maqsadlarni k rib chiqishni fanning boshqa b limiga havola qiladi. Fanning bu b limi koinotdagi eng s nggi chegaradagi asoslarini tadqiq etish bilan shu ullanadi,

Bularning hammasi uning "Ilm al-ma'odin" "Mineralogiya" risolasida bayon etilgan,

Hayvonotni k rib chiqquniga qadar u nabotot (simliklar)ga t xtaladi. Bu ishni u his tuyg'u va kuzatish orqali ma'lum b lgan narsalarni tasnif etish masalasidan boshJaydi. U navlarni birma-bir sanab tadi va sanab tilgan har bir navdan k rinib turganini tasnif etadi. Shu bilan birga u, bironta navda yoxud har bir navning biron qismida namoyon b lmiş oraz (aksidensiya) larni tasnif etadi. Shu asnodu u ziga ma'lum barcha narsani bayon etgan.

S ngra Arastu simliklarning har qaysi qismi paydo b lishining boisi b lmiş maqsad haqida eslatib tadi.

U yana simliklarning biron bir xili paydo b lishini tahlil etadi va ularning har biriga ular paydo b luvchi modda va shu xilning paydo b lishiga vasila b luvchi f il (harakatdagi sabab) xos ekanKgini k rsatib tadi. Shunday qilib u nabotot mohiyatiga taalluqli barcha masalalarini bayon etadi.

S ngra u hayvonot haqidagi muammolarga t xtaladi va ularni kuzatuv hamda his-tuy u orqali bilish y llarini k rsatadi. U hayvonlarning xillarini sanab tadi va ular haqidagi ma'lum narsalarni tushuntiradi.

NINCHI B LIM

Hayvonot va nabototning m tadil holatlari uchun tabiat va tabiiy asoslar yetarli emas. Bu sabablardan tashqari yana ular boshqa kuchlarga ham muxtojdir toki, hayvonot va

nabototda ushbu asos fitriy (tabiiy) narsalarda mavjud b lgan tabiatga xshashi zarur b ladi. Buni k rib chiqqanidan s ng Arastu, hayvonlarda tabiatdan boshqa narsalardan olgan behad asoslari borligini k rsatishga majbur b ladi. Bu zga asosni Arastu "ruh" (Farobiy "nafs" s zini ishlatadi), deb ataydi va hayvonning ham simlikning ham ruhi bir deb eslatadi. Ruh bilan hamjins asoslarni u "ruhiy asoslar va kuchlar", deb ataydi.

Awalo Arastu tabiatan hayvonga xos narsani tadqiq qiladi. U, hayvonga xos b lgan barcha narsalarga e'tibor beradi. Avvalo u, hayvonlar xillarining shoxobchalarini va hayvonotning tabiatan yaratiluvi har bir ayrim xili yaratilishining boisi b lmiş tabiiy maqsadlar ustida tadqiqot tkazadi. U, hayvonotning har bir xilida mohiyatni qabul etuvchi asos bor hamda bu asos-qanday b lmasin hayvonotning qandaydir xilini paydo qiluvchi moddadir, deb ta'kidlaydi. U, Fitriy fa'ol asoslar hayvonotning har bir turida bor, deb tushuntiradi va ushbu tur tabiiy javhar b lishiga vosita b la oladigan sababni, hamda unga (fitriy asosga) tabiatan xos bo'lgan barcha narsa mavjudiyatining boisi b lmiş maqsadni k rsatadi.

Bularning barchasidan Arastu zi uchun fitriy jismlar ikki xilga b linishlarini aniqlab oladi. Birinchi xili eng s nggi nuqtaga yetgani b Hb, uning vositasida shu xil mohiyat kasb etadi. Bu - har bir ayrim tabiiy javharning rnohiyati b lmiş tabiatning zidir. Ikkinchi xili - aslida tabiatning zi b lgan javhari moddani tayyorlash, bilquvvat imkoniyat yoki boshqa bir asosga qurol b lmo i uchun tabiatan mohiyat kasb etganidir. Ushbu xil (fitriy jismlar)ning, bir vaqtning zida shakl ham b lgan tabiatga, z moddasiga yoxud uning quroli b lmiş kuchiariga nisbati, bir asos b lib, u-"ruh"dir.

O'N BIRINCHI B LIM

Shu munosabat bilan Arastu "ruh"ni tadqiq etishga, ruh zi nimaligini bilishga, tabiatni tadqiq etganidagi kabi zarurat sezadi. U, ruhiy kuchlar va ruhdan paydc b luvchi narakatlar holatini tariflaydi. S ngra u ruh zi nimaligini,

uning mavjudiyati nima sababdan va qanday bor b lishini, simlik, hayvon va odamdagi ruh qanday ekanligini tushuntirishga tadi. U, beaded ruhlar mavjudmi yoki ruh bittami, agar ular k p bo'lsa, u holda bu holat qanday namoyon b ladi: qismlarning k pligi bilanmi, yoki kuchlarning k pligi bilanmi kabi (murakkab) masalani tadqin etadi. Agar qismlar beadedligi b lsa, u holda ular qanday k rinishda b ladi, makon (joy), moddalar va turli joylarga sochilib ketgan jismlar k pligi bilanmi yoki uning miqdori, qismlari xshash yo farqlanuvchi bir jismning qismlarining k pligiga bo liqmi yoxud, beaded qismlar boshqacha bir usulda hozir b ladilarmi. U yana ruhiy kuchlar va ularning asoslari nimalardan ekanligini tushuntiradi. Arastu tabiatga tabiiy javhar xos b lganidan, ruh - bu tabiiy ruhiyat javharining mohiyatiga (zot) xos b lgan narsadir, deydi. Ushbu mohiyat vositasida ruh, ruhiyat javhariga erishadi, ya'ni hayotni idrok etish qobiliyatiga ega b lib qoladi. Javhar esa, ruh uch xil asos mushtarak b lishiga yordam beradi. Ular: f il asoslari, shakl uchun asoslar va xuddi tabiatda b lganidek maqsad uchun asoslar. Tabiatda nimaiki aytilgan b lsa, ularni ruhga taalluqli desa b ladi, chunki u ham asos, ham javhardir. Ammo u (tabiat), moddalar mavjudligi qoidasi b yicha javhar b ladimi? Bu rinda shubha bor, ammo Arastu keyingi masalalardan hech nimani tushuntirmaydi. Avval u, tabiat t rt asosga ega, deb aytgan edi. Endi b lsa, tabiatning zi mohiyatdir va bu mohiyat vositasida javhar jismni muhimmona (aktual) zlashtiradi, hamda u mohiyat yana ruhning ham moddasidir, demoqda.

S ngra Arastu, harakatlari ta'sirlari tabialda mavjud b lgan fitriyjismlar nimaligini va oldin, tabiat harakatni paydo etishiga bois b luvchi tabiat kuchlarini nimadan iborat ekanligini tushuntirgani kabi, ruhiy kuchlar zi nimadan iboratligini tushuntiradi, Demak, ziga bir ch ri va qurol b lib xizmat qiluvchi tabiatdan foydalanuvchi asosiy mohiyat mavjuddir.

Ikki xil tabiiy jismlar paydo b ladilar: birinchisi eng s nggi, yuksaklari b lib, ularning vositasida mohiyatga ega b linadi - bu tabiatdir, ikkinchisi eng s nggi yuksaklari b lib, ularning vositasida tabiat zining mohiyatiga erishadi.

Tabiatan mohiyat kasb etishga vosita b luvchi narsa — ruhdir va ruhning holati hayvonotning tabiiy xislatlariga uzviy bog'liqdir. Ruhning ziga qabulqiluvchi — kasbetuvchi tabiiy mohiyati modda b lib qoladi. Ruh z faoliyatida (harakati, ta'sirida) foydalanishi uchun tabiat yo modda, yoki qurol b lib xizmat qiladi. Ruhij javharda mavjud bo'lgan tabiat ikki navga ega: ulardan bir — modda, ikkinchisi — qurol. Ruhij javharda mavjud b lish tabiatning o'z mohiyati uchun emas, balki ruhiyat uchun mavjuddir. Tabiatning asosiy fitriy xislati biian asosiysining ch risi va quroli b lmiş uning zuhuri orasida farq bo'lgani kabi ruhlar orasida ham farq mavjud. Arastu awal, tabiatdan kelib chiquvchi harakatlar (ta'sirlar) va tabiiy javharga bo liq b lgan orazlar haqida qanday so'z yuritgan bo'lsa, xuddi shunday ravishda ru dan kelib chiquvchi harakat (ta'sirlar) va ruhiyat javharida mavjud ruhiy b lganlari nuqtai nazaridan — ruh hosilasi orazlar haqida s z yuritadi.

Tabiiy (tabiat) javharlarda mavjud ba'zi orazlar moddalardan (materiyadan), ba'zilari esa shakldan chiqqanlari uchun, ruhiy javharlarda mavjud, - orazlar maxsus xislatlar beruvchi modda va shakl oqibatidir.

Avvalo Arastu, ruhning eng birinchi xislatlaridan biri b lmiş izo (oziq)ga xos narsani tadqiq etadi. U, izo nima tufayli ruhning kuchiaridan, qobiliyatlaridan biri b lib qoladi va qaysi bir kuchga yoki ruhning qaysi qismiga taalluqli, degan masalani yoritadi. U, asosiy ruhni, ch ri (yordamchi) va qurol b lmiş ruhdan farq qiladi. U, ruh va ruhiy kuchlar z faoliyatlari (harakatlari)da foydalanishlari uchun xizmat qiluvchi belgi va qobiliyatlarni tadqiq etadi. Yana ularning ta'sirlarini - harakatlarini ham u k rsatib tadi: harakat (ta'sir)larning necha turi bor, har bir ayrim harakat zi nimadan iborat. Hayvonlarning xillaridan biri va shu ruhning biror harakatida foydalaniladigan qandaydir bir a'zo zi qanday b lmo i zarur.

S ngra Arastu oziq-ovqat va ishlab chiqarish muammolarini k rib chiqadi. Uning fikricha, oziq-ovqatdan mahrum mavjudot yashay olmaydi; ovqat hayot faoliyatini ta min etadi. Ovqatning bir qismi bevosita tabiatning zidan

olinadi, ba'zi qismi esa boshqa narsalar bilan aralashish vositasida tashkil topadi. U, simliklar nimadan oziqa olishirti va hayvonlar nimadan oziqa olishini tushuntiradi. Hayvonlarda birlari boshqlarini yeb, ikkinchilari simlik yeb, uchinchilari taxminan simliklar qanday oziqa olsalar shu yilda oziqa oladilar.

Arastu yana, oziqa birluvchi narsa, jismlarning navlarimi, dastlabdan ular oziqa sifatida foydalanishga tayyor birlanganmi yoki ular koinotning bir qismi birlanganlari uchun bu jismlar faqat birlazlari uchungina yaratilganmilar, shularni tushuntiradi. Agar jismlar oziqa uchun yaroqli birlsalar yoki ulardan oziqlansa bu holat ma'lum mavjudotlar mavjudiyatiga yordam beradi. Bu masalalar tadqiqoti, bundan oldingi tahlilga xshaydi. Va unda: unsurlar birlz- birlzlari uchun mavjudmilar yoki ulardan boshqa hosila jismlar yaratilishlari uchun mavjudnilar, degan masala k birlrib chiqiladi.

Bu narsalar Arastu tomonidan avvalidan k birlrib chiqilgan, ammo ushbu sohada u kamolatga erisha olmadi, chunki, koinot holatlarida nima muhimroq, degan savol yuzasidan unda har xil zid fikrlar bor.

Arastu so birlomlik va kasallikni hamda ularning har bir ayrim birlxilini tekshiradi.

U, so birlomlikning qandaydir bir birlxilini va kasalliklarning bir birlxilini k birlrib chiqadi. Ular qanday sabab ila, nega, nimada va nimadan paydo birlishini birlrganadi. Bularning hammasini ruhiy javhar tabiatdan va maxsus ruhiy javharlarga xos tabiat kuchlaridan oladi. Shuning uchun, birinchi asos ruhga aylanib ketishi ehtimoli bor, chunki ruh - tabiat tufayli bor birligan, ham birlz maqsadi ila — birlzi ruhni moddaga erishtiradigan narsaning sababidir. Tabiat ham, moddaning tayyorlanishiga bois birlimish xoslik ham, tabiatning birlzida birlilib moddani tayyorlovchi tabiat kuchlari ham ~ hammasi, ruhga ega birlimish narsaga taalluqlidir.

Shunday qilib, amaldagi (harakatdagi) asos va maqsadga ayoqador barcha narsalar, bir butun holda ruhni tashkil etadi.

Bular haqida uning "Salomatlik va kasallik haqida" risolasida yozilgan.

Arastu tabiatdan olingan ruhiy javhar erishgan narsani tekshiradi, tabiat hayvonni yoshdan-yoshga birltish vaqtida bu narsa bilan maxsus ta'minlaydi.

U yana, mavjudotlarning tabiatdan olingan har bir yoshga xos holatini va ruhiyjavharlarning ayrim xususiyatlari bo'limish tabiiy kuchlarni k birlrib chiqadi. Bular uning "Yoshlik va keksalik haqida" risolasida bayon etilgan.

Arastu umrning qancha davom etishini, qandaydir bir xil hayvonning umrini nima uzaytirishini, hamda qanday sabablarning uning umrini qisqartirishini birlrganadi. Ularning tabiiy (tabiatan) va ruhiy sabablari va asoslarini k birlrsatib beradi, hayot va birlimni, ularning har biri birlzi nimadan iboratligini tahlil etadi. U, ruhiyat sohibi birlimish hayvonning paydo birlHshi va barbod birlishini, bu hol nimadan, nimaga va nima munosabat bilan birlry berishini tekshiradi.

Arastu, builarning hammasi birlsimliklarga ham, hayvonotga ham taalluqli ekanini ta'kidlaydi. Lekin, ayni vaqtda birlsimliklar, hayvonlar bilan tosh jismlar orali birlidagi qandaydir birlziga xos joyni egallaydilar, deb hisoblaydi, Oddiy odamlar, ularni nimaga ruhiy yoki tabiiy jismlarga taalluqli ekanligini bilolmay shubhalanadilar. K birlpchilik birlsimliklarni hayvonlar birlsinfiga (qatoriga) kiritish zarur deb hisoblaydi. Shuning uchun ruh yoki ruhiyatga taalluqli qandaydir kuchlar tabiatga yaqinroq birladilar.

Arastu yana shuur va sezgi a'zolarini k birlrib chiqadi va ular rub yoki ruhiy kuchning bir qismi deydi. U yana, sezgi a'zolarining holati va bu a'zolar ta'siridagi mavzularni tadqiq etadi. Bular - his-tuy birlu uiar orqali idrok etadigan narsalar: har bir his-tuy birlu orqali idrok etiluvchi narsa birlzi nimadan iborat, ularning har biri necha birlxil birladi, bu birlxilning birlzi qanday, ular nimada, nimadan va nima uchun mavjudlar degan savolga javob beradi.

S birlngra u, sezgilar mansub birlimish tabiiy a'zolarini va ular nimalar vositasida his etishlarini tekshiradi. Ba'zi a'zolar sezgi uchun modda, ba'zilari esa qurol birlilib xizmat qiladi. Ushbu a'zolarning har birlbirini tabiati qanday birllishi zarur va ularning har birlbiridagi tabiiy kuchlar va orazlar (aksidensiya) qanday birllishi kerak? U, his-tuy ularga mos keluvchi

a'zolari va ularning vazifalarini birma-bir tekshirib chiqadi. Ularda (a'zolarida) mavjud ruhning kuchlaridan biri yoki biror qismi tomonidan b'lgan sabablarni k'rsatib tadi.

Bular uning "Tuy u'la idrok etiluvchini his etish" risolasida bayon etilgan.

Arastu, jonli jismlarda mavjud b'lgan va ruhdan chiquvchi harakatlar (ta'sir etuvchilar)ning xillarini, tabiiy jismlarda tabiatan mavjud b'lmish hiyalii (mexanik) harakatni tekshiradi. Chunki tabiat, harakat va rohat (sukun, harakatsizlik) ning qandaydir ibtidosi va sababidir. Uning fikricha harakatning z'ni nimaligini oxirigacha aniqlamay qoldirish mumkin emas, harakatning qanday xillari bor, z'garishning yoki sukunatning yoki harakatning boshlanishi qayerdan paydo b'ladi, bularni bilish kerak. U, hayvonlarning har bir xilidagi shu harakat uchun moslashgan a'zolari aytib tadi va hayvon a'zolarining har birida mavjud b'lmish asoslarni va ruhiy kuchlar yoxud ularning qismlari oqibati b'lgan sabablarni k'rsatib tadi. Bu harakatlar shundayki, ularning vositalari ila hayvonlar nimalarnidir xohlaydilar, nimalardandir z'larini olib qochadilar.

Yana, biron-bir xil hayvonning yashash joyini, nima uchun unga shu joy zarurligini, u qanday joylarda yashashi mumkinligini tadqiq etish kerak b'ladi. Hayvonlar ba'zi joylarda ovqat qidirish bilan mash'ul b'ladilar, boshqa joylarda dushmanlardan z'larini saqlash uchun berkinadigan joy istaydilar, yana bir joy esa ularga avlodlarini z'stirishlari uchun xizmat qiladi. K'p hayvonlar oziq-ovqat saqlaydigan joylarga muhtojlar. Ba'zi hayvonlar oldindan y'i'ib q'yilgan ovqatdan foydalanadilar, ba'zilari esa uni har kuni izlab topadilar.

Bularning hammasi uning "Hayvondagi hiyalii (mexanik) harakatlar" risolasida bayon etilgan.

S'ngra Arastu, nafas olishni tadqiq etadi va halqum nafas olish a'zosi b'lib xizmat qiladi va halqumning mavjudligining boisi esa k'pkadir, deb tushuntiradi.

U, uyqu, bedorlik va tush k'rishlarni tahlil etadi. Ular z'larini nimalardan iborat. nimada va qanday b'ladi, ruhiy kuchlardan qaysi biri sabab bo'lib, ular r'y beradi? degan

savollarga javob izlaydi. U, uyqu va tushlarning sababiari, xillari va asoslarini tekshiradi, endi r'y beruvchi voqealardan ogohlantiruvchi tushlarni tushuntiradi. Arastu, "nima bo'lishi" dan ogohlantiruvchi tushlar haqidagi masala, birgina ruhning tabiiy kuchlar bilan qironi (birlashgani) bilan chegaralanib qoladi, deb tushuntiradi. Buning uchun bunday tush, yana ruh mavjudiyatidan yuqoriroq darajada turuvchi boshqa asoslarga ham muhtojdir. Shuning uchun, Arastu ushbu masalani chuqur r'rganishdan voz kechib z'izlanishlarini shu yerda t'xtatadi.

S'ngra Arastu, uch xil-ongsiz, aqlsiz hayvonning xotirasini tekshiradi, qanday ruhiy kuch vositasida unga erishilishini va bu qanday r'y berishini bayon etadi.

N IKKINCHI BO'LIM

Insonni mustasno etilganida, hayvonga xos narsalarni tekshirganda Arastu ruhiyat va ruhiy kuchlar oqibati b'lmish ularning sababalari asoslarini k'rsatish bilan cheklanadi.

N UCHINCHI BO'LIM

Insonda sha narsalarning z'ni tadqiq etganida Arastu, ularning hammasining sababini tushuntirishda faqat birgina ruh bilan chegaralanib qolmaydi. Chunki, insonda biz kuzatadigan narsaga t'ri keluvchi narsalar ruh harakatlari (ta'sirlari)ga qaraganda k'proq miqdordagi va kuchliroq harakatlar (ta'sirlar)ga moslashgan Arastu insonda, hayvonlarda b'lmagan boshqa imkoniyatlar, ruh va ruhiy kuchlardan paydo b'lolmaydigan sabab va asoslarni topadi. Inson tabiati va unda mavjud b'lmish tabiiy kuchlarni tushuntirish borasida ular, faqat ruh faoliyati (harakatlari, ta'sirlari)ga qaraganda yuksakroq faoliyat (harakatlar) uchun moslashgan, degan fikrga keladi. Insonning mhi va ruhiy kuchlarini tekshirish borasida Arastu inson faqat ruh va ruhiy kuchlar vositasida z'mohiyatiga erishishi uchun ular yetishmasliklarini va buning uchun yana z'ga nimadir zarurligini aniqlaydi. Bu r'inda Arastu, nega bunday b'lishini r'rganishga majbur b'ldi va

inson nutq egasi ekanligini topdi, nutq esa aql bilan bo'liqdir. Shu munosabat bilan Arastu aqlni, aql zima ekanligini tahlil etdi. Buni u mah va tabiatni qanday tadqiq etgan bo'lsa, shu yozimda tadqiq etdi. Ruhning qismlarga bo'linishiday aql ham qismlarga bo'linadimi, unda qismlar va kuchlar bormi? Aqlning holati xuddi ruh va tabiiy holati kasb ekanligi, aql qismlarga yoki kuchlarga bo'linishi, inson mohiyat kasb etishiga vosita bo'luvchi faol (ta'sirchan) asos ekanligi xuddi tabiatda bo'lgani kabi u - aql z maqsadi (arazi)ning sabab va asosi ekanligi Arastuga ravshan bo'ladi.

Tabiiy javharlar ikki xil bo'ladi: birida nimadir eng oxirgi, shu narsa bo'lib, uning vositasida mohiyat kasb etiladi, bu tabiiydir, ikkinchisida bir nimadir bor bo'lib, uning vositasida ruhni tayyorlovchi mohiyat kasb etiladi, bu yo modda yoki quroldir. Xuddi shunga xshab ruhiy javbarlar ham ikkiga bo'linadi: biri nimadir so'nggi-haddiga etgan bir narsaga ega bo'lib, uning vositasida ruh mohiyat kasb etadi, ikkinchisida - ruhga bir narsa hamroh bo'lib, uning vositasida u, aql va oqil kuchlar uchun yoki bir qurol bo'lib borib mohiyat kasb etadi. Arastu aql va fikrlovchi kuchlarni, ular ruh va tabiatdagi kabi asosiy qism va xizmatchi (yumushdagi) qismlarga bo'linadilarmi, yozimi degan savolga javob izlab kuzrib chiqadi. U fikrlovchi kuchlarni tekshiradi. Ularning qaysi birlari qaysi birlari uchun mavjud, degan masalalarni tahlil etadi. Shu munosabat bilan Arastu fikrlovchi kuch harakatlarini (faoliyati, ta'siri) va aqning harakatlarini yaxlit holda tahlil etadi. Agar nimanidir mohiyati zozicha harakat (faoliyat, ta'sir) bo'lmasa, u holda u, z mohiyati uchun emas, balki harakat uchun mavjud bo'ladi.

N T RTINCHI B LIM

Fikrlovchi kuchlarning harakatlari (ta'sirini) va aqlning harakatini tadqiq etish borasida Arastu. ular ma'qulotlarga erishishga qaratilgan, degan fikrga keladi. Ammo Arastu, ba'zi ma'qulotlar shunday darajada idrok etiladilarki. inson ularning tabiatan fitriy narsalarda aktual mavjudligini topadi, ba'zilarini esa darrov payqamaydi, shuning uchun

uni idrok etish ancha qiyin bo'ladi, deb hisoblaydi. Inson biatan aktual mavjud sifatida payqashi, bilishi mumkin bo'lgan va agar aniqlansa foydalaniladi, deb yozaydigan mavjud narsalarni idrok etadigan kuchni Arastu "aqli amaliyyun" (amaliy aql) deb ataydi. Inson aniq narsalardan muforiq bo'lib, mavjud narsalarni mavhum fikrlab bilib olishiga, idrok etishiga vosita vazifasini taydigan narsani Arastu "aqli nazariy" deb ataydi. "Aqli amaliy" idrok etib bo'lgan tabiiy narsalardan biron bir narsani payqashga, topishga vosita bo'la oladigan kuchni Arastu "irodiyyun va ixtiyoriyyun" ("erkin iroda va erkin tanlash") deb ataydi.

N BESHINCHI B LIM

Aqlning ushbu ikki amaliy va nazariy kuchini rrganib, Arastu ular ikkalasi ham xizmatkor, ularning harakatlari (faoliyatlari; ta'sirlari)ni esa xizmat harakatlari, degan fikrga keladi. Ular-aytib tilgan kuchlar xizmatda bo'lgan narsalarni tekshirish borasida Arastu, bu narsalarga avvalan tabiatdagi (tabiiy) narsalar va ruhiy kuchlar taalluqli degan xulosaga keladi. U yana aqlning turlari xizmat qiluvchi sha narsalar, insonda zozicha uchun mavjud bo'luvchi narsalar bo'lmay, balki ular insonning aql bovar qilmaydigan barkamolligiga erishishi uchun mavjuddir, deb hisoblaydi.

Arastu insonning ruhiy kuchlari birinchi navbatda tayyorlanishining boisi bo'lmish aqlni tekshiradi ushbu kuchlarga xizmat qiluvchi aqlning bir qismi uchun ular (ya'ni, ruhiy kuchlar) mavjudmilar yoki bu xizmatni bajo keltira turib, aql ularda xizmatda turgan boshqa bir narsami, degan savolga javob izlaydi. Xizmatda bo'lgan sha qism z mohiyati bo'yicha xizmatda bo'lish maqsadiga ega bo'lgani uchun xizmat qiladimi yoki u qism xizmatida bo'lishiga majbur etadigan kuchlar borligidanmi. Va u tushuntirib aytadiki, unda (ya'ni xizmatkor qismda) sha kuchlarga xizmat qilish maqsadi yo'q. U (ya'ni, xizmatkor qism) xizmat qiladigan kuchlardir, aniqroq aytganda, ulardan modda yoki qurol sifatida foydalaniladi va u sha z foydalanadigan kuchlarga nisbatan bosh, yctakchi bo'ladi.

Arastu aqlning yetakchiligini tekshiradi. Va aqlning vositasi ila xizmat qilish mumkin bo'lgan narsami, yoki qimj ekanligini aniqlaydi. Arastu ushbu yetakchilikning barcha harakatlari (ta'siri) shunday harakatlarki, uning vositasi ila xizmatda bo'lganlik ham mumkin bo'ladi, degan xulosaga keladi.

Arastu nazariy aqlni tekshirar ekan, nazariy aql erishadigan ma'qulotlar, bu vositasida hech ham xizmatda bo'lish mumkin bo'lgan mohiyatlar emas, degan fikrga keladi (ya'ni bu ma'qulot nazariy aqlning xizmatda bo'lishiga mon'e bo'lmaydigan mohiyatdir). U yana, ushbu aql zining oliy darajadagi kamolatiga erishgani taqdirda ham, bu zini bilquvat bo'lgandan so'ng (uni) oliy darajadagi kamolatni faol aql sifatida qabul etadi, deb hisoblaydi. Ma'qulotlarga yetishishgandan so'ng faol aqlga erishiladi. Arastu, faol (aktual) mohiyat bo'lmish nazariy ma'qulotlarga nimaning vositaligida yetilishini kuzatib o'tadi va qo'shimcha qilib aytadiki, ular (nazariy ma'qulotlar) anchagina tashkilot shaklda idrok etiladilar va bu aql (nazariy aql kuzatida tutilmoqda) zining oliy kamolatiga erishadi, undan ziyodaroq kamolati bo'lishi mumkin emas. Uning fikricha, bu holda aql shunday javhargaga ega bo'ladi, u javhar zidan uning (aqlning) harakati va yoki uning harakati bo'lishiga yaqin bo'lib qoladi.

N OLTINCHI B LIM

Arastu aqlning ushbu mavjudiyatidan barkamolroq mavjudiyat bo'lishi mumkin emas, degan xulosaga keladi. Va zing nima borki, shu tufayli, u, ya'ni aql mohiyat kasb etadi, mohiyat kasb etish borasida esa, shu zing nima borki, insonning aqlga (ongga) erishishiga ionat yordamchi bo'ladi. Agar inson zining bundan ortiq barkamol bo'lmaydigan oliy kamolatiga, (ya'ni aqlga) erishsa, uning mohiyati, insonning (asl) mohiyati bo'lishiga yaqinlashgan bir qismi bo'la boshlaydi va bu mohiyat uning faoliyati (harakati)dir. Bundan ma'lum bo'ladi, nazariy aql bo'lmish xayrli narsaga ega bo'lishi uchun insonga xizmat qilish maqsadi bo'lgan kuchlar zarur ekan. Inson mohiyati

aqlida namoyon bo'ladi. Aqlning mohiyati uning (aqlning) harakati (faoliyati) bo'lishiga yaqin bo'lganida aql egalik qiluvchi faoliyat (harakat) bo'la boshlaydi. Buning uchun insonning faqat tabiiy (tabiat ato qilgan) avloddan-avlodga o'tib borishlik yoki ila erishiladigan fikrlash qobiliyatidan tashqari yana amaliy mahoratlar bo'lmoqchi zarurdir. Aql fikrlash vositasida faoliyat kuzatadi. Shu munosabat ila Arastu, aqlning kamolatga erishmoqchi uchun tabiiy (tabiat) va ruhiy kuchlarning zolari yetarli, degan masalani ko'rganadi va ular yetarli emas, deb tushuntiradi. Xullas, inson eng oliy kamolatga erishuvi uchun unga (yana) inson tabiati va faoliyatiga qo'shimcha ikkita — amaliy va nazariy fikriy kuchlar zarurdir.

N YETTINCHI B LIM

Ushbu masalalarni tekshirishni tugatib Arastu awal tadqiq etib bo'lgan narsalarga qaytadi. Tabiatan inson zini qanday zot, unda ruhdan nimalar mavjud. U ushbu sabablarning, agar ular yo modda tomonidan yoki qurol-vosita tomonidan tayyorlovchi bo'lsalar mavjudliklari shart-sharoitlarini kuzatib o'tadi, toki aqlning amaliy kuchlari nazariy aqtda erishishda ulardan imkoni boricha tashkilot foydalana olsinlar.

So'ngra Arastu insonga xos ruhiy mohiyatlarni tekshirishga o'tadi. Ularning borligi insonning kamolatga erishishiga yetarli yoxud ular faqatgina ionat — yordamchi bo'lib qoladilarmi? Ushbu tadqiqot mavjudiyat unsurlari haqidagi nizomning mazmuni zidir. Bu unsurlar zilarining vositasida paydo bo'luvchi narsalar uchun yetarli deb hisoblaydilarmi, yoki qimi? Fitriy (tabiiy) javharlar oqilona faoliyatni tayyorlay oladilarmi, yoki qimi, degan masalalarni Arastu tadqiq etadi.

O'N SAKKIZINCHI B LIM

Ammo ushbu masalalarni ko'rganishda Arastu ma'lum bir mushkulliklarga duch keladi. Uning, ruh va ruhning qobiliyatlarini tugatganidan so'ng boshlagan tadqiqoti bilquvvat va bilquvvatning boshqa kuchlarga bog'liq tomonlariga

ba ishlangan. Arastu kamolatga ya'ni haqiqatga erishishda faqat ruhiy mohiyatlarning zi yetarli emas fikriy kuchlar yana boshqa asosga muhtojdir, deb tushuntiradi. Hur iroda va fikrlash tufayli fikriy kuchlar tomonidan idrok etiluvchi mavhum mohiyatlar (bilimlar) tabiiy asoslari b l imish mohiyatlardan avval mavjud b lganligi uchun, ulardan boshqa ma'qulotlarga erishishda foydalanadilar.

Shuning uchun oldin bilquwat aqlga ma'qulotlar qanday ta'sir etishlarini rganish ma'qul b ladi. Bilquwat aql nega abadiy emas. Buning uchun hur iroda b yicha emas, tabiatan taalluqli b lishi zarurdir. Demak, albatta bilquwat aqlda birinchi faol harakatdagi sabablarni yaratuvchi va boshqa ma'qulotlarga tabiiy qobiliyat beruvchi qandaydir mavzu (ob'ekt) b lishi kerak.

N T QQIZINCHI B LIM

Ushbu aqlni (n yettinchi b lim s ngida s z yuritilgan aql nazarda tutilmoqda) Arastu tadqiq etar ekan, uni bilquwatga hech ham ega b l imagan, faoliy (aktual) ekanligini aniqlaydi va mutlaqo bilquwatga ega b l imagan narsa modda qatoriga kirmaydi, deb tushuntiradi. Inson aqli zining s nggi kamolatiga yetishgan taqdirda ham faqat zining mohiyatiia faol aql mohiyatiga yaqinlasha oladi, xolos. Arastu inson z mohiyatining kamolatga yetishishi borasida shu aqlga taqlid etishini va taqlid usuli bo'yicha eng s nggi holat va f il (ta'sir etuvchi sabab) ekanligini zi uchun aniqlab oladi. Ushbu aql zehning asosidir, chunki u f il va uning vositasida inson zining aqliy mohiyatiga erishadi. Ushbu aql yana maqsad ham, chunki u inson eng s nggi holatga (kamolatga) erishishiga vosita b luvchi asosni hozirlaydi. Inson aqli uchta xislatga ega asosdir. U f il (ta'sir etuvchi sabab), u - maqsad va u - faol aqlga yaqin b lishga intiluvchi barkamollikdir. Inson aqli shakl, maqsad va f ili bilan farqlanadi. Inson zehn ila qandaydir bir on faol aqlga (aqli fa'ol) yetishgach, unga talomus b ladi. Shu narsa ma'lum b ladiki, tabiatan inson mohiyatida mavjud b lgan nimadir (narsa) aqlning zidir. Fa'ol aqlga yetishish borasida, inson zi va uning

(fa'ol aqlning) rtasida b lmaydi va shu y sinda odam ruhi (nafsi insoniy) ushbu aql egasi b ladi. Inson ruhi (nafsi insoniy) shu aql uchun mavjud b lganidan, tabiat esa-odamning tabiiy mustahkamligini bilish uchun, ruh (nafsi) b lsa — bor narsalardan eng mukarnmali nazariy aql uchun mavjud ekan, bularning hammasi mavjudiyatning, hayotning ma'lum bir darajasiga k tarilishda insonga xizmat qiladi.

Ba'zan Arastu, avvallari ziga tushunarsiz b lgan masalalarga yoki inkor etgan k p narsalarga qaytadi.

S ngra u faol aqlni k rib chiqadi. Bu aql tabiat va ruh (nafsi), tabiiy va ruhiy mohiyatlar mavjudiyatining sababimi, y qmi degan savolga javob izlaydi. Natijada u, unsurlar va boshqa narsalarning harakatiga (haraktlanishiga) moyil etuvchi asoslardir, degan fikrni ma'qul deb topadi. U, ziga samoviy jismlarni ham olgan mavjud narsalarga mavjudiyat ba ishlash jarayonlarida aql samoviy jismlarga ionat b ladimi, y qmi degan masalam k rib chiqadi. Ularda (narsalarga mavjudiyal ba ishlash jarayonlari nazarda tutilayotgandir) tabiat, ruh va aqlga erishish uchun fazoviy jismlarga kamolat baxsh etadi va ushbu fazoviy jismlar yetarli emas deb tushuntiriladi, faol aql fazoviy jismlar yordamida tabiat va ruhiyatni harakatga keltiradi. K p ruhiy mohiyatlar zlariga munosib moddalarga erishadilar, bu moddalar esa, aqlni qayta yaratish uchun ularda mavjud b lgan tabiatni tayyorlaydilar, bu hol xuddi odam zidan oldingi odamda, unisi esa yana oldingisidan tu ilganiga xshaydi. Hayvonot va nabobotda ham xuddi shu tarzda r y beradi. Ma'danlar esa zlariga xshash xillardan paydo b lmaydilar.

Shunga xshab, mazkur xilning shakllanishiga ionatlik etuvchi narsani ham tekshirib chiqiladi. Qisqasi, xillarga shakl beruvchi narsa fazoviy jismlarmi yoki faol aqlmi yo faol aql fazoviy jismlarga shakl berib, ular z navbatida moddalarni harakatga keltiradimi? Shunisi aniqki, fazoviy jismlar tabiiy jismlarni harakatga keltiradi. Shuning uchun fazoviy jismlarning javharlarini ham tadqiq etish zarurati paydo b ladi. Ular tabiatmi, ruhmi yoki aqlmi, yoxud boshqa bir barkamolroq narsami? Ularning tadqiqoti, faqat tabiat tadqiqotiga qaraganda umumiyroq, kengroq b lmo i darkor. Arastu

fizikada bu masalalarni tadqiq etar ekan, tabiatni tekshirishdagi eng s nggi nuqta — aqli faol va fazoviy jismlarning harakat manbaidir, deb ta'kidlaydi. Inson tarafidan qobiliyatga erishishda ruhlarning kuch va harakatlari amaliy fikriy kuchlar bilan birgalikda nazariy aql kamolati uchun xizmat qiladilar. Faqatgina fitriy mayllar va his-tuy uning zi, amaliy aqlga tobe b l imish niyat va hur iroda b yicha mavjud b lgan harakatlar (faoliyatlar) yetarli emas.

Shu munosabat bilan amaliy aqlga tobe' b l imish niyat va hur iroda b yicha mavjud b lgan harakatlarni rganish zarurati paydo bo'ladi. Inosniy niyat shularga taalluqli. Boshqa tirik jonzotlardagi nimagadir bo'lgan intilishga kelsak, ular insoniy niyatga aloqador emaslar va nazariy kamolatga erishish ishida foydasizdir, chunki unga erishishda inson va hayvonning qobiliyatlari bir xilda emas.

Shuning uchun, irodaviy (hur iroda) va niyat ila mavjud b l imish barcha faoliyatlarini (harakatlarni) rganish zarurati paydo b ladi, Ezgu irodaning mohiyati amaliy aqlga mansub b lgan hur irodadir. Shu sababdan uni boshqa tirik mavjudotlardagi, masalan, hayvonlardagi "ezgu irodaga" xshatib b lmaydi. Demak, ushbu harakatlarni bilish va s nggi maqsaddan olinadigan sud (foйда) va zararining farqini bilib olish kerak bo'ladi. Arastu yana, bu harakatlardan paydo b luvchi foydali tabiiy narsalarni ham rganadi. U, hayvonlar va simliklarning ruhiy mohiyatlaridagi tabiiy asoslarni ham k rib chiqadi va insoniy kamolatga olib boruvchi harakat faoliyatlarining majmuasi uchun ularning (ruhiy asoslarning) qaysi biri foydali ekanligini aniqlash zarur, deydi. U, boshqa tabiiy (labiatga oid) narsalarni ham, ya'ni toshlar, ma'danlar va unsurlarni tahlil etadi va ulardan qaysi birlari foydali ekanligini aniqlaydi, ulardagi tosh, ma'dan, unsurlardagi mavjudiyatga fazoviy jismlar sabab bo'luvchi holatlarni k rsatadi. U, hayvonlar va simlikiarga nisbatan ham xuddi shunday tahlil tkazadi.

Shuning uchun narsalarning hammasini rganish, tabiiy mohiyatlar haqida barkamol bilim olishga ionat b lmo i zarur va ular haqida fizikaviy va fuqaroviy falsafadan

(fatsafatun madaniyatun) yetarlicha ma'lum b l imagan holatlarni t ldirish kerak.

Shu munosabat bilan Arastu zining "Kitob al-rububatur" ("Metafizika") risolasida mavjud narsalarni, tabiiy mohiyatlarni rgangan va tadqiq etgan usulidan zgacharoq usulda rgangan va tadqiq etganini tushuntiradi.

* * *

Yuqorida aytilganlardan shu narsa ma'lum b ladi, bevosita badan va his-tuy u salomatligi uchun bevosita foydalanmaydigan ma'qulotlarni (aql bovar qiladigan mohiyatlarni) rganish va tadqiq qilish zaruriy ishdir va inson bilishi zarur b lgan ilmlarga nisbatan inson qalbi (nafsi insoniy) ruh intiladigan k rinib turuvchi narsalar mavjudligining sababi haqida ma'lumotni bilishga insoniy mohiyatning ehtiyoji k proqdir. Ulardan eng foydalilari inson mohiyatining shakllanishida va insonning eng yuqori kamolatni egallashida zarurdir.

Fanda Arastu tomonidan birinchi marotaba rganilgan donishmandlik (hikmat) masalasi (ya'ni, falsafa) va haqiqatni tiklash b yicha tkazgan tadqiqoti, inson aqli-zakovatini boyitishda birinchi zaruratga aylandi, zero inson yaratilishining boisi ham shudir. Boshqa fan, ya'ni mantiqqa kelsak, Arastu uni ikki maqsadda tadqiq etadi: ulardan biri, inson yaratilishining boisi b l imish inson aqlini barkamol etishga xizmat qiladi, boshqasi-fizika (tabiat) va metafizika al-ilohiyot (al-rububat) fanlarida yetishmayotgan bilimlarni t ldiradi.

Shunday qilib, falsafa-hikmat imkoniyat boricha haqiqatga yetishish uchun, albatta zarurdir.

2000c

MUNDARIJA

Fozil odamlar shahri 1–21 boblar Abdusodiq Irisov tarjimasi, 28–34 boblar Mahkam Mahmud tarjimasi.....	3
Aflotun qonunlari mohiyati (Talxisu navomisi Aflotun) Urfon Otajon tarjimasi.....	57
Arastu falsafasi (Falsafatu Aristutolis) Urfon Otajon tarjimasi.....	97

ABU NASR FOROBİY

FOZIL ODAMLAR SHAHRI

“ zbekiston milliy ensiklopediyasi”
Davlat ilmiy nashriyoti
700129, Toshkent Navoiy k chasi, 30.

Muharrir *Muhiddin OMON*
Badiiy muharrir A. *BOBROV*
Texnik muharrir M. *OLIMOV*
Sahifalovchi H. *SAFARALIYEV*

20.12.2004-y.da bosishga ruxsat etildi. Qo'z bichimi 84x108 1/32.
8,4 shartli bosma tabo i, 8,37 nashr hisob tabo i, Adadi 10100 nusxada.
Babosi shartnoma asosida. Buyurtma № A-6020.

“ zbekiston” nashriyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida bosildi.
Toshkem 700129, Navoiy ko'chasi, 30-uy.